

**КРЕМЕНЕЦЬКА ОБЛАСНА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА
АКАДЕМІЯ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Збірник наукових праць

Випуск 12

Кременець – 2015

Актуальні проблеми гуманітарної освіти: збірник наукових праць // За заг. ред. Ломаковича А. М., Бенери В. Є. – Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2015. – 197 с.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України, свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ №13911– 2884Р від 11.04.2008 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Бенера Валентина Єфремівна – професор, доктор педагогічних наук
Василюк Василь Миколайович – професор, доктор медичних наук
Волков Анатолій Романович – професор, доктор філологічних наук
Дем'янчук Олександр Никанорович – професор, доктор педагогічних наук
Ломакович Афанасій Миколайович – професор, заслужений працівник народної освіти України
Пашечко Михайло Іванович – професор, доктор технічних наук
Скакальська Ірина Богданівна – доцент, доктор історичних наук
Стронський Генріх Йосипович – професор, доктор історичних наук
Хома Григорій Петрович – професор, доктор фізико-математичних наук
Чопик Володимир Іванович – професор, доктор біологічних наук
Яремко Богдан Іванович – професор, кандидат мистецтвознавства
Ярич Василь Якимович – заслужений діяч мистецтв України, народний художник України

У збірнику розглядаються теоретико-методологічні засади становлення та розвитку освіти, особистісно орієнтованого підходу в системі безперервної освіти, особистісно орієнтоване навчання в умовах реалізації нових освітніх програм, особистісно-професійна позиція педагога в новій парадигмі виховання тощо.

Для вчителів, викладачів, наукових працівників і студентів.

Рекомендовано до друку Вченою радою Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (протокол № 7 від 26 грудня 2014 р.)

Сайт навчального закладу: www.kogpi.edu.te.ua
Веб-сторінка видання розміщена у розділі «Видавнича діяльність».

УДК 378

Олександр Безносюк

ПРИНЦИПИ І ХАРАКТЕР СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано досвід впровадження принципів загального управління якістю TQM і стандартів Міжнародної організації зі стандартизації ISO у сфері освіти. Сучасна концепція TQM ґрунтується на таких принципах, як залучення вищого керівництва та всього персоналу, орієнтація на споживача, процесний і системний підходи, постійне вдосконалення якості, прийняття рішень на основі фактів, налагодження партнерських відносин із постачальниками. ВНЗ не тільки розробляють і впроваджують системи якості, а й досягають зовнішнього визнання через процедуру сертифікації третьою стороною – органом сертифікації систем якості.

Ключові слова: вища освіта, загальне управління якістю – TQM, Міжнародна організація зі стандартизації -ISO, університет, сертифікація систем.

В статье проанализирован опыт внедрения принципов всеобщего управления качеством TQM и стандартов Международной организации по стандартизации ISO в сфере образования. Современная концепция TQM основывается на таких принципах, как привлечение высшего руководства и всего персонала, ориентация на потребителя, процессный и системный подходы, постоянное совершенствование качества, принятие решений на основе фактов, налаживание партнерских отношений с поставщиками. Вуз не только разрабатывают и внедряют системы качества, но и достигают внешнего признания через процедуру сертификации третьей стороной – органом сертификации систем качества.

Ключевые слова: высшее образование, всеобщее управление качеством – TQM, Международная организация по стандартизации -ISO, университет, сертификация систем.

The article analyzes the experience of implementing the principles of total quality management TQM and standards of the International Organization for Standardization ISO in education. The modern concept of TQM is based on the following principles as the involvement of senior management and all staff, customer orientation, process and system approaches, increasing quality, making decisions based on facts, partnerships with suppliers. Universities not only develop and implement a quality system, but also achieve external recognition through certification procedure by a third party – certification body of quality systems.

Keywords: higher education, total quality management – TQM, International Organization for Standardization -ISO, university certification systems.

Стратегія розвитку вищої освіти України має увібрати в себе загальноосвітні тенденції трансформації сутності та методів сучасної вищої освіти, яка у багатьох розвинутих країнах стала прискорювачем економічного зростання, сприяла задоволенню зростаючих потреб і розкриттю творчого потенціалу особистості, забезпечила впровадження нових інформаційних технологій [1].

Досвід країн – економічних лідерів – переконливо свідчить, що інвестиції у розвиток вищої освіти і науки на рівні 3-8 % внутрішнього валового продукту дають змогу цим країнам залишитися на рівні передових. І це зрозуміло, оскільки в умовах переходу від індустріального до інформаційного суспільства та економіки знань рівень розвиненості країни визначається рівнем розвитку особистостей, тобто інтелектуального потенціалу нації.

У зв'язку з цим визначальною стає категорія якості освіти, причому не в традиційному вузькому значенні, а в більш широкому змістовому аспекті: при переході від здатності студента накопичувати певну інформацію до виховання вміння навчатися самостійно, навичок творчого мислення, продукування нових ідей і знань, прийняття науково обґрунтованих рішень, також до конструктивної діяльності. Досягнути цієї мети можна через фундаменталізацію освіти, тобто зосередження уваги на вивченні фундаментальних законів суспільства і природи,

введенні нових навчальних дисциплін, орієнтованих на формування цілісної картини світу.

Освіта має бути інноваційною. Необхідно готувати людину, здатну ефективно працювати за умов змінюваності та невизначеності багатьох чинників, що впливають на результат, і спроможну при цьому приймати правильне рішення і домагатися його виконання.

Ще одним напрямом забезпечення більшої досконалості якості вищої освіти є її гуманізація. Мається на увазі те, що вища освіта – не спосіб підготовки кваліфікованого спеціаліста, а здатність людини до розвитку і самовдосконалення. Крім того, гуманістичний підхід освіти передбачає пріоритет екологічних та етичних принципів.

Сучасна вища освіта розглядається як неперервний процес. На цьому наголошено у численних резолюціях і документах низки міжнародних організацій, таких як ЮНЕСКО, конференцій у Гаазі, Токіо, Бейруті, Палермо. Так, у декларації вищої освіти, прийнятій на Всесвітній конференції з вищої освіти у жовтні 1998 р. у Парижі, зазначено, що основне завдання вищої освіти – це можливість отримання вищої освіти протягом усього життя.

Однією з ознак вищої освіти має стати її адаптивність, тобто здатність швидко і адекватно реагувати на нові потреби суспільства, економіки, особистості. З цією метою ВНЗ налагоджують тісні партнерські стосунки з органами влади, громадськими організаціями, роботодавцями, організують навчання відповідно до конкретних соціальних, економічних і культурних потреб. З цим пов'язана ще одна ознака, властива вищій освіті, – її випереджальний характер. Іншим словами, вища освіта повинна не тільки реагувати на поточні потреби, а й випереджувати очікування суспільства у підготовці спеціалістів.

Вища освіта має також стати більш доступною для всіх, хто бажає навчатися. Її доступності протягом усього життя людини, незалежно від місця її проживання, мають сприяти сучасні інформаційні та комунікаційні технології. На сьогодні вже набули широкого поширення дистанційні форми навчання.

Науково-технічний прогрес вимагає постійного оновлення знань, а це, у свою чергу, потребує від закладів вищої освіти, з одного боку, своєчасного перегляду навчальних програм і методик, удосконалення навчального процесу, а з іншого – підвищення компетентності професорсько-викладацького складу і персоналу ВНЗ.

Розвиток вищої освіти безпосередньо впливає на зміни у пов'язаних із науково-технічним прогресом ланках середньої, додипломної та післядипломної освіти, а також системи перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів. Тільки на основі тісної взаємодії й узгодженості наукових і методичних підходів усіх ланок освіти можна сподіватися на позитивний кінцевий результат – розвиток творчої особистості. Але без започаткування нової концепції взаємодії між викладачем і студентом, яка ґрунтується на їхньому рівноправному партнерстві на шляху до засвоєння вже відомих знань і генерації нових, неможливо сподіватися на подальший прогрес у галузі вищої освіти. Для реалізації цього підходу найбільш прийнятними є сучасні інформаційні технології, потенціал яких найбільш повно розкривається через дистанційну форму навчання. Остання, у свою чергу, потребує переходу до нової форми взаємодії викладача і студентів від індивідуального навчання до групового навчання у так званій команді.

Зрозуміло, що впровадження нових методів навчання ставить перед викладацьким складом нові додаткові вимоги, які відмінні від тих, що застосовувалися ще декілька років тому. Це стосується і розроблення лекційних матеріалів, матеріалів практичних занять, методологій навчання, які ґрунтуються на інформаційних та комунікаційних технологіях. Місія викладача як передавача і контролера знань трансформується у функції консультанта, який спрямовує процес навчання, коригує його і сприяє активізації творчих здібностей студентів.

Глобалізація світової економіки торкнулась і галузі освіти. Сучасна освіта має готувати фахівців, компетентність яких визнавалася б у світовому освітньому просторі. Підґрунтям цього визнання повинна стати система міжнародних стандартів вищої освіти, аналогічно до того, як це відбувається у різних галузях промисловості.

І ще одна ознака, властива вищій освіті світового рівня, – це не тільки навчати, а й виховувати свідомого члена суспільства і громадянина.

Надання якісної, доступної, неперервної, інноваційної, випереджальної вищої освіти, яка розвиватиме таланти й здібності людини, формуватиме гуманістичне світосприйняття, високу мотивацію до побудови демократичного суспільства і сприятиме творчій самореалізації особистості.

Україна, яка задекларувала наміри щодо інтеграції у світову економіку та Європейський Союз (ЄС) на основі інноваційного шляху розвитку, повинна підкріпити це бажання адекватної

розбудови своєї освіти і науки. Адже без підготовки фахівців, здатних генерувати нові знання, прогресивні технології, розробляти і впроваджувати інновації, забезпечувати випуск високотехнологічної продукції, Україна приречена бути постачальником сировини, напівфабрикатів і дешевої некваліфікованої робочої сили. Системна економічна криза, яку в 90-х роках ХХ ст. переживала Україна, не обминула і галузь вищої освіти.

Наслідком цих негативних процесів, на думку фахівців, стало суттєве зниження якості їхньої підготовки, що вже в середньотерміновій перспективі може відчутно позначитися у цілому на конкурентоспроможності України на світовому ринку.

Серед інших недоліків слід вказати на утворення значного розриву між тріадою: освіта, наука й економіка.

Комерціалізація вищої освіти призвела, з одного боку, до поширеної практики: зарахування до ВНЗ великої кількості непідготовлених абітурієнтів, а з іншого – неспроможності більшості ВНЗ підтримувати високий рівень професорсько-викладацького складу через обмеження можливості постійно підвищувати кваліфікацію, обміну досвідом, проведення наукових досліджень. Як наслідок – на сьогодні українська вища освіта відстає від загальносвітових освітніх процесів. Зазвичай більшість негараздів вітчизняної вищої школи пов'язують із браком фінансування. Але, на жаль, це не єдина проблема.

Як зазначено у праці [2], процес реформування вітчизняної вищої освіти гальмується існуванням старих структур і методів управління, що за лишилися у спадщину від адміністративно-командної економіки СРСР. У зв'язку з цим існує потреба в розробленні та впровадженні сучасних методів організаційних інновацій і менеджменту як важливого чинника прискорення розвитку всієї системи вищої освіти й окремого ВНЗ.

Так, на середньотермінову перспективу вбачається доцільним здійснювати реформи на основі використання методів розвивальної освіти, інноваційної освіти, реалізації концепції випереджальної освіти, її фундаменталізації та гуманізації, підвищення доступності та якості на основі сучасних інформаційних і комунікаційних технологій.

Для вирішення стратегічних завдань реформування вищої освіти України треба ретельно вивчати передовий зарубіжний досвід із урахуванням недоречності сліпого копіювання навіть найкращих зразків і моделей вищої освіти, створених в інших країнах.

У цьому аспекті варто звернути уваги світовий досвід у галузі вищої освіти впровадження принципів TQM, на яких ґрунтуються міжнародні стандарти ISO серії 9000, численні регіональні та міжнародні моделі ділової досконалості.

На основі зробленого порівняльного аналізу (табл. 1) головних принципів, на яких базується сучасна вища освіта, і світових тенденцій її подальшого розвитку з принципами TQM можна дійти висновку про корисність і перспективність використання останніх для досягнення ключової мети вищої освіти – створення умов особистісного розвитку творчої самореалізації громадянина України.

Таблиця 1

Принципи і характер сучасної вищої освіти	Основний зміст принципів сучасної вищої освіти	Принципи та основні елементи стратегії TQM, який відповідає принципу вищої освіти	Основний зміст принципу ТОМ у діяльності ВНЗ
Якісна	Підготовка фахівця, здатного забезпечити свій розвиток і потреби, а також потреби суспільства	Загальне управління якістю продукції та послуг TQM Політика і стратегія у сфері якості фахівців Процесний підхід	Основна мета ТОМ – висока якість підготовки фахівця Якість підготовки забезпечується через якість ключових процесів ВНЗ
Доступна	Можливість здобути вищу освіту незалежно від місця проживання, соціального статусу тощо	Фокус на споживача ВНЗ. Використання потенціалу студентів	Задоволення потреб у вищій освіті усіх бажаючих і здатних навчатися
Безперервна	Можливість навчатися упродовж усього життя	Підтримання лояльності споживачів ВНЗ	Створення умов для надання можливості здобуття безперервної освіти від абітурієнта до випускника в одному ВНЗ

Інноваційна	Підготовка фахівців, здатних до новаторства, спроможних приймати правильні рішення у складних ситуаціях	Прийняття рішень на основі фактів персоналом ВНЗ	Використання науково-обґрунтованих методів на основі інструментів статистичного аналізу
Випереджальна	Здатність передбачати і задовольняти майбутні потреби суспільства	Аналіз потреб і очікувань усіх зацікавлених у результатах навчання сторін	Прогнозування потреб і очікувань особистості та суспільства у вищій освіті
Адаптивна	Своєчасне реагування на запити і потреби особистості та суспільства	Орієнтація на споживача ВНЗ	Зворотний зв'язок зі споживачами ВНЗ
Фундаментальна	Формування цілісної системи знань про світ	Системний і процесний підходи	Поліпшення навчального процесу, Формування міждисциплінарних планів і програм
Гуманістична	Прийняття рішень на основі пріоритету етичних та екологічних принципів над суто економічними розрахунками	Вплив ВНЗ на суспільство	Тісний зв'язок із системою екологічного менеджменту та корпоративної відповідальності перед суспільством
Партнерська	Формування нової системи відносин між студентом і викладачем	Налагодження взаємовигідних партнерських відносин з усіма сторонами, пов'язаними з підготовкою фахівців	Нові методи навчання з використанням методології формування команд
Така, що впливає на розвиток додипломної та післядипломної освіти	Створення єдиного ланцюга навчання від школи до після дипломної освіти	Встановлення партнерських відносин. Залучення представників додипломної освіти та роботодавців до діяльності ВНЗ	Формування узгоджених і взаємопов'язаних планів та програм підготовки як цілісної системи
Глобалізована	Формування єдиних вимог до рівня підготовки в рамках єдиного світового освітнього простору	Стандартизація принципів TQM у міжнародних стандартах ISO 9000	Використання універсальних критеріїв TQM, міжнародних стандартів ISO серії 9000, критеріїв моделей ділової досконалості з урахуванням специфіки діяльності ВНЗ
Виховна	Формування особистості, гідного члена суспільства, громадянина і патріота	Мотивація персоналу ВНЗ і студентів ВНЗ	Стимулювання до саморозвитку і удосконалення
Спрямована на постійне самовдосконалення	Пошук і апробація нових методів досягнення ключових цілей вищої освіти	Постійне поліпшення	Поліпшення рівня підготовки, ключових процесів діяльності, системи управління якістю
Базується на сучасних інформаційних і комунікаційних технологіях	Упровадження системи дистанційного навчання, групових форм навчання, електронних підручників, використання можливостей Internet	Раціональне використання ресурсів ВНЗ	Використання інформації! них технологій для збирання і аналізування інформації щодо системи якості, створення систем управління документами, базами даних, базами знань

Слід вказати ще на один дуже важливий аспект використання принципів ВНЗ у вищій освіті. Універсальність принципів, їх узагальнений характер, так само, як вимоги міжнародних стандартів управління якісно ISO серії 9000, а також критерії моделей ділової досконалості потребують від кожної організації творчого, новаторського підходу. Тобто кожен ВНЗ, який їх упроваджує, має знайти практичну відповідь на запитання: як саме з урахуванням національних особливостей системи вищої освіти, специфіки ВНЗ, можливостей наявного викладацького та студентського складу можна використовувати у її діяльності принципи TQM і будувати власну систему якості підготовки фахівців? З цієї точки зору застереження щодо механічного перенесення чужого досвіду певною мірою перестає бути актуальним і робить ці принципи більш привабливими для використання в галузі вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков О. І. Системи якості вищих навчальних закладів: теорія і практика / О. І. Волков, Л. М. Вішкін, Г. І. Хімічева, А. С. Зенкін. – К. : «Наукова думка», 2006. – 301 с.
2. Журавський В. Доповідь на нараді з професорсько-викладацьким складом і студентами Чернігівського державного інституту економіки і управління, Чернігівського державного технологічного університету, Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка // www.mon.gov.ua 03.06.2000. – С. 1–31.

УДК 371.322

Валентина Бенера

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ

У статті актуалізовано конструктивний вітчизняний досвід організації самостійної роботи студентів у вищій школі України, розроблено базові теоретичні положення авторської інтегрованої концепції самостійної роботи студентів у єдності історичних надбань та педагогічної інноватики.

Визначено базові теоретичні положення (прогностичний, діагностичний, мотиваційний, змістовий, організаційний, технологічний, системоутворювальний компоненти) авторської концепції організації самостійної роботи студентів у єдності історичного досвіду і педагогічних інновацій.

Розкрито шляхи модернізації самостійної роботи студентів засобами інтерактивних технологій, актуалізовано стратегії самостійної роботи студентів із застосуванням Інтернет, визначено рекомендації щодо оновлення видів і форм самостійної роботи студентів вищої школи згідно вимог сьогодення.

Ключові слова: інтерактивні технології, стратегії самостійної роботи, Internet-ресурси, тьюторська робота, тенденції, актуалізація історичного досвіду.

В статье актуализирован конструктивный исторический опыт организации самостоятельной работы студентов в современных условиях модернизации высшего образования, в частности, персонафицированные идеи теоретического обоснования самостоятельной работы студентов.

Разработаны базовые теоретические положения (прогностический, диагностический, мотивационный, содержательный, организационный, технологический, системнообразующий компоненты) авторской концепции организации самостоятельной работы студентов в единстве исторического опыта и педагогических инноваций.

Раскрыты пути модернизации самостоятельной работы студентов посредством интерактивных технологий, актуализировано стратегии самостоятельной работы студентов с использованием Internet, определены рекомендации модернизации видов и форм самостоятельной работы студентов высших учебных заведений в современных условиях.

Ключевые слова: интерактивные технологии, стратегии самостоятельной работы, Internet-технологии, тьюторская работа, тенденции, актуализация исторического опыта.

The changes in the theory and practice of students' self-studies work within the given historical period have been distinguished; the characteristic features and tendencies of students' self-studies development have been identified within the proposed periods.

The revealed positive experience of student's self-work organization has been actualized in academic process in higher educational establishments of Ukraine; the basic theoretical principles of the author's integrated concept of students' self-studies work have been developed in the unity of historical achievements and educational innovations.

The article reveals the ways of modernization students' self-studying activities by means of interactive technologies. The strategies of students' self studies with the use of Internet resources have been actualized.

The recommendations on the innovating the kinds and methods of students' self-studies at high school based on present-day requirements have been outlined.

Key-words: interactive technologies, strategies of students' self studies, Internet resources, tutorial work, tendencies, actualization of historical experience.

Динаміка світових тенденцій розвитку вищої освіти, інноваційна за змістом і характером, орієнтована на творчу особистість, вимагає від України вибору випереджувальної моделі подальшого розвитку вищої освіти та переходу до нових моделей підготовки майбутнього фахівця. Досвід вищих навчальних закладів підтверджує думку про те, що інтеграційний процес полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті. Усі світові та останнім часом національні стандарти в основу навчання ставлять самостійну, творчу роботу того, хто навчається. Добре організована індивідуальна, самостійна навчальна і наукова робота складають основу сучасної професійної освіти. Зокрема, серед очікуваних результатів реалізації Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року – підготовка та виховання кадрів вищої кваліфікації, здатних працювати на засадах інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу, власного творчого безперервного професійного зростання. Увага акцентується на поглибленні компетентнісної парадигми, самостійній освітній діяльності майбутнього фахівця.

Доцільність дослідження розвитку вітчизняного досвіду організації самостійної роботи студентів у сучасній практиці вищої школи України зумовлюється й низкою суперечностей:

- *на рівні концептуалізації*: між процесами утворення глобальної освітньої мережі, інтернаціоналізації вищої освіти та необхідністю збереження національних педагогічних традицій; між потребою в методолого-теоретичному обґрунтуванні сутності й змісту самостійної роботи студентів у вищому навчальному закладі та недостатнім урахуванням історично апробованих концепцій і проектів;

- *на рівні змісту й організації*: між необхідністю модернізації самостійної роботи студентів на засадах компетентнісного підходу, особистісно-соціального навчання, співробітництва й співтворчості викладача і студента та відсутністю реальних механізмів упровадження інтегрованих (традиційно-інноваційних) педагогічних технологій; між історично доведеним гуманістичним спрямуванням самостійної роботи студента та недостатнім рівнем його реалізації в навчальному процесі сучасного вищого навчального закладу; між необхідністю створення системи наскрізної самостійної роботи студентів і неврахованістю динаміки її історичних змін;

- *на рівні професійної самореалізації*: між поглибленням професійної зорієнтованості самостійної роботи студентів і неповним урахуванням її історико-регіональної специфіки; між зростаючими вимогами до професійного рівня сучасного фахівця та потребою в обґрунтуванні напрямів самоосвіти, самовиховання особистості з оперттям на конструктивні персоніфіковані ретроїдеї.

Серед причин, які не забезпечують належної результативності самостійної праці студента у вищому навчальному закладі є те, що з одного боку, бюджет часу студента переобтяжений, варіативність та різнорівневість завдань не завжди аргументована, критерії оцінювання суб'єктивні, з іншого – рівень виконання самостійних робіт студентами бажає бути більш вмотивованим, кращим та змістовнішим. Традиційна система навчання у вищому навчальному закладі упродовж тривалого періоду для передачі студентові максимально можливої суми знань розглядала самостійну роботу як додаткову ланку процесу навчання. Очевидним є те, що самостійна робота студентів не стала, та й не може стати, надійною базою оновлення навчального процесу в рамках діючої технології навчання. З іншого боку проблема підсилюється результатами досліджень вчених, що підкреслюють стабільну картину незадовільного стану розвитку пізнавальної діяльності студентів, яка практично залишається незмінною протягом останніх двох десятиліть [1-9]. Результати логіко-системного аналізу наукових джерел засвідчують, що не дивлячись на те, що проблема організації самостійної роботи студента у вищому навчальному закладі декларується нормативними документами та є об'єктом сучасних наукових досліджень низки вчених, практика її впровадження не приносить очікуваних високих результатів учасникам навчально-пізнавального процесу.

Сучасна педагогічна наука продовжує пошук шляхів ефективного впровадження самостійної роботи для підвищення якості й ефективності психолого-педагогічної підготовки майбутнього фахівця. Аналіз сучасних науково-літературних джерел засвідчує, що в теорії та практиці вітчизняної вищої освіти накопичено певний досвід, що є основою вдосконалення самостійної роботи студентів. Визначено домінуючі імперативи нової стратегії професійної підготовки фахівців із позицій нової філософії освіти (В. Андрущенко, В. Кремень, В. Луговий та ін.), обґрунтовано ідею неперервності освіти (А. Алексюк, А. Бойко, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, С. Сисоєва та ін.).

Історико-педагогічний аналіз проблеми самостійної діяльності суб'єктів учіння як засобу активізації навчального процесу здійснено О. Адаменко, А. Булдою, А. Вихрущем, Н. Гупаном, Н. Дем'яненко, М. Євтухом, І. Зайченком, Г. Кловак, В. Майбородою, О. Микитюком, Н. Побірченко, О. Сухомлинською; вплив самостійної роботи на процес пізнання обґрунтовано В. Буряком, В. Вергасовим, Б. Єсиповим, О. Морозом, Р. Нізамовим, М. Нікандровим, П. Підкасистим, Т. Шамовою, Г. Щукіною. Основи організації самостійної роботи у системі підготовки фахівця в умовах університетської освіти визначено С. Вітвицькою, О. Глузманом, В. Козаковим, О. Кучерявим, О. Малихіним, О. Мещаніновим, В. Морозом, В. Сагардою та ін.

Питання методики самостійної роботи майбутніх педагогів стали предметом досліджень Н. Бойко, В. Буринського, Н. Кардаш, М. Умрик, І. Шайдур, Н. Шишкіної, С. Яшанова та ін. Особливості організації самостійної роботи у вищих навчальних закладах досліджували Ю. Атаманчук, В. Бебих, І. Бендера, О. Василенко, Л. Онучак, Н. Пасмор, Ю. Приходько, Г. Романова, М. Смирнова та ін. Історико-педагогічний аспект навчально-пізнавальної діяльності студентів відображено у працях О. Кравченко, І. Курляк, О. Осової. Окремі проблеми самостійної роботи студентів відображено в низці дисертаційних досліджень, зокрема, теоретико-методологічні засади самостійної навчально-пізнавальної діяльності (М. Солдатенко, О. Малихін); організації науково-дослідної роботи (Г. Кловак, О. Мартиненко, О. Микитюк); самовиховання студентів (О. Кучерявий, Л. Римар, Г. Сериков); їх саморегуляції (Е. Газієв, І. Золотухіна, В. Чайка).

Ми поділяємо концептуальні підходи вчених щодо досліджуваної проблеми, котрі наголошують на необхідності принципової перебудови і вдосконалення організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах освіти на користь тих форм навчання, які формують фахові компетенції і тих, що створюють умови для формування у студентів здатностей до самостійного прийняття рішень, вирішення нестандартних і нетипових задач, високої професійної мобільності, яка характеризується в першу чергу здатністю самостійно здобувати знання, постійно і самостійно вчитися.

Принциповими науковими підходами щодо досліджуваного феномену є положення вчених, які розглядають найвищою фазою розгортання самостійної роботи майбутніх фахівців їх самостійну науково-дослідницьку діяльність на етапі їх професійного становлення у вищому закладі освіти. Актуальність окресленої проблеми, важливість об'єктивного осмислення теоретичного і практичного досвіду минулого для розвитку сучасної вищої школи України, відсутність ґрунтовних історико-педагогічних досліджень із проблем організації та змісту самостійної роботи студентів і необхідність розв'язання наявних суперечностей зумовили вибір мети наукової публікації: розкрити основні положення теорії і практики організації самостійної роботи студентів для впровадження у сучасну практику вищих навчальних закладів України.

Відповідно до завдань дослідження обґрунтовані основні положення *інтегрованої авторської концепції самостійної роботи студентів* у єдності педагогічної інноватики та історично апробованого досвіду, впровадження яких дає простір для творчого їх застосування у практиці сучасної вищої школи. Стратегії сформованої самостійної діяльності повинні стати тим механізмом, який надасть змогу здійснити процес випереджувального розвитку вищої освіти та забезпечити можливість вільного розвитку суб'єктів навчального процесу, право вибору майбутнім фахівцем власної концепції професійної діяльності. Отже, сучасні вимоги до підготовки фахівців, їх компетентності спонукають до ґрунтовнішого вивчення розвитку теорії і практики самостійної роботи студентів в історії вищої школи України.

Обов'язковою умовою реалізації авторської інтегрованої концепції самостійної роботи студентів з урахуванням історичних надбань – гуманізація взаємодії викладача і студента на основі фісілітаційного спілкування і супервізовської допомоги у подоланні пізнавальних труднощів. Нова парадигма вищої освіти передбачає зміну пріоритетів – із традиційного засвоєння готових знань у ході лекційно-семінарських занять на самостійну активну

пізнавальну діяльність кожного студента, з усвідомленням для яких цілей отримані знання можуть застосовуватися у майбутній професійній діяльності. При такій організації навчального процесу викладачу відводиться роль компетентнісного консультанта, менеджера самостійної активної роботи студентів.

Визначальним до організації самостійної роботи студентів в умовах інтернаціоналізації вищої освіти має бути забезпечено дотримання принципу єдності навчального, розвивального та виховного впливу. Так, професор В. Сагарда відзначає, що у дослідженні психолого-педагогічних аспектів самостійної роботи студентів слід виходити з того, що вона становить важливий компонент навчально-виховного процесу вищої школи і, отже, характеризується освітньою, розвиваючою і виховною функціями, забезпечує як загальнонаукову, світоглядну так і виховну професійну підготовку, формує особистість майбутнього спеціаліста [9, с. 24].

Включення майбутнього фахівця у широку міжнародну взаємодію європейського освітнього простору обумовлює необхідність використання сучасних технологій організації самостійної роботи майбутніх фахівців. Адже задля мобільності та конкурентноздатності сучасний фахівець повинен бути готовим до постійної самостійної діяльності, до освоєння нових технологій, що впроваджуються, мати відповідний рівень фахових компетентностей, необхідних для виявлення особистої ділової активності, інтелектуальних якостей (компетентність, ініціатива, творчість, саморегуляція, унікальність складу розуму), постійного пошуку й розвитку нових видів педагогічних послуг у сфері освіти. Сучасний фахівець повинен бути теоретично і практично здатним проаналізувати власну професійну компетентність й на цій основі сформулювати програму власного подальшого професійного зростання. Незаперечним є той факт, що найсуттєвішим надбанням випускника вищого закладу освіти із високим рівнем культури самостійної роботи є його здатність до життєтворчості як соціального явища. Творче здійснення фахівцем свого життя, наповненого гуманістичним особистісним сенсом, пов'язане з продуктами його творчості як фахівця насамперед певними технологіями, спрямованими на самоудосконалення через самоосвіту й самовиховання й модернізацію освітньої галузі. Досвід творчого підходу до самостійної роботи, набутий під час навчання у вищому навчальному закладі, є підґрунтям для виконання ним у фаховій діяльності професійно-творчих функцій. Розгляд культури самостійної роботи майбутнього фахівця саме з такої точки зору дозволяє назвати її передумовою національного культуротворення.

За результатами проведеного дослідження (2002–2012 рр.) слід відзначити, що змістом діяльності сучасного вищого навчального закладу повинно стати створення інноваційного освітньо-виховного середовища для формування культури самостійної роботи учасників навчально-пізнавального процесу, особистісного зростання майбутнього фахівця.

Визначаючи необхідність модернізації навчально-пізнавального процесу вищої школи погоджуємося із думкою академіка А. Богуш, яка визначає, що є чи не найважливіше «за допомогою гуманістичних принципів запобігти чи обмежити проникнення антигуманістичних засобів у навчальний процес вищої школи, показати їх неспроможність у досягненні позитивних результатів у майбутній професійній діяльності, переконати майбутніх професіоналів сприймати себе як найвищу цінність, що допоможе їм переорієнтувати себе, своє «Я» з позиції пасивного відтворювача, в позицію самоорганізуючої, творчої особистості, яка зможе наповнити смислом і свою професійну діяльність, і свою життєтворчість» [5, с. 234].

Стратегією самостійної роботи студента у майбутній професійній діяльності має бути переконання майбутніх професіоналів сприймати себе як найвищу цінність, що допоможе їм переорієнтувати себе, своє «Я» з позиції пасивного відтворювача, в позицію самоорганізуючої, творчої особистості, яка зможе наповнити смислом і свою професійну діяльність, і свою життєтворчість. Саме особистісно орієнтована освіта має підготувати студента до життя (І. Бех). Отже, основний вектор модернізації вищої освіти з орієнтацією на розвиток індивідуальних психологічних ресурсів студента.

Досвід самостійної роботи студентів, набутий під час навчання у вищому навчальному закладі, є підґрунтям для виконання ним у фаховій діяльності професійних компетентнісних функцій. Самостійна навчальна робота має великий потенціал для усвідомлення студентом свого професійного образу «Я», тобто для особистісної рефлексії, без наявності якої розвиток самосвідомості просто неможливий. Викладачу доцільно постійно підкреслювати їх наявність, а також факти минулих перемог студента над собою і, як результат, сприяти появі у нього радісно-конструктивного «Я» – настрою на самостійну роботу, подальше професійне становлення [3, с. 33].

Під стратегіями самостійної роботи розуміємо організовану студентами самостійну роботу, в основі якої закладені усвідомлені метакогнітивні (цілепокладання, стратегія планування, стратегія самоуправління, стратегія самокорекції, стратегія самооцінки та ін.), когнітивні (мнемічні когнітивні стратегії, когнітивні стратегії концептуалізації, когнітивні навчальні стратегії), компенсаторні стратегії (стратегії компенсації мовних засобів, стратегії пошуку опор), стратегії навчального співробітництва (соціальні стратегії), послідовне виконання яких забезпечує процес її ефективності й результативності.

Педагогічні умови реалізації стратегій самостійної роботи: формування усвідомлення необхідності навчання студентів стратегії і тактиці самостійного прийняття рішення; засоби підтримки ходу організації самостійної роботи у якості цілісного комплексу – дидактичного пакету, що включає два блоки: дидактичний супровід організації самостійної роботи студентів; пакет підтримки самостійної навчальної діяльності студентів; гуманізація взаємодії викладача і студента на основі фісілітаційного спілкування і супервізовської допомоги у подоланні пізнавальних труднощів; нова парадигма вищої освіти передбачає зміну пріоритетів – із традиційного засвоєння готових знань у ході лекційно-семінарських занять на самостійну активну пізнавальну діяльність кожного студента; при такій організації навчального процесу викладачу відводиться роль компетентнісного консультанта, тьютора, менеджера самостійної активної роботи студентів. Під активізацією самостійної роботи студентів розглядаємо цілеспрямовану спільну діяльність викладача і студента, що сприяє удосконаленні змісту, форм, методів, прийомів самостійної діяльності з метою формування позитивної навчальної мотивації, підвищення професійної компетентності майбутніх фахівців на основі їх особистісного зростання.

Особливістю організації самостійної роботи студентів на основі компетентнісного підходу у професійній підготовці полягає у: проблематизації і варіативності змісту і технологій організації самостійної роботи студентів на основі врахування актуальних регіональних проблем; психологізації освітнього процесу із організації самостійної роботи студентів, що виражається у створенні взаємодії викладач – студент – практик на основі інтеграції принципів самовизначення і рефлексивності; моніторинговому супроводу організації самостійної роботи студентів на основі контекстного підходу у навчальному процесі вищої школи.

Як зазначає професор Н. Дем'яненко, в орієнтуванні на компетентнісний підхід освітнє середовище педагогічного університету мають відрізнити: опертя на сучасні інформаційні технології; проектування нового змісту освіти; розроблення інноваційних технологій розвитку професійних компетенцій; вирішення завдань вимірювання якості освіти в інноваційних умовах; зміна традиційної ролі викладача як транслятора знань і освоєння ним ролі тьютора. Посилюються практичний, міжпредметний, прикладний аспекти освіти не за рахунок уведення нових предметів чи збільшення обсягу дисциплін, а за рахунок їх змістової переорієнтації: від «декларативних» знань (знати «що») до процедурних (знати «для чого і чому») [7, с. 27].

Таким чином, сьогодні існує потреба в контекстно-професійній моделі розвитку компетентності випускника вищого навчального закладу – сукупності умов, засобів, методів, технологій навчання, що сприяють цьому. Вона синтезує такі основні умови: 1) організацію *квазіпрофесійної діяльності*, у тому числі такої, що моделює комплексне застосування знань; 2) *міждисциплінарну інтеграцію*, зокрема, систематичне використання навчально-пізнавальних завдань, які враховують ситуації міждисциплінарного застосування знань; 3) *змішане навчання*, що передбачає взаємодію з тьютором через електронну пошту, дискусії у форумах, безпосередні зустрічі, самонавчання.

Зокрема, тьюторство передбачає академічний супровід індивідуальної освітньої траєкторії студента педагогом, більш досвідченим носієм знань і досвіду в аудиторній, дистанційній, парній, індивідуальній чи груповій формі. Доцільність упровадження тьюторства у вітчизняну систему підготовки кадрів пояснюється суттєвим переважанням у навчальних планах і програмах годин, виділених на самостійну роботу, над аудиторними, що трансформує процес освіти студента в самоосвіту. Тьютор – не просто викладач, це особистий науковий керівник студента, лектор, наставник, партнер, тренер, колега, вихователь у одній особі, який сприяє розвитку логічного мислення, засвоєнню навчального матеріалу, перебирає на себе виховні функції. Основною формою реалізації тьюторської діяльності є тьюторіал – практика, що спирається на екстенсивно повторювану послідовну діяльність формування метакогнітивних можливостей студентів у контексті оволодіння дисциплінарним знанням. На тьютора передусім покладаються дві головні ролі, що іноді перетинаються – коуча (тренера, інструктора) і колеги. У дистанційному навчанні тьютор виконує педагогічну, соціальну, управлінську, технічну функції та виступає в ролі коуча, керівника, модератора, мотиватора,

експерта, новатора, порадника. На нього покладається місія методиста (розроблення завдань, змісту проекту), стимулятора (пробудження інтересу до проекту, більш глибокого проникнення в роботу над ним, подолання труднощів), спостерігача (формування атмосфери співробітництва, навиків взаємодії, кооперації), технічного спеціаліста і експерта.

Одним із пріоритетів в організації педагогічної освіти на рівні магістратури і аспірантури має стати технологія асинхронного навчання, коли студенти отримують право самостійно визначати власну індивідуальну траєкторію. Нелінійність навчання має значні переваги: гнучкість, індивідуальний підхід до студента, можливість отримання одночасно двох або декількох спеціальностей, скорочення термінів навчання тощо. При цьому слід відмітити, що в індивідуальній освітній програмі формуються три групи дисциплін: обов'язкові для вивчення у зафіксований час; обов'язкові для вивчення в терміни, визначені студентом; елективні курси. Побудова індивідуальної траєкторії навчання відбувається у взаємодії студента і тьютора, який здійснює діагностику первинного пізнавального інтересу студента, створює умови для його поглиблення в процесі виконання наукових досліджень чи проектів, забезпечує тьюторське консультування за освітньо-професійними програмами.

Впровадження такого типу навчання сприяє підвищенню мотивації студентів до навчання (вони мають можливість вибирати найбільш значущі модулі курсу, які відповідають їхнім потребам, отримують оперативний зворотній зв'язок від викладачів, можуть відразу застосовувати отримані знання на практиці); контролюванню результатів навчання студентів та обсягу отриманих ними знань. Система оцінювання знань на сайті віддаленого доступу, а також активна взаємодія з викладачем на очних зустрічах дозволяє відслідковувати правильність і якість засвоєння навчального матеріалу, а також своєчасно підтримати і скоректувати індивідуальну траєкторію навчання студентів. Очевидним є висновок, що змішане навчання об'єднує оперативність дистанційного навчання і ефективність індивідуальної взаємодії студентів та викладачів; 4) надання можливостей для *саморозвитку і самореалізації особистості* студента, необхідних здібностей, пов'язаних з індивідуальними особливостями його мислення (просторової уяви, творчих можливостей); 5) створення додаткових організаційно-педагогічних умов, спрямованих на *посилення мотивації студентів до вивчення дисциплін, підвищення їх пізнавальної і академічної активності* (кредитно-рейтингова система, курси за вибором (елективні), метод проектів тощо). Відповідно, можемо говорити про створення інтегративного образу випускника вищого навчального закладу, де мета, зміст і результати навчання сприймаються комплексно з урахуванням змін у професійній діяльності та спрямовані на формування широкої соціально-професійної компетентності. Остання включає не лише кваліфікацію, що визначається системою набутих знань і вмінь, але й базові особистісні якості, а також універсальні вміння й здібності, які характеризуються більш широкою сферою застосування.

На основі аналізу теоретико-методологічних засад досліджуваного феномену, власного педагогічного досвіду ми вважаємо, що лише цілеспрямований інтегративний підхід до організації самостійної роботи викладача і студента, відповідно до наскрізної освітньо-професійної програми підготовки майбутнього фахівця, сприятиме професійному і особистісному його зростанню.

Таблиця 1

МОДЕРНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Технології навчання	Змістові характеристики	Основні методи і форми самостійної роботи
<i>Тьюторство.</i> Робота з тьюторськими групами (10–20 учасників). Класичне тьюторство – це регулярні індивідуально-групові заняття викладача-тьютора з декількома прикріпленими до нього на весь період навчання студентами.	Традиційна система наставництва, заснована на академічній і психологічній допомозі тьютора-викладача студентам у формі консультування, а також очного чи дистанційного тьюторіала (А. Бойко). Універсальне тьюторство, що передбачає педагогічну взаємодію тьютора зі студентами, дистанційне он-лайн і оф-лайн тьюторство за посередництва інформаційних технологій та ін. Зв'язок із тьютором відбувається, як правило, через електронну пошту, он-лайн форуми, синхронні комп'ютерні й відеоконференції.	Метод кейс-стаді, медіапедагогічні засоби (газети, журнали, тези доповідей, лекції, слайди, таблиці, аудіо- і відеозаписи, теле- і радіомовлення). Майєвтика (метод постановки питань, що спонукає співбесідника до пошуку істини), а засобами – самостійне вивчення джерел (есе, письмові завдання, лекції, практичні заняття в рамках визначеної теми)
<i>Модульне навчання.</i>	Підпорядкованість єдиній навчальній меті та	Вхідний контроль, визначає

<p>Студенту надається можливість самостійно працювати за індивідуальною програмою, що забезпечується конкретним планом дій, банком інформації і методичним керівництвом.</p>	<p>поетапність виконання завдань: розробка варіантів етапів досягнення мети, вибіркового виклад змісту навчального матеріалу, пояснення щодо його засвоєння на декількох рівнях складнощів, рекомендації для додаткового поглиблення засвоєного матеріалу, до кожного змістового блоку подається список літературних джерел, теоретичні й практичні завдання (деякі з них на вибір студента); організується індивідуалізований зворотний зв'язок.</p>	<p>готовність студента до засвоєння представленого в модулі матеріалу, дозволяє сформулювати рекомендації до організації наступної індивідуальної навчальної діяльності. Проміжний контроль забезпечує можливість самоконтролю і корекції навчальної діяльності в ході роботи за модулем. Підсумковий контроль індивідуалізований у залежності від програми вивчення окремого модуля та особистості студента (ІНДЗ, олімпіадні та конкурсні роботи).</p>
<p><i>Персоналізоване навчання.</i> Самостійне виконання студентом роботи в індивідуальному темпі за спеціально підготовленими друкованими методичними матеріалами.</p>	<p>Суть персоналізованого навчання полягає в тому, що матеріал курсу розбивається на порції, кожна з яких містить інформацію для вивчення: завдання, запитання для самоперевірки, а також необхідні методичні вказівки. Вибіркове відвідування лекцій, практичних чи тьюторських занять</p>	<p>Щотижневі зустрічі зі студентами у групі, індивідуальні, групові консультації й письмові звіти.</p>
<p><i>Бригадно-індивідуальне навчання.</i> Робота у малих групах (по 4 – 5 осіб), коли наявність значної кількості студентів, які відстають у навчанні, не дозволяє викладати матеріал усій академічній групі одночасно</p>	<p>Ця технологія характеризується чіткою цільовою орієнтацією. Навчальний матеріал розподіляється на програмовані порції-розділи, члени підгрупи працюють над різними розділами. Опрацювання матеріалу розділу студентом у власному темпі за визначеною послідовністю: ознайомлення з розробленими викладачем рекомендаціями щодо оволодіння тим чи іншим умінням; опрацювання серії робочих планів, оволодінню окремими навичками – компонентами даного вміння</p>	<p>Індивідуально-групові консультації, бесіди. Робота парами з (student monitor). Самостійна перевірка рівня оволодіння конкретним умінням; заключний тест (placement test). Виконання тижневих тестів, підсумки діяльності бригад, звіт і аналіз бригадних показників.</p>
<p><i>Технологія асинхронного навчання.</i> Студенти отримують право самостійно визначати власну індивідуальну траєкторію навчання</p>	<p>В індивідуальній освітній програмі формуються три групи дисциплін: обов'язкові для вивчення у зафіксований час; обов'язкові для вивчення в терміни, визначені студентом; елективні курси. Побудова індивідуальної траєкторії навчання відбувається у взаємодії студента і тьютора</p>	<p>Тьюторське консультування за освітньо-професійними програмами. Здійснення діагностики первинного пізнавального інтересу студента, його поглиблення в процесі виконання наукових досліджень чи проектів.</p>

Усі зазначені технології органічно пов'язані, взаємозумовлені, складають цілісну систему, передбачають упровадження інноваційних методів навчання. Серед перспективних: аналіз конкретних ситуацій (case-study) – ефективний і поширений метод організації активної пізнавальної діяльності студентів. Семінар-дискусія (групова дискусія) – процес діалогічного спілкування учасників, в ході якого відбувається формування практичного досвіду спільного обговорення та розв'язання теоретичних і практичних проблем. Метод проектів – сукупність послідовно застосовуваних дослідницьких, пошукових, проблемних методів. Метод сприяє відпрацюванню індивідуальної позиції у виконанні пропонованих дослідницьких проектів, що дозволяє вибудувати ефективний інтелектуальний процес із формуванням загальногрупової думки та прийняттям колегіального рішення.

Портфель (портфоліо) студента – інструмент самооцінювання студентом результатів пізнавальної, дослідницької праці, рефлексії власної діяльності. «Портфель» являє собою комплект документів, самостійних робіт студента. Тьюторські функції виконує викладач конкретної дисципліни. Він дає студентові завдання (параметри, за якими слід відбирати матеріал), складає анкети для експертної групи з метою об'єктивного оцінювання презентації «портфеля». Студент представляє всі види робіт, виконані ним на заняттях і під час самостійної роботи, з поясненням мотивації вибору теми, самооцінкою результату кожної окремої праці, аргументованою корекцією помилок. Презентація робіт відбувається періодично

на студентських конференціях. Студент має засвідчити позитивне просування в даній галузі знань, порівняти власну оцінку з оцінюванням викладача та групи експертів (із числа студентів). Принципи методу: самооцінювання результатів (проміжних, підсумкових), оволодіння певними видами пізнавальної діяльності; систематичність і регулярність самомоніторингу; структуризація матеріалів, логіка і лаконічність усіх письмових пояснень; акуратність і естетичність оформлення «портфеля»; тематична завершеність матеріалів; наочність і обґрунтованість презентації. «Мозковий штурм» – метод навчання на основі формулювання проблеми, яка має теоретичну і практичну значущість та викликає активний інтерес студентів. Загальна вимога щодо вибору проблеми для «мозкового штурму» – передбачення неоднозначних, різноманітних варіантів її вирішення. Методика організації та проведення «мозкового штурму» включає наступні етапи: організаційний (розташування академічної групи в конкретній аудиторії); початковий (викладач повідомляє тему, розкриває особливості організації заняття, формулює проблему, яку потрібно вирішити, обґрунтовує пошукове завдання. Знайомить студентів з умовами колективної роботи і озвучує правила «мозкового штурму»); основний (формується кілька робочих груп із 3–5 осіб. Кожна група вибирає експерта, в обов'язки якого входить фіксація ідей, їх подальше оцінювання та відбір найперспективніших пропозицій).

Актуалізується самостійна робота студентів із розв'язання ситуацій, що імітують професійні проблеми. Таким чином, сьогодні існує потреба в контекстно-професійній моделі розвитку компетентності випускника вищого навчального закладу – сукупності умов, засобів, методів, технологій навчання, що сприяють цьому. Вона синтезує такі основні умови: 1) організацію квазіпрофесійної діяльності, у тому числі такої, що моделює комплексне застосування знань; 2) міждисциплінарну інтеграцію, зокрема, систематичне використання навчально-пізнавальних завдань, які враховують ситуації міждисциплінарного застосування знань; 3) змішане навчання, що передбачає взаємодію з тьютором через електронну пошту, дискусії у форумах, безпосередні зустрічі, самонавчання (див. табл. 1).

Для модернізації навчального процесу у сучасному вищому навчальному закладі важливе ефективно використання видів самостійної роботи студента з врахуванням сучасних освітніх тенденцій. Зазначимо, що у науково-методичній літературі можна зустріти численні класифікації типів і видів самостійних робіт студентів за різними ознаками і критеріями. Вчені, розглядаючи самостійну роботу «у якості специфічного педагогічного засобу організації і управління самостійною діяльністю», розрізняють наступні її види [1, с. 56]:

1) самостійні роботи за зразком, які включають розв'язання типових завдань і виконання різних вправ за зразком (репродуктивні);

2) реконструктивно-варіативні самостійні роботи, що передбачають необхідність відтворення не лише функціональної характеристики знань, а й структури знань, залучення відомих знань для рішення завдань, навчальних проблем, ситуацій;

3) евристичні самостійні роботи, пов'язаний з вирішенням окремих питань, проблем, поставлених на лекціях, семінарських, лабораторних і практичних заняттях, на яких формуються вміння бачити проблему вивчення, самостійно її формулювати, розробляти план її вирішення;

4) творчі (дослідницькі) самостійні роботи.

У розкритті самостійних робіт студентів спираємося на загальновідомі визначення форми організації навчання як зовнішнього прояву узгодженої діяльності викладача й студента, що здійснюється у встановленому порядку, з визначеною періодичністю в просторі й часі та методу навчання як способу впорядкованої взаємодії викладача і студентів, спрямованого на вирішення завдань навчання й освіти.

У дослідженні нами здійснена спроба уточнення самостійних робіт студентів вищих закладів освіти за характером взаємодії: фронтальні, групові (робота в мікрогрупах, у тренінгових групах, «міжусобиці»), парні («діади», робота з комп'ютером), бригадно-індивідуальні, дистанційні (он-лайн і оф-лайн тьюторство за посередництва інформаційних технологій), індивідуальні та ін. (див. табл. 2).

Зазначимо, що запропонований перелік не є завершеним, він перебуває у динамічному розвитку із розвитком навчально-інформаційного середовища у вищому навчальному закладі.

**СТРАТЕГІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ INTERNET
(СКЛАДЕНО НА ОСНОВІ УЗАГАЛЬНЕННЯ МАТЕРІАЛІВ 8, С. 201–221)**

СТРАТЕГІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ INTERNET	
Самостійна робота у міжособистісних контактах між студентами і між групами	Листування між окремими студентами через електронну пошту. Робота у планетарних класах. Ділова гра, яку проводить студент «Доктор Наука». Ділова гра, яку проводить викладач у створеному віртуальному середовищі (певна епоха, стиль і характер діяльності). Віртуальна зустріч (звернення до Нобелівського лауреату). Наставництво, як модель надання допомоги у підведенні до розв'язання проблеми, у подоланні пізнавальних труднощів
Самостійна робота у застосуванні телекомунікаційних технологій з метою добору даних	Обмін інформацією. Сумісний добір даних. Консультація експертів-студентів старших курсів. Присутність на відстані (на відеоконференції). Проведення опитувань за темою у мережі.
Сумісна діяльність (діадами, парами, бригадами, творчими групами)	Пошуки скарбів. Конкурси і вікторини. Моделювання ситуацій. Колективні ігри. Соціальні акції
Самостійна робота з використання документальних ресурсів (контакти у мережі не передбачені)	Пошук за допомогою консультанта. Самостійний пошук документів. Пошуки інформації із зарубіжних джерел за темою курсової, дипломної роботи та ін.
Публікації в Internet	Публікація власної web-сторінки. Сумісна публікація. Участь у роботі певного серверу. Співробітництво із періодичними виданнями.
Використання Інтернет-ресурсів для самовиховання і самоосвіти	Створення тематичної сторінки. Віртуальний музей. Віртуальний клас. Інтерактивний курс у мережі як варіант дистанційного навчання.

Відповідно, однією із найважливіших складових професіоналізму випускника вищого навчального закладу вважаємо професійну підготовку, в ході якої відбувається формування психолого-педагогічної компетентності. Вона сприяє розвитку соціально-особистісних компетенцій і забезпечує результативність розв'язання соціально-професійних і особистісних завдань та базується на таких актуальних і водночас перспективних напрямках:

1) оновлення змісту психолого-педагогічних дисциплін, реорганізація педагогічної практики з урахуванням сучасних вимог до майбутньої професійної діяльності студентів (контекстне навчання) та структури компетенцій, що формуються;

2) діяльнісне освоєння змісту педагогічної освіти через активні (інтерактивні) форми і методи навчання, проблемні, проектно-дослідницькі методики, кредитно-модульну систему навчання на основі комплексного методичного й інформаційного забезпечення навчального процесу;

3) розширення обсягу керованої самостійної роботи студентів, забезпеченої відповідним методичним та інформаційним супроводом;

4) моніторинг процесу виконання самостійної роботи студентом у процесі фахової підготовки.

За результатами проведеного дослідження слід відзначити, що змістом діяльності сучасного вищого навчального закладу повинно стати створення інноваційного освітньо-виховного середовища для формування культури самостійної роботи учасників навчально-пізнавального процесу. Отже, використання потенціалу самостійної роботи в умовах сучасної професійної підготовки повинен бути такого рівня і якості, в процесі якої створювалися сприятливі умови для формування професійної компетентності та інноваційної поведінки майбутнього фахівця.

Узагальнення результатів проведеного дослідження (2002–2012) дає підстави запропонувати рекомендації:

- Міністерству освіти і науки України – щодо розроблення Положення про організацію самостійної роботи студентів у вищих навчальних закладах із визначенням єдиних регулятивів в управлінні аудиторною і позааудиторною самостійною роботою студентів; офіційного

затвердження у навантаженні викладача часу на консультативну діяльність, тьюторську роботу зі студентами;

- вищим навчальним закладам – відносно розроблення навчально-методичних комплексів самостійної роботи студентів за напрямками підготовки та галузями знань, з урахуванням їх диверсифікації; розширення спектру науково-консультативної діяльності (андрагогічний, герогогічний напрями тощо); стимулювання і заохочення обдарованої студентської молоді до участі в наукових конкурсах; заснування стипендіальних фондів, центрів фандрайзингу; розвитку мобільності викладачів і студентів через зарубіжні стажування та наукові відрядження.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми самостійної роботи студентів вищої школи. Подальший науковий пошук доцільно спрямувати на впровадження конструктивного вітчизняного досвіду організації самостійної роботи студентів у вищій школі України у єдності історичних надбань та педагогічної інноватики відповідно до рівнів та ступенів вищої освіти, змісту фахової підготовки майбутніх педагогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. Н. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання / Алексюк А. Н., Аюрзанайн А. А., Підкасистий П. І., Козаков В. А. та ін. – К. : ІСДО, 1993. – 336 с.

2. Бенера В. Є. Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина ХІХ – кінець ХХ ст.) / Валентина Єфремівна Бенера. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 640 с.

3. Бенера В. Є. Інтеграція педагогічної інноватики та історично апробованого досвіду в авторській концепції самостійної роботи студентів : тези доповідей Х Міжнародної науково-практичної конференції «Військова освіта і наука : сьогодення та майбутнє» [Текст] / за заг. редакцією В. В. Балабіна. – К. : ВІКНУ, 2014. – С. 365–366.

4. Бенера В. Є. Технологічний підхід до організації самостійної роботи студентів в умовах модернізації вищої освіти / В. Є. Бенера // Вища освіта України. – 2009. – №3. – С. 336–342. – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології».

5. Богуш А. М. Сучасний підхід до модернізації навчально-виховного процесу вищої школи / А. М. Богуш // Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часом. Рівне: ПП Баришев К. В. – 2010. – №3 (38) – Т.1. – С. 229 – 235.

6. Данилюк І. Г. Сучасний словник іншомовних слів для середньої і вищої школи / І. Г. Данилюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 576 с.

7. Дем'яненко Н. М. Інтернаціоналізація вищої освіти: ракурс диверсифікації магістратури // Історико-педагогічні студії: наук. часоп. / [гол. ред. Н. М. Дем'яненко]. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 5. – С. 26–29.

8. Малихін О. В. Організація самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів : теоретико-методологічний аспект : [монографія] / Олександр Володимирович Малихін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – 307 с.

9. Сагарда В. В. Система підготовки педагога в умовах університетського образования: дис. ... доктора пед. наук в формі науч. доклада. 13.00.04 / В. В. Сагарда. – К., 1992. – 51 с.

УДК 371.134

Тетяна Бондаренко

ФОРМУВАННЯ МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ПІД ЧАС ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

У статті охарактеризована методична компетентність учителя біології, описані етапи її становлення під час професійної підготовки у вищому педагогічному навчальному закладі. Виділяються рівні сформованості методичної компетентності майбутнього вчителя біології та шляхи її формування під час педагогічної практики в загальноосвітніх навчальних закладах.

Ключові слова: методична компетентність, рівні методичної компетентності, етапи формування методичної компетентності, педагогічна практика.

В статье описана методическая компетентность учителя биологии, раскрыты этапы ее становления во время профессиональной подготовки в высшем педагогическом учебном заведении. Выделяются уровни методической компетентности будущего учителя биологии и пути ее формирования во время педагогической практики в общеобразовательных учебных заведениях.

Ключевые слова: методическая компетентность, уровни методической компетентности, этапы формирования методической компетентности, педагогическая практика.

The article describes the methodical competence of the teacher of biology, disclosed stages of its formation during training in higher educational establishments. Distinguished levels of methodical competence of the future teacher of biology and ways of its formation during the teaching practice in schools.

Keywords: methodical competence, methodical competence levels, stages of formation of methodical competence, pedagogical practice.

Постановка та актуальність проблеми. Однією із важливих складових, що визначає ефективність професійної компетентності, є методична компетентність учителя, яка розглядається як простір можливої зміни особистості майбутнього професіонала. Вона пов'язана з вибором методів, засобів, форм навчання і виховання і носить практичний характер. Школі потрібний гнучкий, динамічний учитель, здатний жити і працювати в нових умовах.

У науково-методичній літературі відсутня єдність у трактуванні поняття «методична компетентність». В окремих сучасних наукових дослідженнях висвітлюються такі поняття як методичне мислення (О. Гончарук, Н. Кузовлева, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська); методична рефлексія (О. Анісімов, Н. Посталюк). Вивченням проблеми формування методичної підготовки педагогів займалися дослідники С. Азарішвілі, К. Везетіу, Т. Гущина, Т. Загривна, І. Ковальова, А. Майєр, Т. Кочарян, Ю. Присяжнюк, Т. Шамова і багато інших. Проте недостатньо вивченими залишається низка питань, пов'язаних із специфікою механізму, рушійних сил, умов, методів і засобів її розвитку в процесі підготовки майбутніх учителів біології, зокрема під час педагогічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методична компетентність учителя є важливим елементом його професійної компетентності. Зокрема Н. Кузьміна виділяє її серед чотирьох інших – спеціально-педагогічної, соціальної, диференціально-психологічної, аутопсихологічної. Методична компетентність, на думку дослідниці, охоплює галузь способів формування знань та умінь в учнів [3].

Аналізуючи наукові дослідження комплексів професійних компетентностей вчителів-предметників (Н. Артеменко, М. Гризлова, Т. Руденко, Т. Сясіна), О. Ігна звертає увагу на той факт, що в якості синонімічних стосовно «методичної компетентності» застосовуються такі терміни як «дидактико-методична компетентність», «науково-методична компетентність», «інформаційно-методична компетентність» [1, с. 91], що свідчить про відсутність єдності у трактуванні понять. Підтвердженням цьому є визначення поняття «науково-методична компетентність», яке формулює К. Везетіу і розглядає його як систему педагогічних, психологічних, предметних знань і професійно-педагогічних умінь, які базуються на знаннях дидактичних методів [2].

Формулювання мети та завдань статті: проаналізувати та визначити роль педагогічної практики у формуванні методичної компетентності майбутніх вчителів біології, розглянути етапи її розвитку під час педагогічної практики.

Виклад основного матеріалу. Методична компетентність – це інтегративна якість особистості вчителя біології, що визначає його готовність і здатність ефективно вирішувати методичні завдання у процесі реалізації цілей навчання, пов'язаних із освітою, вихованням і розвитком учнів.

У структурі методичної компетентності Н. Соловова виділяє такі структурні компоненти: ціннісно-мотиваційний (інтерес до методичної роботи, постановка і усвідомлення цілей методичної діяльності, наявність мотиву досягнення мети), когнітивний (наявність методичних знань, навичок, умінь, застосування їх у нових умовах, вміння вирішувати методичні проблеми,

засвоювати передовий досвід у галузі методики), технологічний, рефлексивний (методична рефлексія, самокритичність, самоконтроль, самооцінка), оцінний [4, с. 58].

Структура методичної компетентності передбачає процес її формування в русі від одного рівня до іншого. На думку багатьох дослідників, існують такі рівні формування методичної компетентності: адаптивний, репродуктивний, прагматичний, інтегративний (М. Язикова, С. Макєєва, К. Кожухов, І. Бондаренко, Н. Кузьміна, Н. Соловова та інші).

Адаптивний рівень характеризується спрямованістю методичних знань і умінь на вирішення методичних завдань з урахуванням контингенту учнів.

Репродуктивний рівень методичної компетентності свідчить про сформованість у вчителя цілісних уявлень про методичну діяльність, готовність до методичного забезпечення і супроводу навчального процесу, наявність знань про методику навчання навчальної дисципліни.

Прагматичний (моделюючий) рівень характеризується більшою цілеспрямованістю, стійкістю й усвідомленістю шляхів і способів методичної діяльності. На високому рівні сформованості знаходиться методичне мислення (вміння планувати, визначати цілі, вибрати оптимальні засоби і способи діяльності, аналізувати отримані результати). Високий рівень методичної творчості дає змогу впроваджувати активні методи навчання, сучасні освітні технології, що реалізують компетентнісний підхід. Власна діяльність відрізняється пошуком, готовністю передавати свій досвід іншим. Рівень методичної рефлексії забезпечує адекватну оцінку власної діяльності, здатність самостійно і відповідально приймати рішення.

Інтегративний рівень характеризується високим ступенем активності педагогів і результативності методичної діяльності. Високий рівень педагогічної рефлексії, творчої самостійності та педагогічних здібностей створює умови для ефективної самореалізації у продуктивній методичній творчості.

Однією з умов успішної підготовки майбутнього вчителя до здійснення педагогічної діяльності є організація педагогічної практики, під час якої студенти залучаються до методичної діяльності – постійної самоосвіти, підвищення рівня дидактичної та методичної готовності до координування навчально-виховної роботи, освоєння найбільш раціональних методів і прийомів виховання і навчання учнів, обміну накопиченим педагогічним досвідом.

Методична діяльність студентів під час педагогічної практики є складним розумовим процесом, оскільки вони здійснюють різні види діяльності: аналітичну; проектувальну, пов'язану з перспективним, тематичним і поурочним плануванням, управлінням навчальною діяльністю; конструктивну, що включає систему дій, пов'язаних із плануванням майбутнього заняття (відбір, конструювання змісту навчального матеріалу і методів його викладання, взаємодії педагога і учнів у процесі формування нових знань, умінь і навичок).

Формування методичної компетентності вчителів біології передбачає становлення в студентів методичних умінь, які класифікуються за такими групами:

1-а група методичних умінь пов'язана з оволодінням теоретико-методологічними основами діяльності вчителя біології. Вона характеризується такими вміннями: проводити аналіз навчально-програмної документації з навчання учнів; підбирати навчальну, довідкову та енциклопедичну літературу для вивчення конкретної теми або розділу; виконувати логіко-дидактичний аналіз підручника, навчального посібника; проводити методичний аналіз різних видів навчальної, позакласної та виховної роботи у школі; розробляти опорні конспекти та ін.; створювати різні засоби для визначення рівня сформованості знань, умінь і навичок учнів;

2-а група методичних умінь враховує специфіку вивчення навчальної інформації. Вона включає в себе вміння: планувати систему занять з досліджуваної теми (розділу) на основі методичного аналізу; проектувати навчальну та практичну роботу учнів; конструювати навчальні та практичні завдання і відбирати відповідні навчальні методи і прийоми, технології; організовувати діяльність учнів на уроці і керувати нею; проводити експертизу педагогічної корисності методичних розробок; застосовувати сучасні засоби навчання.;

3-я група методичних умінь синтезує раніше сформовані вміння. До них належать такі вміння: застосовувати методики та педагогічні технології на практиці; створювати варіативну методику навчання залежно від цілей і реальних умов навчання; проектувати власну систему навчання і відтворювати її в методичних рекомендаціях; прогнозувати розвиток методик навчання у галузі методики навчання біології та природознавства.

Під час педагогічної практики формуються методичні вміння кількох рівнів: I-й рівень сформованості методичного вміння передбачає використання методів і засобів навчання за зразком, із осмислюванням операційного змісту. На цьому рівні використовуються методичні

вміння, сформовані у процесі вивчення навчальної дисципліни «Методика навчання біології та природознавства»; II-й рівень методичного вміння характеризується застосуванням окремих методичних прийомів або їх комплексів у ситуаціях, пов'язаних із педагогічним процесом конкретного навчального закладу. Методичні вміння цього рівня формуються у майбутніх педагогів під час педагогічної практики; III-й рівень характеризується творчим перенесенням окремих методичних прийомів, їх комплексів і видів методичної діяльності у нові умови (під час виробничої практики).

Проведення різних видів педагогічної практики забезпечує послідовне проходження студентами етапів формування методичної компетентності.

Перший етап (професійно-ціннісний) реалізується під час ознайомлювальної практики. Формуються мотиви і цінності майбутньої професійної діяльності. На цьому етапі створюються умови «входження студентів» до педагогічної професії і вирішуються такі завдання: загальна орієнтація і адаптація студентів в умовах реальної професійної діяльності; вдосконалення умінь психолого-педагогічної діагностики структури міжособистісних відносин у класі, тенденцій розвитку класного колективу, системи ціннісних установок, потреб та індивідуальних можливостей дитини; розвиток мотивації педагогічної діяльності (формування у студентів професійних мотивів і цінностей педагогічної діяльності вчителя і вихователя); формування вмінь самоаналізу та самооцінки власної педагогічної діяльності.

Основними засобами формування професійної компетентності педагога на цьому етапі становлять виконання навчально-педагогічних і психолого-педагогічних завдань, ведення педагогічного щоденника практики, моделювання педагогічних ситуацій під час практики, організація зустрічей із педагогами школи.

На цьому етапі у студентів формується переконання у необхідності оволодіння глибокими знаннями про особистість школяра, її розвиток у колективі, для чого майбутні педагоги опановують систему методів психолого-педагогічної діагностики та само діагностики, готовності до педагогічної діяльності (визначення рівнів розвитку професійно-педагогічних умінь, властивостей і якостей особистості). На цьому етапі студент усвідомлює своє місце у педагогічній діяльності, опановує вміння ставити цілі виховної роботи класного керівника, відбирати і застосовувати засоби формування особистості. Пріоритетним є формування мотиваційного компонента професійної компетентності педагога.

Результатом першого етапу є розвиток у студентів мотивів професійної діяльності, потреби у спілкуванні з учнями, інтересу і прагнення до професійно-педагогічної взаємодії. Студенти набувають першого досвіду рефлексії отриманих теоретичних знань у дискусійних обговореннях різних професійно-педагогічних проблем, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю.

На другому етапі (професійно-діяльнісному) етапі під час педагогічної практики здійснюється формування когнітивного та діяльнісного компонентів методичної компетентності майбутнього вчителя, що передбачає вирішення таких завдань:

- формування організаторських умінь у ситуаціях індивідуальної і групової взаємодії з учнями, а також планування власної навчально-практичної діяльності;
- оволодіння методами, прийомами і засобами проведення уроків, занять, навичками керівництва пізнавальною діяльністю школярів згідно з їхніми віковими та індивідуальними особливостями;
- навчання творчому застосуванню на практиці знань, отриманих під час вивчення психолого-педагогічних дисциплін і методики навчання біології та природознавства;
- розвиток дослідницьких умінь і педагогічного мислення;
- формування умінь саморегуляції, самоаналізу та самооцінки як професійно значущих компонентів педагогічної діяльності.

Основними засобами формування методичної компетентності педагога на цьому етапі є: інтегровані завдання на навчально-виховну практику, ведення педагогічного щоденника практики, навчально-педагогічні завдання, вирішення реальних педагогічних ситуацій.

У процесі навчальної педагогічної практики майбутні вчителі біології оволодівають методикою навчання школяра, системою умінь, пов'язаних із плануванням, проведенням і аналізом уроків та системи уроків, виховної роботи, позаурочної та позакласної роботи з предмета. До кінця етапу студенти мають набути знань, умінь та навичок, які сприяють готовності майбутніх учителів до професійної діяльності. Відбувається формування і розвиток домінуючих компонентів – когнітивного і діяльнісного.

Метою третього (професійно-творчого) етапу є формування умінь педагогічної рефлексії, що дають змогу інтегрувати навчальну та професійну діяльність. Цей етап реалізується під час виробничої практики.

На цьому етапі ставляться такі завдання: формування умінь педагогічної рефлексії (самоаналізу і самооцінки професійної діяльності, вміння співвідносити індивідуальний стиль спілкування з соціальним професійним досвідом, вміння визначати власні переваги і недоліки); розвиток педагогічного мислення – гнучкості, оперативності, мобільності, системності, креативності, самостійності; розвиток мотивації професійної діяльності – прагнення опанувати новітніми технологіями, бажання вивчити передовий досвід, націленість на досягнення високого рівня педагогічної майстерності, мотиви досягнення успіху в професійній діяльності, прагнення отримати визнання у своїх колег у педагогічному колективі; поглиблення наукових знань як цілісної наукової картини майбутньої педагогічної діяльності та активізація на цій основі розвитку самостійності, творчої індивідуальності майбутнього вчителя.

Основними засобами формування методичної компетентності педагога на даному етапі складають інтегровані завдання виробничої практики, ведення педагогічного щоденника, виконання навчально-педагогічних і психолого-педагогічних завдань, участь у методичній роботі загальноосвітніх навчальних закладів.

На третьому етапі відбуваються узагальнення, систематизація, поглиблення знань, умінь і навичок у процесі виробничої практики, осмислення школи як багатоцільової, багаторівневої соціально-педагогічної системи як інноваційного творчого дослідницького центру. Здійснюється поглиблення наукових знань як цілісної наукової картини майбутньої діяльності і активізація на цій основі розвитку самостійності, творчої індивідуальності майбутнього вчителя.

Студент набуває навиків педагога-дослідника, який володіє сучасним інструментарієм науки для пошуку та інтерпретації інформаційного матеріалу і використання його у педагогічній діяльності, а також досвіду здійснення цілісного освітнього процесу, включаючи його проектування і вміння формулювати цілі і завдання.

Педагогічними умовами, від яких залежить успішність формування у студентів методичної компетентності майбутніх учителів біології під час педагогічної практики, є: трансформація навчальної діяльності студента у професійну діяльність фахівця; взаємозв'язок психолого-педагогічної, методичної та предметної підготовки (наявність інтегрованих завдань на період практики), а також цілісне керівництво практичною діяльністю студентів.

Суть інтеграції теоретичної та практичної підготовки полягає в тому, що у процесі теоретичної підготовки студенти отримують нові знання, що базуються на теоретичному осмисленні виробничого досвіду в цілому і власної практичної діяльності зокрема. Тільки в цьому випадку теоретичні знання слугують інструментом практичної діяльності.

Висновок. Формування методичної компетентності вчителя – поняття динамічне, багатогранне й багатоаспектне, його зміст змінюється відповідно до процесів, що відбуваються в суспільстві й освіті. Структура методичної компетентності також видозмінюється, корегується в зв'язку зі стрімким розвитком педагогічної науки й практики. Питання визначення змісту, форм, рівнів, механізмів формування методичної компетентності учителя біології під час педагогічної практики потребують подальшої розробки, систематизації, аналізу й узагальнення. Дослідження потребують також факторно-критеріальні моделі вимірювання рівня методичної компетентності вчителя, пошук ефективних засобів формування методичної компетентності у майбутніх учителів біології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Везетіу К. В. Науково-методична компетентність у сучасній педагогічній парадигмі [Електронний ресурс] / Везетіу Катерина Вікторівна. – Режим доступу : <http://intkonf.org/vezetiu-kv-naukovometodichna-kompetentnist-u-suchasniy-pedagogichniy-paradigmi>.

2. Игна О. Н. Структура и содержание методической компетентности учителя иностранного языка / О. Н. Игна // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 1. – С. 90–94.

3. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя / Н. В. Кузьмина. – М. : АПН, 1990. – 149 с.

4. Соловова Н. В. Методическая компетентность преподавателя вуза / Н. В. Соловова // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2010. – Выпуск № 5. – С. 52–59.

УДК 378.14

Василь Василюк

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ – ВЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ

Ефективне впровадження в початковий процес інноваційних технологій та методів навчання, заснованих на досягненнях науки, інформаційних освітніх технологіях, які орієнтовані на студента, підвищують якість освіти. Забезпечення чітких і оприлюднених критеріїв стосовно вимог до якісної підготовки професорсько-викладацького складу, створення умов для вдосконалення їх фахової майстерності, а також усунення з посад тих викладачів, які продовжують демонструвати свою професійну нездатність, сприятимуть підвищенню якості знань.

Ключові слова: вища освіта, якість знань, інновації, новітні технології.

Эффективное внедрение в учебный процесс инновационных технологий и методов обучения, которые жидятся на достижениях науки, на информационнх, ориентированных на студента. Обеспечение четких публичных критерий относительно требований к качественной подготовке профессорско-преподавательского состава, создание условий по усовершенствованию их профессионального мастерства, увольнение из должностей тех преподавателей, которые продолжают демонстрировать свою профессиональную несостоятельность.

Ключевые слова: высшая школа, качество образования, инновации, новейшие технологии.

The effective implementation of the curriculum in innovative technologies and teaching methods based on scientific achievements, educational information technologies that focus on student improve the quality of education. Providing clear and published criteria for requirements for quality training of the teaching staff, and opportunities for improving their professional skills and dismissal of those teachers who continue to demonstrate their professional failure, will improve the quality of knowledge.

Key words: Higher School, Quality Education, Innovation, noveyshye technology.

Постановка та актуальність проблеми. Найвища освіта – це самоосвіта! Якість і глибина знань випускників вищої школи, висока конкурентноспроможність дають 100 % можливості працевлаштування.

Вступ. Знання предмету викладання завжди передбачає і методику її організації. У психології та педагогіці наукові знання призначені для різнобічного вивчення людини людиною, людського загалу, їх психологічного життя у всіх його проявах. Проте самі знання на рівні теорії, методології, експерименту неможливо поєднати з практикою без методики застосування до конкретної людської діяльності, без методики передачі їх змісту наступним поколінням. Специфіка діяльності викладача ВНЗ характеризується тим, що вона вимагає не тільки високого наукового професіоналізму, сюди входять проблеми як методик, так і педагогічної майстерності в цілому. Незалежно від наукових концепцій освіти, авторських підходів, змісту предмету, кожний викладач, використовує педагогічної та психологічної комунікації, найпростіші прийоми візуальної та вербальної діагностики, методичні навички опитування, оцінки та різноманітні форми контролю знань, формує позитивний психологічний клімат.

Матеріал і методи. Дослідження проведені впродовж 4 років у вищих навчальних закладах: ВНЗ «Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка» і ВДНЗ «Тернопільський державний медичний університет ім. І. Я. Горбачевського», а також використанні публікації у вітчизняній літературі з педагогічної майстерності та якості знань зарубіжних країн за останні 10 років. Для реалізації запланованих досліджень було використано комплекс взаємодоповнюючих методів: анкетування, включене спостереження,

проективні методи, співбесіди, експериментальні методи та результати емпіричного вивчення адаптованості до навчального процесу у вузах за О. П. Санніковою і О. В. Кузнєцовою [1].

Кожен навчальний заклад розробляє свою стратегію реалізації найважливіших завдань стосовно всіх аспектів діяльності вищого навчального закладу, пов'язаних із забезпеченням якості вищої освіти, яка залежить від наступних чинників і включає: якість навчальних і академічних програм, якість навчальної та дослідницької роботи, підготовку якісно нового професорсько-викладацького колективу.

Виклад основного матеріалу. У Всесвітній декларації з вищої освіти, прийнятій на Міжнародній конференції з вищої освіти в листопаді 1998 року, вказано, що якість вищої освіти – це багатовимірне поняття, яке охоплює всі аспекти діяльності вищого навчального закладу: навчальні та академічні програми, навчальну і дослідницьку роботу, професорсько-викладацький склад і студентів, навчальну базу і ресурси, в т. ч. бібліотечні.

Мета роботи. У статті запропоновано низку заходів, які допомогли б підняти якість сучасної педагогічної освіти. Як задекларовано в основних положеннях Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, одним із головних завдань державної політики в галузі освіти має стати підвищення рівня і доступності формування якісного контингенту студентів, покращення навчально-матеріальної бази ВНЗ; якісної освіти для громадян України відповідно до вимог інноваційного розвитку економіки, сучасних потреб суспільства і кожного громадянина; забезпечення гармонійного розвитку людини як найвищої цінності, що гарантуватиме національну безпеку держави та має стати умовою реалізації прав громадян на освіту [2]. Країни Європи, Америки та Азії визнали, що освіта, добробут і здоров'я людини – головні чинники якості її життя, а якість освіти – головна мета, пріоритет розвитку громадянського суспільства. Якість освіти розглядається як об'єкт суспільного єднання й консолідації національних освітніх систем. Таким чином, питання якості навчання вищої школи є головним для навчальних закладів, зокрема України. [3]. Як відомо, Європейська система забезпечення якості освіти [3] базується на Європейських стандартах і рекомендаціях (ESG), які ґрунтуються на таких основних принципах, як:

- зацікавленість студентів і роботодавців, а також суспільства в цілому у високій якості вищої освіти;

- система зовнішнього забезпечення якості відповідає своїй меті і не ускладнює роботу навчальних закладів більше, ніж це необхідно для виконання цієї системи своїх завдань;

- ключова важливість автономії закладів і установ, збалансована усвідомленням того, що автономія несе із собою дуже серйозну відповідальність. Одним із першочергових завдань є оновлення законодавчо-нормативної бази системи освіти, яка б відповідали наявній кредитно-модульній системі організації навчального процесу (КМСОНП): Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах в умовах КМСОНП, Положення про порядок переведення, відрахування та поновлення студентів вищих навчальних закладів тощо, тому що існуючі нормативні документи були прийняті ще за існування іншої системи організації навчального процесу і не повністю відповідають реаліям сьогодення. Для забезпечення якісної освіти не менш важливим є модернізація змісту освіти на засадах компетентного підходу, наукової та інноваційної діяльності в освіті, впровадження інноваційних технологій та методів навчання, заснованих на досягненнях науки, інформаційних і дистанційних освітніх технологіях.

Важливим етапом є удосконалення бібліотечно-інформаційного забезпечення науки, освіти взагалі та вищої школи зокрема через систему створення національних підручників нового покоління і за новими вимогами до вчителів біології та екології. Для повноцінної підготовки майбутніх фахівців необхідним є удосконалення сучасної матеріально-технічної бази, яка була б максимально наближена до використовуваного в практиці обладнання, технологій, методик тощо. З метою забезпечення реалізації зазначених підходів необхідно не тільки здійснювати постійне спостереження, але й прогнозувати запити щодо якості підготовки фахівців. У сьогоднішніх умовах Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка навчальний заклад повинен навчитися краще конкурувати на світових ринках освіти з можливістю запропонувати студенту необхідний навчальний курс, належний студентський сервіс (наприклад, проживання, харчування) та зрозумілі академічні ступені. Свої пропозиції щодо переваг освіти необхідно рекламувати та пояснювати через своїх постійних представників і науковий персонал в межах України. Реалізація запропонованих заходів може бути ефективною і повноцінною, якщо в навчальних закладах будуть запроваджені вимоги щодо впровадження системи управління якістю освіти на базі міжнародного стандарту ІБО

9001:2008 [5], який базується на наступних принципах і містить універсальні вимоги до систем управління якістю:

- роль керівництва (ректорат встановлює єдині цілі та шляхи їх досягнення, створює середовище, в якому викладачі можуть бути повністю залучені та зацікавлені в досягненні запланованих цілей);
- орієнтація на споживача (контингент студентів вищого навчального закладу залежатиме від своїх майбутніх працедавців, тому потрібно розуміти наявні та майбутні потреби держави і суспільства виконувати його вимоги);
- залучення потенціалу персоналу (працівників всіх рівнів в академії, які складають його основу);
- процесний підхід (бажаний результат досягається ефективніше, якщо відповідними ресурсами та видами діяльності управляють як процесами);
- системний підхід (визначення, розуміння та управління діяльністю як системою взаємопов'язаних процесів сприяє результативності та ефективності організації);
- постійне вдосконалення (незмінною метою організації є її безперервне покращення);
- прийняття рішень на підставі фактів (основою ефективних рішень є аналіз даних результатів навчання та інформації);
- взаємовигідні стосунки із постачальниками (здатність організації та її постачальників створювати цінності підвищується на основі взаємовигідних стосунків) в обміні найновішими досягненнями в педагогіці.

При розробці системи управління якістю (СУЯ) освіти у вищих навчальних закладах потрібно враховувати, що ця система є придатною для сертифікації, компактною, зрозумілою та зручною, приносить практичну користь і дає можливість використання як основи інформаційної моделі діяльності вищого ВНЗ.

Розробка та впровадження системи менеджменту якості неможливі без активного залучення всього колективу ВНЗ. З цією метою потрібно створити робочу групу (відділ, підкомітет), яка б пройшла відповідне навчання та, вивчивши досвід передових університетів України, Європи, Америки та ін., і визначила перелік реалізації необхідних кроків відповідно до вимог міжнародного стандарту 180 9001:2008 та стандартів Європейської асоціації гарантії якості у вищій освіті і в подальшому б аналізувала їх виконання.

Також необхідно зазначити, що СУЯ освітою не буде «живою», якщо ВНЗ не дотримуватиметься певних ключових орієнтирів у своїй діяльності: якісна підготовка студента є результатом якості ключових процесів, з яких складається процес навчання у ВНЗ; ВНЗ повинен забезпечити конкурсний набір студентів; основою якісного навчання є проектування, поновлення відповідних планів і навчальних програм; навчання має супроводжуватись активною науковою діяльністю викладачів із залученням до неї студентів; забезпечення планомірного вивчення навчальних дисциплін упродовж усього навчального року, при цьому оцінювання знань студента здійснюється впродовж навчання, а не тільки після завершення; орієнтація ВНЗ на працевлаштування випускника за спеціальністю, тому що фактично це є головною оцінкою його навчання; орієнтація на ефективну патріотичну роботу; національна свідомість, історична пам'ять, людська гідність; зворотний зв'язок із випускниками, роботодавцями, суспільством; і найголовніше: забезпечення безперервної освіти.

Система якості, яка ефективно функціонує, дозволить забезпечити для замовників та потенційних роботодавців відносно того, що ВНЗ здатний зробити для них, забезпечити стабільний випуск компетентних фахівців, свідомих членів суспільства, забезпечити покращення в структурі управління, підвищити продуктивність, оптимізувати витрати, зміцнити імідж і посилити позиції на ринку освітніх послуг.

Які ж ще заходи доцільно впроваджувати з метою підвищення якості підготовки фахівців?

На першому етапі потрібно, щоб на рівні держави були переглянуті та прийняті ОКХ та ОПП, які б відповідали сучасним умовам. Потім уже навчальні заклади на їх основі зможуть повноцінно скористатися правом щодо створення власних навчальних планів, які б забезпечували досягнення чітко сформульованих очікуваних навчальних результатів.

Необхідно більш ретельно ставитися до переліку дисциплін, які виносяться для засвоєння та їх змісту.

На сьогоднішньому етапі постало ефективним використання наявних форм навчання, з використанням електронних навчальних ресурсів – формування навчально-методичного

комплексу з кожної дисципліни, який повинен включати конспекти, презентації лекцій, зошити з практичних (лабораторних) робіт, посібники, матеріали підготовки до практичних занять та лекцій, які б мали захист Інтелектуальної власності (спочатку потрібно видати друком), в т.ч. Патенти України.

Необхідно регулярно проводити спілкування з працедавцями, представниками ринку праці та іншими відповідними організаціями, залучати їх до прийняття практичних навичок на стадії складання об'єктивно-структурованого практичного іспиту (ОСПІ) прийняття практики, проведення, складання державних випускних іспитів.

В оцінюванні знань студентів повинно передбачати послідовне використання оприлюднених критеріїв, правил і процедур при проведенні практичного, поточного та підсумкового контролю через те, що процедура оцінювання знань студентів повинна містити чіткі й оприлюднені критерії виставлення оцінок, тому на початку вивчення окремої дисципліни студенту повинно бути представлено не тільки критерії оцінювання, вимоги до рівня знань, але й, бажано, також встановити перелік необхідних навчальних досягнень для одержання відповідної оцінки, через те результати оцінювання мають значний вплив на майбутню кар'єру студентів. Також необхідно зазначити, що процес оцінювання завжди проводився професійно та здійснювався людьми, котрі розуміють роль оцінювання у набутті студентами знань і вмінь, які пов'язані з їхньою майбутньою кваліфікацією, і при цьому бралися до уваги наявні знання про процеси тестування та екзаменаційні процеси. Аналіз результатів оцінювання повинен надавати ВНЗ важливу інформацію про ефективність викладання та підтримки студентів. При проведенні письмово-усного оцінювання знань студентів виставлення підсумкової оцінки повинно при можливості ґрунтуватися на судженнях декількох екзаменаторів.

При проведенні тестової форми оцінювання навчальний заклад має забезпечити належну безпеку процесу тестування і його відповідність до задекларованих навчальним закладом процедур. Крім того, студенти мають бути чітко поінформовані про стратегію оцінювання, яка застосовується щодо їхньої навчальної програми; про те, які екзамени чи інші методи оцінювання будуть застосовані до них; чого від них очікують; а також про те, які критерії будуть використані при оцінюванні їхньої успішності.

Викладачі являють собою найважливіший навчальний ресурс, доступний для більшості студентів. Важливо, щоб викладачі досконало знали і розуміли свій предмет; мали необхідні вміння і досвід для того, щоб ефективно передавати студентам свої знання і розуміння предмета в різних ситуаціях навчання; а також, щоб вони мали доступ до інформації про те, як інші оцінюють їхню роботу. В вищій школі створений набір чітких критеріїв, які будуть висуватися до претендентів на вчене звання доцента, професора, а також претендентів на заміщення посад асистентів, викладачів (вимоги не тільки до стажу роботи, але й аналіз навчальних і наукових досягнень претендента, рекомендації від колег по роботі, відгуки про роботу від студентів тощо). Також необхідно створити перелік обов'язкових заходів, які повинен здійснити викладач в навчальній роботі під час перебування на контракті на посадах асистента, викладача, доцента, професора (проведення певного числа відкритих лекцій, занять, написання посібників, методичних рекомендацій, створення навчального унаочнення, впровадження чи використання в навчальному процесі сучасних методик навчання). Академія повинна мати у своєму розпорядженні певні вимоги і критерії, які б засвідчували, що викладачі, які працюють із студентами, мають відповідну кваліфікацію і високий фаховий рівень для здійснення своїх службових обов'язків.

При відборі та призначенні на посаду викладача необхідно обов'язково пересвідчуватись у тому, що новий викладач обов'язково має щонайменше базовий рівень компетентності.

Для викладачів, які мають нижчий рівень досягнень, необхідно створити умови і можливості для вдосконалення фахової майстерності, а також атмосферу, в якій вони цінують свої професійні вміння. Потрібно не тільки надавати молодим викладачам можливість удосконалити свої професійні вміння до високого рівня, але також усунення з посад тих викладачів, які продовжують демонструвати свою професійну нездатність.

З метою реалізації заходів щодо взаємного сприяння в підготовці викладацьких кадрів вищої кваліфікації забезпечити мобільність викладачів шляхом направлення на певний період в інші навчальні заклади як на стажування, так і, при бажанні, на роботу на певний період.

Висновки. З метою покращення підготовки фахівців доцільно прийняти низку нормативно-правових актів, які б відповідали КМСОНП, Європейській кредитно-трансферній накопичувальній системі та сучасному змісту підготовки фахівців; ефективно впровадження в початковий процес інноваційних технологій та методів навчання, заснованих на досягненнях

науки, інформаційних освітніх технологіях та орієнтовані на студента підвищують якість освіти; проведення постійного спостереження за системою навчання, якістю навчання та прогнозування запитів суспільства з метою забезпечення конкурентоспроможної системи освіти; створення такої системи оцінювання знань студентів, яка б містила чіткі й наперед оприлюднені критерії та перелік необхідних навчальних вимог для одержання відповідної оцінки; забезпечення участі в процесі оцінювання, особливо практичної підготовки випускників, майбутніх працедавців; забезпечення чітких та оприлюднених критеріїв щодо вимог до якісної підготовки професорсько-викладацького складу, створити умови для вдосконалення їхніх фахової майстерності, а також усунення з посад тих викладачів, які продовжують демонструвати свою професійну нездатність, сприятимуть підвищенню якості знань; розроблення та впровадження системи менеджменту якості в навчальному закладі відповідно до вимог міжнародного стандарту ІСО 9001:2008 та стандартів закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII, Європейської асоціації гарантії якості у вищій освіті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Санникова О. П. Адаптивність личности / монографія О. П. Санникова, О. В. Кузнєцова. Одеса : Издатель М. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
2. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти. – 2011.
3. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К. : Ленвіт, 2006. – 35 с.
4. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. [Електронний ресурс] / Режим доступу: [www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/050221 ENQA report.pdf](http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/050221_ENQA_report.pdf)
5. ІСТУІS09001:2009 Національний стандарт України. Система управління якістю. Вимоги. (ISO 9001:2008, ЮТ)
6. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII.

УДК 378:37.01

Ольга Дух

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ ЗІ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДЮ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті розглядаються особливості еколого-освітньої роботи у вищій школі та шляхи формування екологічної культури студентської молоді. Відзначено, що поєднання еколого-просвітницької і екотуристської діяльності дає змогу привернути увагу молоді до проблем екології, значно підвищує ефективність екологічного виховання у вищій школі.

Ключові слова: еколого-освітня робота, екологічна культура, екологічна свідомість.

В статье рассматриваются особенности эколого-образовательной работы в высшей школе и пути формирования экологической культуры студенческой молодежи. Отмечено, что сочетание эколого-просветительской и экотуристической деятельности позволяет привлечь внимание молодежи к проблемам экологии, значительно повышает эффективность экологического воспитания в высшей школе.

Ключевые слова: эколого-просветительская работа, экологическая культура, экологическое сознание.

In the article features of eco-educational activities in higher school and ways of forming students ecological culture are revealed. It is noted that the combination of eco-educational and eco-tourist activities draws students attention to environmental issues and increases the effectiveness of environmental education in high school.

Key words: eco-educational activities, ecological culture, ecological consciousness

Постановка та актуальність проблеми. В умовах погіршення екологічної ситуації у світі та регіонах України постає потреба активізації поширення екологічних знань, підняття на високий рівень екологічної освіти та культури населення і, зокрема, студентської молоді. Екологічне виховання розглядається як процес формування сукупності рис, якостей і навичок поведінки особистості, що забезпечує становлення відповідального ставлення до природи, спонукає людину брати безпосередню участь у природоохоронній діяльності і сприяє набуттю досвіду вирішення екологічних проблем [6].

Вища екологічна освіта є продовженням базової освіти на наступному рівні з метою формування у студентів високої екологічної культури, глибоких і якісних екологічних знань та екологічного світогляду [1]. В Концепції екологічної освіти України зазначено, що вища екологічна освіта має бути диференційованою, різноплановою, охоплювати всі рівні професійної підготовки з урахуванням потреб особистості, регіонів та держави. Особливе значення вона має для студентів педагогічних вищих навчальних закладів, майбутніх вихователів і вчителів, які поряд із загальним високим рівнем екологічної культури мають опанувати методику екологічної виховної роботи [5].

Про актуальність цієї проблеми свідчить низка досліджень науковців із різних галузей наук, що здійснювались упродовж кількох останніх років. А. Радей, О. Варго, О. Сулацкова висвітлюють основні соціально-філософські підходи до розуміння і дослідження екологічної культури та умови становлення екологічного суспільства. Проблема екологічної культури в системі професійної технічної освіти знайшла відображення у працях Л. Коробчук, Т. Коробчук, І. Солошич. Педагогічні умови формування та використання засобів природоохоронної діяльності у процесі формування екологічної культури педагога розглядали О. Задорожна, Л. Войтова, Н. Тверезовська.

Виходячи з вище сказаного, можна справедливо стверджувати, що система екологічної освіти та виховання у вищій школі покликана, поряд зі становленням і розвитком особистості, вирішувати пріоритетне завдання – формувати екологічну культуру та свідомість у майбутнього фахівця.

Мета нашої статті розкрити особливості еколого-освітньої роботи та шляхи формування екологічної культури студентської молоді у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до міжнародних вимог методологічною основою екологічної освіти має бути гармонізація взаємовідносин суспільства і природи [1], що передбачає включення студентів у соціально-ціннісне спілкування через створення відповідного екологічно-ціннісного середовища. Присвоєння екологічних норм поведінки відбувається на основі переходу зовнішніх впливів у внутрішній план особистості з урахуванням її індивідуальних якостей і дії комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників [3].

Реалізація еколого-освітньої роботи із студентською молоддю здійснюється наступними напрямками:

- впровадження нових форм і методів екологічної освіти та виховання;
- організація та проведення екологічних акцій, конкурсів, семінарів тощо;
- підготовка та випуск друкованої масово-агітаційної продукції екологічного спрямування;
- організація еколого-туристичних екскурсій;
- залучення до діяльності екологічних громадських організацій.

Базові екологічні знання студентам вищих навчальних закладів дає курс «Основи екології», під час вивчення якого розглядаються фундаментальні теоретичні, глобальні екологічні і ресурсно-галузеві екологічні проблеми, стратегія, тактика і методи їх розв'язання локального, національного і глобального рівнів. Ефективній організації екологічної освіти сприяють методи, які формують суб'єктивно-свідоме ставлення до природи, впливають на розуміння цілісності природи Землі, єдності її процесів, зв'язку людини із природою. До методів суб'єктивно-свідомого ставлення до природи належать метод екологічної ідентифікації та метод екологічної рефлексії [4]. Екологічна ідентифікація полягає у створенні умов, за яких особистості необхідно поставити себе на місце якого-не-будь природного об'єкта, унаслідок чого формується відповідна поведінка щодо природних об'єктів. Метод екологічної рефлексії передбачає самоаналіз особистістю своїх дій і вчинків, спрямованих на світ природи, з погляду їх екологічної доцільності.

Однією із найбільш вдалих форм гармонійного співіснування людини і природи у процесі еколого-освітньої роботи з студентською молоддю є екотуризм. Основними можна назвати такі цілі екологічного туризму: підвищення культури взаємовідносин людини з природою,

вироблення етичних норм поведінки в природному середовищі, виховання почуття особистої відповідальності за долю природи і її окремих елементів, а також відновлення духовних і фізичних сил людини, забезпечення повноцінного відпочинку в умовах природного середовища [9]. Слід зазначити, що ефективність екологічного туризму найвища на місцевому і регіональному рівнях [7] і є одним із важливих аспектів здійснення екологічного виховання. Знайомство студентів з унікальними природними та історико-культурними ресурсами регіону як елементами цілісної системи в межах локальних природоохоронних територій, відбувається, зокрема на території національних природних парків. Організація екскурсій маршрутами екологічних, еколого-туристичних стежин дозволяє здійснити популяризацію екологічних знань та спрогнозувати віддалені наслідки втручання людини в природу.

Діяльність екологічних організацій – один із найпотужніших чинників формування активної громадянської позиції, екологічної свідомості студентської молоді, поліпшення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти і свідомості.

Екологічне просвітництво є домінуючими у практичній роботі екологічних громадських організацій. Важливим напрямом діяльності екологічного громадського руху є сприяння формуванню екологічної свідомості шляхом пропаганди знань та поширення об'єктивної інформації про стан навколишнього природного середовища, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян, особливо молодого покоління [8].

Сьогодні в Україні діє понад 500 громадських екологічних організацій, серед яких найбільші організації загальнодержавного рівня: Всеукраїнська екологічна ліга, Українське товариство охорони природи, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта» та інші. До складу цих організацій можуть входити науково-педагогічні працівники на студенти навчальних закладів, які залучаються до участі у формуванні екологічної політики на місцях, громадського контролю за виконанням природоохоронного законодавства та екологічного моніторингу стану навколишнього природного середовища.

Реалізація безперервного екологічного виховання можлива лише після забезпечення ефективного екологічного просвітництва серед студентської молоді. Важлива роль у вирішенні цього завдання належить бібліотеці ВНЗ, яка вивчає інформаційні потреби та створює інформаційні ресурси з питань екології та суміжних наук, організовує обслуговування запитів користувачів [2]. Стратегія еколого-просвітницької діяльності бібліотеки навчального закладу повинна бути спрямована на вирішення змістових, організаційних завдань, на встановлення та зміцнення зв'язків між кафедрами ВНЗ, що беруть участь в екологічному просвітництві, та природоохоронними установами і громадськими організаціями міста.

Одним із напрямків екологічного просвітництва є інформування населення з екологічних питань через електронні та друковані місцеві й загальнонаціональні засоби масової інформації. Залучення студентів до систематичної роботи, з оприлюдненням через ЗМІ інформації про стан довкілля та екологічні проблеми регіону, заходи, спрямовані на збереження біологічного різноманіття, дозволяють сформувати активну життєву позицію з питань охорони природи.

Однією з дієвих і ефективних форм роботи із молоддю є залучення майбутніх педагогів до просвітницької роботи шляхом проведення заходів екологічного спрямування у ліцеях, гімназіях, загальноосвітніх, дошкільних навчальних і виховних закладах.

Висновки. Підводячи підсумки, можна стверджувати, що еколого-освітня робота у вищій школі потребує цілеспрямованих зусиль, включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, спрямована на формування екологічної культури у студентської молоді та пов'язана з багатьма труднощами, насамперед мотиваційними та організаційними.

Слід відзначити, що поєднання еколого-просвітницької і екотуристської діяльності дає змогу привернути увагу студентів до проблем екології та охорони довкілля, значно підвищує ефективність екологічного виховання у вищій школі. Перспективним бачимо розкриття цілісної системи формування екологічних цінностей у студентів у процесі залучення їх до екологічних громадських організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білявський Г. О. Освіта екологічна // Екологічна енциклопедія: У 3 т. / редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – Т. 3 : О-Я. – С. 53–54.
2. Бур'ян Л. Екологічне просвітництво як важлива складова діяльності публічної бібліотеки / Л. Бур'ян // Бібліотечний Форум України. – 2007. – №3. – С. 31–34.
3. Глухова Г. Г. Аксиологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів : автореф. дис .на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г. Г. Глухова. – Київ, 2008. – 20 с.
4. Іслам А. В. Сучасна екологічна освіта у ВНЗ України. Сборник научных трудов SWorld. – Выпуск 2. Том 1. – Одесса : КУПРИЕНКО, 2013. – ЦИТ. 213-555. – С. 3–6.
5. Концепція екологічної освіти України [Текст] : затверджена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України №13/6-19 від 20.12.2001 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – №7. – С. 3–23.
6. Пустовіт Н. А. Екологічне виховання // Екологічна енциклопедія: У 3 т. / редколегія : А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. – Т. 1: А-Е. – С.135–136.
7. Теодорович Л. Екологічний туризм у НПП України : теоретичні та практичні аспекти / Л.Теодорович // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – В.41. – С.318–330.
8. Тимочко Т. В. Екологічний громадський рух в Україні // Екологічна енциклопедія: У 3 т. / редколегія : А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. – Т. 1: А-Е. – С. 323–325.
9. Шматків А. С. Сучасний екотуризм: основні концепції, напрями і форми / А. С. Шматків, О. І. Арсеньєва [Електронний ресурс] – Режим доступу: [infotour.in.ua /kuskov_ecotourism.htm](http://infotour.in.ua/kuskov_ecotourism.htm)

УДК 378:784

Христина Зайченко

ОСНОВНІ ФОРМИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ «ХОРОВЕ ДИРИГУВАННЯ»

У статті висвітлено окремі форми самостійної роботи студентів під час підготовки до занять з хорового диригування. Окреслено епістемологію поняття «самостійна робота» з розділу загальної педагогіки. Розглядається роль самостійної роботи в професійному становленні майбутнього вчителя музики. Подається ґрунтовна оцінка провідних проблем, які виникають у студентів під час підготовки до уроків з хорового диригування та значення попередньої музичної освіти у виборі відповідних форм.

Ключові слова: самостійна робота, форми самостійної роботи, хорове диригування, хоровий твір.

В статье освещены отдельные формы самостоятельной работы студентов при подготовке к занятиям по хоровому дирижированию. Определено эпистемологию понятие «самостоятельная работа» из раздела общей педагогики. Рассматривается роль самостоятельной работы в профессиональном становлении будущего учителя музыки. Подается основательная оценка ведущих проблем, которые возникают у студентов во время подготовки к урокам по хоровому дирижированию и значение предыдущей музыкального образования в выборе соответствующих форм.

Ключевые слова: самостоятельная работа, формы самостоятельной работы, хоровое дирижирование, хоровое произведение.

This article highlights some form of independent work during preparation for classes on choral conducting. Epistemology outlined the concept of «self-learning work» from the general pedagogy.

The role of independent work in the professional formation of future music teachers. Served thorough assessment by problems that arise in the students while preparing for lessons in choral conducting and music education prior importance in selecting appropriate forms.

Key words: independent work, forms of self-study, choral conducting, choral work.

Постановка та актуальність проблеми. У динамічний час розвитку сучасного суспільства вища школа повинна готувати не просто високоосвіченого спеціаліста, а фахівця нестандартного творчого мислення. Відповідно до умов Болонської системи в процесі навчання зменшується частка прямого інформування студента й розширюється застосування інтерактивних форм його роботи під керівництвом викладача. Модернізація вищої освіти в Україні відбувається завдяки введенню нових форм, методів, засобів і способів навчання. Найважливіша проблема відноситься і до музикознавчих дисциплін, зокрема до предмета «Хорове диригування».

Мета статті – характеристика найбільш оптимальних форм самостійної роботи студентів як виду навчальної діяльності. Відповідно до поставленої мети формуються основні завдання: дати загальну оцінку провідним формам підготовки до занять та визначити типові проблеми студентів під час самостійного вивчення дисципліни «Хорове диригування».

На теоретико-методологічному рівні проблема організації самостійної роботи студентів знайшла своє висвітлення у працях багатьох педагогів: А. Алексюка, С. Архангельського, Ю. Бабанського, В. Безпалька, П. Підкасистого, психологів: А. Петровського, О. Леонтьєва, К. Платонова, С. Рубінштейна. В розділі музикознавства методика самостійної роботи студентів досліджували такі фахівці як М. Багриновський, Ф. Колесса, І. Назаров, К. Ольхов, І. Полтавцев, П. Часноков.

Самостійна робота – це спеціально організована діяльність студентів з урахуванням їх індивідуальних особливостей, спрямована на самостійне виконання навчальних завдань різних рівнів складності. Метою організації самостійної роботи студентів є її спрямування на виконання соціального замовлення, тобто формування у студентів вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у потоці наукової інформації [6, с. 15].

Відповідно до нової освітньої парадигми незалежно від спеціалізації й характеру роботи будь-який починаючий фахівець повинен мати фундаментальні знання, професійні вміння та навички діяльності свого профілю, досвід творчої й дослідницької діяльності за рішенням нових проблем, досвід соціально-оцінної діяльності.

Важливою формою класної та позакласної професійної діяльності вчителя музики у школі виступає вокально-хорова робота. Тому одне з головних завдань навчання на мистецькому факультеті полягає у підготовці майбутнього вчителя-музиканта до такої діяльності. Серед комплексу спеціальних музичних дисциплін базовим є «Хорове диригування». Воно поєднує в собі початкову дисципліну, що синтезує знання з усіх предметів та сприяє розвитку музичної інтерпретації в студентів.

Відомий український диригент М. Колесса у своїй праці «Основи техніки диригування» стверджував, що «зважаючи на специфіку диригентської справи, на складність завдання, яке стоїть перед керівником хору чи оркестру, кандидат на диригента мусить відзначитися специфічними диригентськими здібностями, широкою музично-теоретичною та практичною підготовкою і такими знаннями, які б дозволили йому з успіхом віддаватися цьому дуже складному і відповідальному мистецтву» [5, с. 3-4].

Завданням предмета «Хорове диригування» є формування професійних знань і навичок, які б дозволили здійснювати вокально-хорову роботу в школі, тим самим сприяючи підготовці студентів до самостійної діяльності в якості вчителя музики, диригента хору. Самостійна робота студента над хоровим твором здійснюється у трьох формах:

- гра хорової партитури;
- інтонування хорових партій;
- аналіз хорового твору.

Попереднє ознайомлення з партитурою – це довготривалий процес і він має декілька форм. Однією з провідних є гра хорової партитури.

Кожне індивідуальне заняття відрізняється за своїм змістом залежно від того, які цілі та завдання ставить педагог перед студентом. Навчання диригування містить у собі множини специфічних складнощів, обумовлених, насамперед, неможливістю повсякденно спілкуватися зі своїм «інструментом» – хором.

Гру партитури на фортепіано необхідно наблизити до хорового звучання, внутрішньо прослуховуючи кожну хорову партію зокрема і весь хоровий твір в цілому. З цією метою необхідно виробити найзручнішу аплікатуру, яка б не порушувала елементи хорової звучності, зберігаючи виразне фразування, динамічні відтінки, ритмічну структуру. Відчувши в процесі гри всі елементи хорової звучності, вивчивши всі хорові партії напам'ять, диригент ще глибше проникає в стильові особливості твору, що, в свою чергу, впливає на трактування художнього образу.

Зігравши партитуру на фортепіано, ознайомившись із загальним звучанням твору, вчитель-диригент досконало вивчає літературний текст (напам'ять), аналізуючи його тему та ідею. Вивчення мелодії поглиблює розуміння художнього образу, а вивчення хорових партій створює загальну картину хорової палітри.

Особливу увагу слід звернути на передачу нюансів. *f*, *ff* не повинні звучати «кричучи»; *pp* – неясно, нерозбірливо. Головне завдання – підкреслити темброве забарвлення голосів, намагаючись грати не поверхово, а глибше, прослуховуючи всі голоси. «Рухомі» нюанси виконувати складніше. Зазвичай трапляються наступні поширені недоліки: 1) тривале *crescendo* або *diminuendo* викликає у студентів передчасну гучність звучання або навпаки – передчасне затихання; 2) *crescendo* або *diminuendo* виконуються нерівномірно; 3) часто відбувається прискорення при посиленні динаміки та уповільнення при послабленні [1, с. 29].

Співоче виконання – важлива ланка виховання хормейстера, тому при читанні хорових партитур велике значення відводиться вокальному вивченню хорових партій, при цьому голоси співаються нотами та з текстом. Можливі різні варіанти: співати один голос від початку до кінця, переходити з одного голосу на інший, співати один голос партитури з одночасним виконанням інших на фортепіано, інтонувати акорди по вертикалі. Дуже корисно співати без підтримки інструменту, чергувати виконання вголос і «про себе». У процесі такої роботи визначається музичне фразування, осмисленість виконання пауз, цезур. Робота над інтонацією, сольфеджуванням, вміння виконати будь-який голос партитури сприяють розвитку музичного мислення та вокально-хорового слуху.

Проспівуючи хорові партії, студент усвідомлює всі труднощі виконання, знаходячи методи для їх подолання, що в майбутньому буде відзначено в плані роботи з хором над партитурою, і весь арсенал методів буде застосовано в процесі практикуму роботи з хором. Враховуючи всі труднощі, що трапляються в партитурі в процесі співу хорових партій, він визначає рівень складності твору, а також кваліфікацію хорового колективу для його виконання.

При індивідуальній роботі зі студентами, які мають музичну підготовку на рівні музичної школи, перевіряється і закріплюється їх знання партій, відпрацьовуються інтонаційно та ритмічно складні епізоди. З цією метою виявляються причини поганої інтонації, невірною виконання ритму, що дає змогу обрати засоби їх виправлення для кожного студента індивідуально. Студент під контролем викладача вірно програє свою партію, співає і грає її одночасно, проспівує партію а *capella*. Відпрацювавши таким чином з викладачем свою партію, студент має закріпити її самостійно у тій же послідовності.

Для самостійної роботи студенти, які мають за плечима середню музичну спеціальну освіту, застосовують такі види роботи: одночасне програвання і спів партії, спів своєї партії та програвання іншої, що дозволяє розвинути навички самостійно утримувати свою партію. Корисно застосовувати спів у дуетах, тріо та квартетах. Підготовку до співу в ансамблі можна проводити за допомогою аудіозапису хорових партій, коли студент має співати свою партію разом іншою або навіть декількома, що звучать у записі.

Важливим засобом формування вокально-хорових навичок під час самостійної роботи є запис співу студентів на диктофон, що надає можливості співаку почути свій голос зовні, проаналізувати разом з викладачем якість свого звучання, розвивати навички вокального слуху. Такі записи доцільно робити протягом вивчення хорового твору як засіб корекції якості звучання, а також при контрольному виконанні партій, яке має бути оцінено як викладачем, так і самим студентом.

Студенту необхідно орієнтуватися в хорових партитурах різної складності, стилю письма, фактурних особливостей, а також вміти скласти повне, всебічне уявлення про твір, його зміст. Головне завдання полягає в тому, щоб на основі детального аналізу твору студент володів власним судженням про твір, розумів його художньо-емоційний образ.

У план аналізу хорової партитури, як одного з форм самостійної роботи студента, входять: 1) відомості про твір та його авторів; 2) музично-теоретичний аналіз; 3) вокально-хоровий аналіз; 4) виконавський та педагогічний аналіз [1, с. 30].

Аналіз хорової партитури необхідно розпочинати з конкретних суспільно-історичних умов, у яких жили автори твору, формувались їхні естетичні погляди. Допомогає в цьому знайомство з творчістю авторів, що дає можливість студенту знайти невідомі риси музичного образу. Знайомство з біографічними даними, творчим доробком, епохою, в якій творили автори, допоможе висвітлити історію написання музичного твору, причини, що спонукали авторів звернутися саме до таких художніх образів. Вивчення всіх цих компонентів допоможе визначити тему та ідею твору. Визначення теми та ідеї твору допоможе диригенту усвідомити художній образ, його місце в житті людини, суспільства, розкриє секрет художньої дії на слухача.

Вивчення літературного тексту повинно бути розширене у напрямку дослідження його першоджерела, літературної форми і того, який вплив вона мала на вибір музичної структури. Важливим елементом аналізу хорового твору є вивчення засобів музичної виразності, за допомогою яких розкривається художній образ, а саме: мелодію, ритм, метр, темп, агогіку, лад, тональність, гармонію, фактуру, музичну форму, динаміку, звукодобування, штрихи. Всі ці та інші засоби музичної виразності допоможуть більш глибоко зрозуміти художні образи твору, відчуті його зміст, визначити його кульмінаційні моменти.

Основні пізнання з методики роботи над вокальним звуком та оволодіння власним голосом майбутній учитель отримує з постановки голосу та сольного співу, проте актуалізація цих знань, умінь і навичок відбувається на заняттях з хорового диригування. Проте ми ще раз підкреслюємо, що важливим чинником у самостійній роботі над партитурою є діагноз її з точки зору якості звуку. З цією метою майбутній учитель вивчає характеристики людських голосів, їх регістри, тембри і фізичні можливості.

Важливими засобами музичної виразності є стрій, ансамбль, дикція. Всі названі засоби музичної виразності вивчаються більш детально з хорознавства. Майбутній учитель музики знання, уміння і навички діагностики цих засобів актуалізує в процесі самостійного опрацювання партитури. Аналізуючи партитуру, вчитель визначає, для якого виду і типу хору написаний твір, якої кваліфікації потрібний колектив для його виконання.

Самостійне опрацювання хорової партитури передбачає визначення плану диригентського управління виконавством. Попереднє вивчення партитури вчителем допомагає знайти такі диригентські жести, які найбільш оптимально відтворюють художній образ, цілісність музичного твору.

Отже, самостійна робота студентів – це основна форма організації навчання, яка включає різноманітні види індивідуальної роботи. У контексті нашого дослідження самостійна робота визначається як вид навчальної діяльності, спрямований на формування пізнавальних здібностей студента, їх спрямованість на безперервну самоосвіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амирова Л. Т. Дирижирование и чтение хоровых партитур : практическое пособие / Л. Т. Амирова. – Уфа : Изд-во БГПУ, 2010. – 60 с.
  2. Андреева Л. Методика преподавания хорового дирижирования / Л. Андреева. – М. : Музыка, 1969. – 118 с.
  3. Демченко О. Дидактична система організації самостійної роботи студентів / О. Демченко // Рідна школа. – 2006. – № 5. – С. 68–70.
  4. Доронюк В. Д. Курс техніки диригування: навчально-методичний посібник [для викладачів і студентів вищих навчальних закладів і вчителів шкіл різного типу] / В. Д. Доронюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 292 с.
  5. Колесса М. Ф. Основи техніки диригування / М. Ф. Колесса. – К., 1973. – 200 с.
- Організація самостійної роботи студентів з педагогіки : навч. посібник / [Ред. В. І. Євдокимова]. – Х. : ХДПУ, 2000. – 160 с.

УДК: 576.12:596

Микола Ільєнко

АДАПТАЦІЯ – РУШІЙНА СИЛА ЧИ ПРОДУКТ ЕВОЛЮЦІЇ?

Пропонується нестандартний погляд на класифікацію та роль адаптації в еволюційному процесі.

Ключеві слова: фізіологічна, поведінкова адаптації – тактика особини, морфологічна, генетична – стратегія виживання виду.

Предлагается нестандартный взгляд на классификацию и механизм возникновения адаптации а эволюционном процессе.

Ключевые слова: физиологическая, поведенческая адаптации – тактика, морфологическая – стратегия выживания.

This paper presents non-standard view of classification and mechanisms of adaptation emergence.

Key words: behavioral adaptation – adaptation tactics, morphological adaptation – survival strategy.

Адаптація – одна із найважливіших проблем біології, медицини, психології, соціології, філософії. Мета роботи – адаптація та її роль в еволюційному процесі.

Явище адаптації відоме з часів універсального грецького мислителя Аристотеля (384–322 рр. до н. е.). Особливо часто термін стає вживаним з настанням епохи Відродження (видатні біологи Ж. Ламарк (1809), Ч. Дарвін (1859) [2], філософ Е. Кант [3] та ін.). У другій половині минулого століття цю проблему розглядали А. Георьєвський, Е. Лекавічюс, М. Ярошенко та багато інших.

Однак, ще і сьогодні існують труднощі навіть у визначенні поняття адаптації а тим паче трактовки її значення в еволюції.. Одні автори розглядають адаптацію як результат природного добору (1), інші – як рушійну силу еволюційного процесу (5). Це дещо нагадує ситуацію, яка довгий час була предметом обговорення: що ведуче, що визначальне – структура, яка існує для виконання певної функції, чи функція творить певний орган? Наприклад, серце має принцип будови насоса, який перекачує кров. В ньому, як і у штучно створеному людиною насосі повинні бути клапани, для запобігання зворотного току рідини; в типовому насосі система нагнітання, а у серці скорочувальна тканина (м'яз), що нагнітає кров і т.п. Отже, процес (функція) чи результат (структура, морфологія) провідні. Відомо, що усяка морфологія функціональна і в організмі не знайти бездіяльного органа, створеного «на потім», бо усяка структура, яка не функціонує, атрофує. Разом із тим, для реалізації функції повинна бути певна структура чи орган. Отже, ці явища взаємодіючі, взаємозалежні.

Біологи вважають, що вирішальним показником, критерієм адаптованості особини чи виду в цілому є його виживання і здатність дати потомство. З іншого боку, сам процес виживання у довкіллі не може бути при повній пасивності тварини. Цей процес реалізується завдяки активності індивіда, умінню віднайти власне місце в біоценозі, здатності перемогти в конкурентній боротьбі. Найчастіше лише та тварина виживе і дасть потомство, яка проявить ініціативу, виявиться лідером, інакше, використає наявний їй потенціал.

І лише при зміні в генотипі (при виникненні мутації) особина матиме або більшу або меншу здатність до адаптування. В природних умовах та під впливом внутрішніх чинників генотип зазнає певних змін, пошкодження (мутація). Такий пошкоджений генотип – це матеріал, який по суті слід розглядати як пропозицію для перевірки природним добром. Якщо в процесі боротьби (конкуренції) за існування мутація виявиться адекватною в даній ситуації, організми будуть здатними до конкурентної боротьби за сфери впливу та такими, що використовують цю здатність у конкурентній боротьбі, тоді цей генотип буде закріплений і успадкується. Інакше відбудеться елімінація (загибель). І лише в такому контексті адаптація може розглядатися як результат дії природного добору, боротьби за існування, конкуренції.

Адаптування – процес взаємодії організму і чинників довкілля, взаємодії різних організмів між собою.

До постійно діючих чинників (гравітація, світло, температура, вологість, низький порційний тиск кисню в гірській місцевості тощо) адаптування виду належать ті, які викликають мутації, вони через певний час відбираються природним добром і при адекватності організації факторам середовища це стає надбанням генотипу. Тобто, організм в цьому разі відносно пасивний, за нього вирішує біоценоз і виграє в більшій мірі вид, а не окрема особина. Цей процес, звичайно, довготривалий. Його можна розглядати як стратегію виду. Тут роль, останнє слово, випробування на придатність, адекватність даної мутації за природним добром. Вона відносно стійка і незмінна у часі. Як приклад, собака – це штучно створена популяція вовка. На сьогодні порід собак уже більше 500. Однак як вид собака не перестав бути вовком. При паруванні одного з іншим народиться плодюче потомство, що є доказом відсутності між ними репродуктивної ізоляції. Вона стійка, бо закріпилася щодо стійких постійно діючих чинників довкілля (гравітація, температура, тиск, вологість).

До мінливих чинників вид чи окрема популяція цього виду адаптується щомиті заново, не виходячи за рамки норми реагування (в живому відсутня стабільна норма а є норма реагування, наприклад, температура тіла змінюється протягом доби часто, але не виходячи за цю норму реагування). Цей процес активний з боку організму, реалізується досить швидко і його можна назвати тактикою особини, популяції певного виду тварин. У даному випадку особина адаптується або зміною функції, або зміною поведінки. Остання в свою чергу реалізується не сама по собі, а завдяки зміні функціональних параметрів. Вважають, що при цьому ведучим є поведінка.

Функціональна і поведінкова адаптації – тактика організму чи популяції. Вони також «працюють» в інтересах природного добору, боротьби за існування, існують в організмі в готовому вигляді, змінні в часі, але в межах норми реагування. Механізм її регуляції – метод спроб і виправлення помилок для досягнення адекватного очікуваного результату. В основі його лежать прямі та зворотні зв'язки. Норма реакції закріплена в генотипі. Ці зміни називають модифікаціями. Вони специфічні для окремих особин виду або популяції виду, хоча є і загальний план для усього виду. Про те що модифікації, які виходять за межі норми реакції, не успадковуються, свідчать багато прикладів. Довгий час заможним жінкам Китаю змалечку на ноги одягали тісне взуття, щоб ступня була маленькою. Але ступня так і залишилась подібною до інших, як у даної особини, так і у багатьох її нащадків. Обрізання крайньої плоти чоловічої статі у деяких народів тягнеться уже більше двох тисяч років але крайня плоть залишається стабільною, бо обрізання – ознака набута, а не така, що виникла шляхом мутації. Людина поставила грандіозний (за висловленням Ч. Дарвіна) експеримент по зміні норми реакції у свійських тварин. Свійська тварина відрізняється від дикої форми, від якої вона виникла, зрушенням норми реакції: корова дає молока у багато разів більше, ніж її колишній предок для вигодовування теляти, курка відкладає яйця майже 300 штук за рік замість не більше 2 десятків і т.д.

В біоценозі мутації відбираються на придатність, адекватність і далі стають надбанням генотипу. Якщо зміни відповідають факторам довкілля, сприяють виживанню виду, вони закріплюються в генотипі і стають стратегічними. Поки вони діють в межах норми реагування, ці види адаптації можуть розглядатися не як результат природного добору, а як процес адаптування. І в даному випадку цей процес може виступати допоміжним рушієм еволюції, хоча стратегічне зрушення можливе лише при виникненні мутації.

В стабільних умовах (риби великих океанічних глибин, печерні тварини, підземно живучі, ті, що живуть постійно високо в горах, і т.п.) діапазон норми реагування тварин менший, у них існує вузька спеціалізація до незмінних умов. Інша картина у тварин, що мешкають в мінливих умовах, коли норма може зсуватися до виживання як в холодному середовищі, так і в досить жаркому, сухому. По суті такий організм поліфункціональний, мало спеціалізований, це ніби кілька організмів в одному.

Взагалі, звужена адаптація організму не вигідна, бо звужує його можливості до виживання при зміні умов існування, широкий діапазон норми реагування теж не вигідний, бо організм стає ніби багатьма організмами одночасно, в якому властивості білків, ферментів повинні бути кожного разу різні, тобто буде зайве витрачання енергії.

Біологи частіше всього поділяють адаптацію на фізіологічну і поведінкову та морфо-функціональну. Ми поділяємо так: фізіологічна, яка здійснюється в організмі постійно, в більшості випадків без участі свідомості – гомеостаз (робота внутрішніх органів). При цьому

морфологія якщо і змінна то змінна в межах норми реакції, бо повертається в попередній стан після деякої зміни. (Наприклад: акомодация ока до світла). Поведінкова адаптація також протікає без зміни морфології, в основі її фізіологія (наприклад: полювання хижака на жертву. Хижак доганяє, жертва втікає – гомеостаз особини в біоценозі). Генетична – зміна морфології здійснюється лише внаслідок мутації.

Адаптація до холоду, наприклад, може бути реалізована у тварин появою більш густішого шерстного покриву тіла або завдяки більш товстому прошарку жиру під шкірою, або через збільшення розмірів тіла, і тоді на одиницю маси тіла буде припадати менша площа, через яку може випромінюватись тепло тіла або комплекс усіх цих фенотипічних змін організму. Тобто генотип змінюється невизначено, організм при цьому буде пасивним, генотип пропонує різні варіанти захисту від втрати тепла організмом, а який варіант в даній ситуації буде адекватним покаже змагання за збереження енергії.

Бактерії адаптуються до антибіотиків, наприклад, шляхом виникнення мутацій практично в одній клітині, в той час як у багатоклітинних організмів мутація ще повинна пройти перевірку при заплідненні і рекомбінації генотипу, тобто зміни популяційного рівня. Чим простіша організація, тим з більшою вірогідністю можна стверджувати, що він адаптується на молекулярному рівні (біохімічно) в т.ч. мутації.

При цьому інтегративні процеси здійснюються на різних рівнях: молекулярному, клітинному, органному, системному, організменному. Поведінка здійснюється на базі фізіології, міжсистемної інтеграції: кровоносна система хребетних тварин в т.ч. і людини тісно пов'язана з дихальною, видільною, травною, ендокринною. Поведінка вимагає зміни функцій. Без фізіології поведінка не може бути реалізована. Тобто, ці два рівні адаптування тісно пов'язані між собою. Поведінкова може здійснюватись свідомо, фізіологічна – це комплекс безумовних рефлексів, тобто здійснюється поза свідомістю. Поведінкова має зовнішнє спрямування, фізіологія внутрішнє – гомеостаз. Організм як єдине ціле адаптується до довкілля та до соціуму.

Фізіологічне та поведінкове адаптування далеко не завжди завершується адаптивним станом, тобто не завжди орган чи система виходять за рамки норми реагування. Хоч у межах норми реагування можливі модифікаційні зміни, але вони не фіксуються в генотипі. І лише при виникненні мутації без попереднього адаптування фізіологічного чи поведінкового виникає нова норма реагування.

Універсальним критерієм біологічної адаптивності більшість біологів вважають явище виживання і залишення потомства.

Отже, в живому організмі існує комплекс адаптивних реакцій: чим нижчий рівень організації, тим простіші регуляторні механізми (бактерії адаптуються в основному на молекулярному рівні шляхом виникнення мутацій); найскладніші механізми адаптації в біосоціальной сфері; еволює популяція, природний добір починається із фенотипу; що і природний та, і штучний добір неможливий без мінливості і наявності матеріалу для добору – різноманіття річ незаперечно, але фенотипічна мінливість – це модифікаційна мінливість, генетична – це уже практично безповоротний стан.

Закономірно поставити питання: є різноманіття, є взаємодія живих організмів в біоценозі, конкуренція, але адаптація відсутня. Чи можливий розвиток в такому разі, чи можлива еволюція без адаптування? Якщо б вона була можлива тоді не існувало б одно спрямованості (а не цілеспрямованості), була б можлива зворотність еволюційного процесу, точніше був би хаос.

При відсутності тиску хижаків на жертв останні не виграють, а програють в перспективі, в процесі розвитку у часі. Як приклад, в Йелоунстонському національному парку (Канада та США) винищили усіх вовків, які, як вважали, є причиною зниження чисельності оленів. Спочатку популяція оленів почала проявляти ознаки біологічного прогресу, тобто почала збільшуватись чисельність, але пізніше в стадах почались захворювання оленів і довелося вводити заборону на знищення вовків.

Ламарк рушійну силу розвитку живого приписував внутрішньому прагненню до удосконалення, Карл фон Бер писав про дію якоїсь внутрішньої сили. Можливо, інтуїтивно мова йшла про адаптивність? Саме адаптація спрямовує організм до ускладнення, удосконалення, кращому виживання; свійські тварини в кінці кінців вироджуються і тому потребують схрещування з віддаленими популяціями тієї ж породи, а краще з дикими формами, від яких вони виникли (вовк-собака, свиня-кабан) для виникнення гетерозису.

При штучному доборі адаптацією свійських тварин керує чи навіть бере на себе людина, що створила цю породу чи сорт. Тваринам немає потреби конкурувати за життєвий простір, самцям виборювати право на самку для парування (в сучасних умовах самок запліднюють сперматозоонами штучно і таким чином один самець може запліднити сотні самок, не контактуючи з ними безпосередньо, більше того, самець, від якого була взята сперма і зберігалася в замороженому стані, давно загинув), тварині не потрібно боротися за їду, при захворюванні тварини людина потурбується про стан її здоров'я. Набуте розширення норми реакції, точніше вихід за межі норми реагування повернеться в попередні рамки при схрещуванні особин певної породи тварин чи сорту рослин із дикими формами, від яких вони взяли початок. Найголовніше, що тварина певної породи в природі виявиться нездатною самостійно існувати, стати лідером у боротьбі за виживання. Як і людина, свійська тварина частково вилучена із процесу природного добору, інакше кажучи – природний добір діє на неї дещо інакше, ніж на диких тварин.

Таким чином, на запитання, поставлене в назві статті можна відповісти так: адаптація – процес, тактика виживання за рахунок функціональної та поведінкової адаптації. Це є надбанням, результатом еволюції, природного добору. Адаптація – як стратегія в результаті природного добору мутантних особин. І саме в останньому можна говорити, що адаптація – направляюча сила еволюції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптаций Историко-методологическое исследование / А. Б. Георгиевский. – Л. : Наука, 1989. – 188 с.
2. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. Собр. сочинений / Ч. Дарвин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 3. – 430 с.
3. Кант Э. О применении телеологических принципов в философии Сочинения / Э. Кант. – М. : Мысль, 1966. – Т.5. – 563 с.
4. Лежачий Э. Элементы общей теории адаптации / Э. Лежачий. – Вильнюс, 1986. – 274 с.
5. Ярошенко М. Ф. Адаптация – направляющий фактор эволюции. – Кишинев : Штиница, 1985. – 182 с.

УДК78.071.2

Оксана Легкун

ВИВЧЕННЯ ФОРТЕПІАННИХ ТВОРІВ СЕРГІЯ БОРТКЕВИЧА В КЛАСІ ОСНОВНОГО МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ

У статті досліджено творчий портрет та фортепіанну спадщину Сергія Борткевича. Запропоновано періодизацію творчості композитора. Проведено аналіз творів для фортепіано з виявленням особистого підходу композитора до стилістичних прийомів і принципів розвитку. Здійснено класифікацію циклів фортепіанних п'єс, що посідають центральне місце в доробку композитора.

Ключові слова: фортепіанна спадщина, цикли п'єс, музика для дітей.

В статье исследован творческий портрет и фортепианное наследие Сергея Борткевича. Предложена периодизация творчества композитора. Проведен анализ произведений для фортепиано с выявлением личного подхода композитора к стиллистическим приемам и принципам развития. Осуществлена классификация циклов фортепианных пьес, которые занимают центральное место в наследии композитора.

Ключевые слова: фортепианная наследие, циклы пьес, музыка для детей.

The paper studied the piano and creative portrait of Sergei Bortkiewicz. Proposed periodization of the composer. The analysis of works for piano and identifying personal approach to the

composer's stylistic techniques and principles of development. The classification of the cycles of piano pieces, which are central to the legacy of the composer.

Keywords: piano heritage, series plays, music for children.

Постановка та актуальність проблеми. Українська музична культура впродовж ХХ століття творилася не лише на теренах рідної землі, але й далеко за її межами. Соціально-політичні процеси, які відбувалися в країні у зазначений період, не сприяли науковим дослідженням культурних процесів української діаспори. Проголошення незалежності України дозволило опрацювати заборонені раніше архіви та закордонні видання, періодику, налагодити контакти із зарубіжними діячами.

Актуальним сьогодні є повернення невідомих і забутих імен митців, які розвивали українську музичну культуру далеко за межами своєї Батьківщини. Серед них помітне місце займають композитори – вихованці Київської, Харківської, Петербурзької, Празької, Віденської консерваторій, Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові. Серед цієї когорти виділяється Сергій Борткевич, якого називали «останнім романтиком» – він став талановитим наслідувачем кращих романтичних традицій у музичному мистецтві, хоча розквіт його композиторської діяльності припадає на період 1910 – 1945 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початком відродження імені Сергія Борткевича в Україні можна вважати травень 2000 року, коли завдяки ентузіазму заслуженого артиста України, піаніста Миколи Сука та художнього керівника Чернігівського симфонічного оркестру «Філармонія», заслуженого діяча мистецтв України Миколи Сукача у Києві відбулася прем'єра Першого фортепіанного концерту композитора. З того часу твори С. Борткевича неодноразово виконувалися в різних містах України, а мистецтвознавці долучилися до дослідження його життєвого та творчого портрету.

У дисертаційному дослідженні О. Чередниченко розглядає композиторську діяльність С. Борткевича в її спадкоємних зв'язках із класико-романтичною традицією [5]. А. Булкін, вивчаючи історію фортепіанного дитячого альбому ХІХ та початку ХХ століть, у матеріалах кандидатської дисертації розглядає цикл «3 андерсенівських казок» ор. 30 [2]. І. Блонська простежила символізм П. Верлена у вокальній творчості композитора [1].

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – вивчити життєвий шлях Сергія Борткевича та проаналізувати його фортепіанну творчість. Завдання статті – розглянути фортепіанні цикли композитора, які використовують викладачі основного музичного інструменту в навчальному процесі Кременецької гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Сергій Борткевич народився 28 лютого 1877 року в Харкові в родині музикантів. Хлопчик з самого дитинства ріс у світі музики, і його першим вчителем була мати. Згодом грі на фортепіано Сергій навчався в директора музичної школи Іллі Слатіна та талановитого піаніста та педагога, випускника Петербурзької консерваторії Альберта Бенча. Борткевич за наполяганням батька вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і одночасно – до консерваторії, де навчався у відомих педагогів: теорію музики в нього викладав Анатолій Лядов, а фортепіано – Карл ванАрек.

Сергій Борткевич вирішує залишити навчання в університеті і стає волонтером полку ім. Олександра Невського. Влітку 1900 року він повернувся до родинного маєтку, що поблизу Харкова. Згодом Сергій вирішує продовжити музичну освіту в Німеччині. У Лейпцизі Борткевич навчається композиції у Соломона Ядассона, а після його смерті – Карла П'ютті. Грі на фортепіано – у Альфреда Рейзенауера – учня Ференца Ліста. Борткевич успадкував традиції Ф. Ліста, що поєднують виконання віртуозних прийомів гри з виразно-художніми можливостями.

Також великий вплив на творчість композитора мали твори Ф. Шопена, оскільки у репертуарі його викладачів Бенша, Райзенауера, багатьох інших виконавців, самого Борткевича були твори польського композитора. Шопенівські віяння відчуваємо в його Етюдах-картинах е-moll тв. 65 № 2; fis-moll тв. 15 № 9.

З композиторами П. Чайковським і С. Рахманіновим С. Борткевича зближує мелодійна щедрість, емоційна щирість. Для порівняння – «Прелюдія» Fis-dur тв. 66 №1 і «Прелюдія» Es-dur тв. 23 №6 Сергія Рахманінова. З композиторами Нової російської школи об'єднує широке використання фольклорного матеріалу, лірико-епічний тип драматургії деяких творів, багатирська образність, мотиви ностальгійних спогадів, використання прийомів цитування (Рахманінов, Скрябін, Мусоргський). Наприклад: «Балада» тв. 42, «Елегія» тв. 46, дитяча п'єса

«Рим» з циклу «Маленький подорожній» тв. 21 № 11, «Російська рапсодія для фортепіано з оркестром» тв. 45, де звучать російські народні пісні – весільна «Дзвонили дзвони в Новгороді» і бурлацька «Гей, ухнем».

На початку Першої світової війни Борткевич був висланий із Німеччини і повертається до Харкова. З приходом до влади більшовиків маєток Борткевичів був розграбований, а батьківський будинок націоналізований. Тому у листопаді 1920 р. Борткевич разом із сім'єю був змушений виїхати у Константинополь. З 1922 р. композитор жив у Відні, де помер у 1952 р.

Як зазначила О. Чередниченко, в композиторській творчості Борткевича можна виділити три періоди: берлінський (1904 – 1914), харківсько-кримський (1914 – 1920) і віденський (1922 – 1952). Якщо ж брати до уваги відомості про роботу під час другого перебування в Берліні над низкою творів, то в цьому випадку доцільно відмежувати п'ять періодів: перший берлінський (1904 – 1914), харківсько-кримський (1914 – 1920), перший віденський (1922 – 1928), другий берлінський (1929 – 1934) і другий віденський (1935 – 1952) [5, с. 10].

Творчий доробок Сергія Борткевича становить 74 твори, 15 із яких досі вважаються втраченими. Багато творів зі спадщини композитора були віднайдені, зокрема, завдяки зусиллям Мелкома Баллана (Велика Британія), Багвана Тадані (Індія/Канада), Валтера Калкмана (Голландія).

За своє нелегке життя композитора-емігранта Борткевич написав дві симфонії, три оркестрові сюїти, оперу «Акробати», фортепіанні концерти, концерти для скрипки, віолончелі з оркестром, складав камерну музику, а також фортепіанні мініатюри. Проте малі форми фортепіанної музики займають центральне місце в творчій спадщині Борткевича. З 74 опусів 34 пов'язані з п'єсою, 32 – з циклом п'єс [5, с. 12].

Усі фортепіанні мініатюри Борткевича відзначаються яскравою емоційністю (невипадково його називали «останнім романтиком»). Як відзначила К. Зіпа, їм притаманний виразний мелодизм, барвіста гармонія, напрочуд піаністична фактура, насичена різноманітними поліфонічними прийомами [3, с. 220]. Композитор різноманітно використовує виражальні можливості регістрів фортепіано, багатьох прийомів фортепіанної гри.

Образний світ пов'язаний з портретними і побутовими замальовками, ліричною і танцювальною сферами, мальовничими картинками мандрів, ляльковою тематикою. Серед цієї серії є твори змішаного типу, де змістовний план зближується з музикою для дітей, а засоби піаністичного письма вносять риси концертного стилю. Багато п'єс мають педагогічну цінність, оскільки вони спрямовані на поступове оволодіння певними піаністичними навичками та технічними прийомами [5, с. 15].

Цикл С. Борткевича «Дитяча музична книжка з картинками «3 казок Андерсена» тв. 30, складається з 12 п'єс, пов'язаних між собою тематикою та сюжетами. А. Булкін стверджує, що незважаючи на те, що автор назвав ці п'єси картинками, тобто наголосив на зображальних якостях, підкресливши їх притаманним музичній мові імпресіоністичними рисами, тут виникає єдина оповідна лінія [2, с. 12]. У цикл входять твори: «Принцеса на горошині», «Дзвін», «Стойкий олов'яний солдатик», «Ангел», «Квіти маленької Іди. Вальс квітів», «Соловей», «Абсолютно вірно», «Дитина в могилі», «Метелик», «Гидке каченя», «Золотий скарб», «Бронзовий кабан».

Автор наводить влучні коментарі, які є для виконавця своєрідними підказками: «Принцеса не може заснути» («Принцеса на горошині»), «Загадковий, таємничий дзвін» («Дзвін»), «І хворий імператор» («Соловей») та ін. У п'єсі «Стойкий олов'яний солдатик» ляльковий характер переданий комплексом суто музичних засобів виразності: прозорістю фактурного викладу у верхньому регістрі (двоголосся), типовим кроком маршу, фанфарними інтонаціями, трелями, що імітують гру флейти [3, с. 221]. Для створення узагальнення образу головного героя п'єси, композитор акцентує увагу на розв'язці казки та позначає ремарками: «Солдатик падає у комин», «і плавиться».

Прикладом трактування С. Борткевичем сюжетної програмності є фортепіанний цикл «Маленький подорожній» тв. 21 (1919 р.). Складається цикл з 18 п'єс, сюжетний ряд яких сприймається як своєрідна розповідь про подорожі героя, а кожна мініатюра – як невеличка замальовка його вражень від тієї чи іншої місцевості. Композитор майстерно відобразив колорит кожної країни, у якій перебуває маленький мандрівник: «У Польщі» № 6, «На Дунаї» № 7, «Венеція» № 10, «У Римі» № 11, «Неаполь» № 12, «Франція» № 13, «Іспанія» № 14, «Англія» № 15, «Стара Німеччина» № 16, «Норвегія» № 17. Завершується подорож п'єсою «Повернення на рідну землю».

Характерна для композиторського стилю схильність до театралізації яскраво проявилася в 9 п'єсах під заголовком «Маріонетки» тв. 54 (1938). Дев'ять образів нагадують театр ляльок Карабаса-Барабаса: ексцентричні, веселі і сумні, капризні та стримані («Російська сільська дівчина», «Іспанська леді», «Козак», «Плюшевий ведмедик» та ін).

Зацікавлює п'єса «Китаєць». «Китаєць» – порцеляновий іграшка з рухомою головою. Ця п'єса чи не єдина спроба звернення композитора до атональної техніки. Органічне поєднання зменшених інтервалів, пентатоніки, хроматизмів, ритмічного одноманітності, високого регістру і форшлагів надає музиці загадковості та примхливості. Форма періоду асиметричної будови (15+15) створює враження одноманітності і незавершеності.

Фортепіанний цикл «Дитинство» тв. 39 С. Борткевич написав за однойменним романом Льва Миколайовича Толстого. Цикл, у який входить 14 п'єс, нагадує шуманівські «Дитячі сцени», де головний герой тонко відчуває і спостерігає, а сам автор глибоко переживає через призму свого «дорослого» сприйняття. У цикл входять п'єси під назвами: «Вчитель Карл Іванович», «Маман», «Батько», «Гриша», мандрівний монах. «Катенька і Любочка», «Дитинство», «Наталія Савівна», «Охота», «Гра в Робінзона Крузо», «Щось на зразок першого кохання», «Приходять гості», «Кадриль» «Мазурка», «Смерть матері».

Усі дитячі фортепіанні цикли С. Борткевича виразно демонструють велике значення програмності у розкритті образного змісту фортепіанних творів. Як відзначила К. Зіпа, емоційна виразність, надзвичайно яскрава, нерідко явна образність музики, яка часто викликає в уяві зорові асоціації, багато в чому посилюється завдяки слову, його здатності конкретизувати образний зміст, зробити його зрозумілим і доступним [3, с. 223].

Висновки з дослідження. У культурних процесах України велику роль відіграли митці, які проживали й творили поза межами держави. Музичне мистецтво, створене українськими композиторами за кордоном, належить українській культурі, тому повернення і вивчення їхньої багатогранної діяльності є одним з пріоритетних напрямів мистецьких досліджень.

У фортепіанній творчості С. Борткевича широко представлена програмна музика, в якій значне місце займають картини природи, портретні замальовки, любовні переживання, мотиви подорожей, міста і країни, казкові образи, лялькова тематика тощо.

Композиторські надбання С. Борткевича заслуговують уваги щодо залучення його спадщини у навчальний репертуар сучасних музичних закладів.

У подальших наукових дослідженнях варто зосередити увагу на пошуку архівних матеріалів, публікацій у періодичній пресі, інших документів, які більш повно висвітлювали життєвий портрет композитора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блонська І. Символізм П. Верлена у вокальній творчості С. Борткевича / І. Блонська // Україна – Світ: від культурної своєрідності до спорідненості культур : зб. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф., Київ, 25 – 26 травня 2006 р. – К. : ДАККІМ, 2006. – Ч. 2. – С. 121–125.
2. Булкін А. Фортепіанний дитячий альбом: шляхи становлення, поетика жанру : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.03 / Арнольд Ілліч Булкін. – К., 2005. – 17 с.
3. Зіпа К. Роль програмних творів у навчально-педагогічному репертуарі ДМШ (на прикладі фортепіанних п'єс С. Борткевича) / К. Зіпа // Мистецька освіта XXI століття: теорія і практика : зб. матеріалів наук.-практ. конф., Київ, 27 – 28 жовтня 2009 р. – К. : НАККІМ, 2010. – С. 219–223.
4. Циганков С. В Україні з'являться ще два твори Сергія Борткевича / С. Циганков // День. – 2001. – № 105.
5. Чередниченко О. В. Фортепіанна творчість С. Борткевича в світлі класико-романтичної традиції : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.03 / Ольга Вікторівна Чередниченко. – Харків, 2008. – 23 с.

УДК 37.043

Василь Райчук, Марія Райчук

ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена питанням виховання студентів в умовах сьогодення. Розглянуто систему позааудиторної роботи студентів як важливий чинник виховання, що сприяє формуванню високоморальної й інтелектуально розвиненої особистості.

Ключові слова: виховання, розвиток, соціум, цінності, позааудиторна діяльність, виховний процес.

Статья посвящена вопросам воспитания студентов в условиях современности. Рассмотрена система внеаудиторной работы студентов как важный фактор воспитания, который способствует формированию высококонраственной и интеллектуально развитой личности.

Ключевые слова: воспитание, развитие, социум, ценности, внеаудиторная деятельность, воспитательный процесс.

The article is devoted to the questions of students' upbringing in the circumstances of today. The system of students' extra curriculum work as an important factor of upbringing that promotes highly moral and intellectually developed personality is reviewed in the given article.

Keywords. education, development, society, values, extracurricular activities, educational process.

Постановка та актуальність проблеми. Вступ до вищого навчального закладу є важливою і складною подією в житті молоді людини, що зумовлене зміною її соціальної позиції при переході зі шкільного соціуму до соціуму вищих навчальних закладів, зміною способів навчальної діяльності, звичних для школяра зв'язків, відносин і стереотипів поведінки, оскільки на початку навчання студент має «перестати» бути школярем, а до закінчення навчання у ВНЗ – «перестати» бути студентом [8, с. 155-156].

Навчання у ВНЗ – це період, коли в життєдіяльності індивіда поряд з основним завданням (опанування професії), з'являється новий соціально-організаційний вектор, який оптимізує необхідність виконання нових ролей, формує нові домагання. Науковці, які звертаються до вивчення особливостей студентського віку, виокремлюють у ньому низку суперечностей: між інтенсивним фізичним, інтелектуальним розвитком і можливостями його задоволення; результатами діяльності, які зумовлені індивідуальними особливостями, й міжособистісними стосунками; великою кількістю інформації, що надходить різними каналами, й обмеженим часом для її осмислення (інформаційна культура).

Набуваючи статусу студента, молода людина стикається з різноманітними (не тільки за спрямованістю, а й за належністю до позитивного чи негативного полюсів) типами соціальної поведінки, способами діяльності. Це висуває перед нею непросто завдання – «обрати для себе те, що найбільшою мірою сприяє її подальшому поступу, допоможе зорієнтуватися у власній ... діяльності, набути якостей, які забезпечували б її мобільність як суб'єкта власної життєдіяльності» [9, с. 20].

Підвищення інтересу до питання виховання студентів в умовах сьогодення пов'язано з процесами реформування системи вищої освіти, що вимагає нових підходів до оцінки потенціалу студентської молоді, пошуку інноваційних концепцій виховної діяльності, розробки адекватних технологій педагогічної підтримки цього процесу. Однак, як стверджує О. Севастьянова, «це стане можливим лише за умов оновлення уявлень про особистість сучасного українського студента, який суттєво відрізняється від своїх однолітків минулих десятиліть» [11, с. 86].

Сучасна студентська молодь функціонує у надзвичайно складному й динамічному соціумі, який є не просто середовищем її існування. Він постає перед людиною у «формі різноманітних за суспільно значущою спрямованістю соціально-моральних задач, які мусять бути більш чи менш успішно розв'язані кожним членом суспільства». Тому перед вищою

школою постає вимога – чітко з'ясувати, які «соціально-моральні задачі ставить соціум не тільки перед молоддю взагалі, а перед кожною окремою молодою людиною з метою допомогти їй виробити єдино правильну індивідуальну життєсміслову програму» [3, с. 246].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Названу проблему висвітлено у дослідженнях науковців К. Абульханової-Славської, І. Бега, Т. Морозкіної, В. Остринської, Л. Татомир, М. Савчина, І. Уледової та ін.

На актуальності цієї думки акцентує О. Севастьянова, стверджуючи, що сьогодні вирізняло нові практичні завдання та критерії ефективності виховного процесу у ВНЗ. У педагогічному плані цей процес може бути представлений як перехід до нової парадигми виховання, в якій особистість виступає не лише як об'єкт соціальних змін і перетворень, а насамперед як мета суспільного розвитку. Необхідність врахування цих ідей зумовлена тим, що студентські роки – час становлення активної соціальної самостійності й особистісної свободи. Реалії дорослого життя «каталізують процеси самоаналізу й адекватної самооцінки, активізують самовиховну діяльність, формують механізми саморегуляції поведінки студентів» [11, с. 91].

На переконання М. Берулави та Г. Берулави, сенс одержання освіти полягає в тому, щоб людина в майбутньому могла реалізувати своє «Я». На переконання дослідників, сьогодні навряд чи можна розраховувати, що «одержані студентами «системні» відомості можна використати, щоб покращити свої відносини з оточуючими, швидше знайти роботу, гарантовано зробити кар'єру, створити міцну сім'ю», тобто реалізувати ті базові цінності, які складають сутність життя людини [2, с. 14]. З огляду на це, стверджують вони, важливим системоутворюючим чинником розвитку освіти має стати її орієнтація на проблеми сьогодення, на цілі й цінності сучасної людини. Молода людина має навчитися розуміти не лише навколишній матеріальний світ, а насамперед саму себе й оточуючих людей, має вміти облаштовувати «передусім екологію суб'єктивного світу, оскільки перспективи зовнішнього світу значною мірою визначаються спрямованістю світу внутрішнього. Необхідно, щоб були сформовані емпатія і рефлексія, вміння співпереживати і радіти за інших, уміння бути такою людиною, яка спроможна приносити радість оточуючим і самій собі» [2, с. 14].

Мета статті – розкрити сутність і значення позааудиторної діяльності студентів, її потенційні можливості щодо формування у студентів музично-естетичної культури.

Виклад основного матеріалу. До визначення основних соціально-психологічних характеристик студентів, що впливають на становлення і розвиток їхньої ціннісної сфери в умовах сучасного українського суспільства, звертається С. Савченко. До таких характеристик дослідник відносить: підвищення самостійності й особистісної свободи, автономність у поведінці та діяльності; ризик розвитку нігілістичних настроїв; самоствердження в студентських колективах; появу новоутворень, не властивих попереднім поколінням (зниження елементів романтизму в почуттях і поведінці, збільшення меркантильного початку й жорстокого практицизму, орієнтація на цінності західного світу); перетворення з групи невиробничого характеру в амбівалентну соціальну групу, яка бере безпосередню участь у матеріальному й духовному виробництві; корпоративність у поглядах, поведінці. Уже з першого курсу студент почувається як член групи, яка має виражену субкультуру, особливі морально-етичні, політичні, економічні інтереси, виражений радикалізм у поглядах і поведінці, готовність брати участь у революційних перетвореннях і відвертих соціальних «авантюрах».

Для студентського віку характерним є оволодінням різними соціальними ролями, розвиток основних соціогенних можливостей людини як особистості: формування професійних, світоглядних і громадських якостей майбутнього фахівця; становлення інтелекту і стабілізація рис характеру; перетворення мотивації та всієї системи ціннісних орієнтацій; формування соціальних цінностей у зв'язку з професіоналізацією. Цей процес характеризується певними особливостями, основні з-поміж яких полягають у тому, що залучаючись до суспільного життя через навчання і виховання, творчу активність, інноваційну діяльність, студенти «набувають уявлень про світ, у них формуються навички міжособистісної взаємодії, відбувається відбір принципів поведінки, розвиваються психічні якості». Однак слід мати на увазі, що цей процес може мати протилежний характер, наслідком чого стає «вироблення студентами в себе паралельної системи цінностей і поглядів, що почасти виявляється у виборі не того, що справді необхідно, а того, що позначене більшою яскравістю, емоційністю» [7, с. 59].

Такі різноспрямовані вектори формування та розвитку особистості студента актуалізують увагу до проблеми забезпечення належної реалізації цих процесів у вищому навчальному

закладі шляхом запровадження цілеспрямованого і систематизованого виховного процесу. Успішність цього процесу значною мірою залежить не лише від набуття майбутніми фахівцями певних знань, якостей і властивостей, а й від особливостей їх прояву в реальних діях. Створення умов для здійснення позитивно налаштованої діяльності сприяє формуванню в них усвідомленого ставлення до суспільних фактів і загалом до навколишнього соціального світу, тобто виховання у них соціальних цінностей.

Для значної кількості студентів характерним є низький рівень самосвідомості, що доволі часто призводить до вибору ними хибних моделей поведінки. Серед різних концепцій сенсу життя пріоритет надається споживацькій. Тобто, орієнтація на споживання матеріальних благ здається багатьом молодим людям гарантом безпеки в складних умовах суспільного життя [4, с. 56]. Це створює певні труднощі в спілкуванні студентської молоді, що потребує «включення адаптаційних механізмів кожного окремого індивіда для зміни стереотипів його соціально орієнтованих настановлень, зміни ставлення до навколишнього середовища, посилення його цінностей» [4, с. 56].

До визначення структури ціннісних орієнтацій студентів звертається Г. Дубчак [6]. Одержані автором результати теоретико-прикладних досліджень дали йому змогу розділити такі орієнтації на три блоки. Перший блок (ядро ціннісних орієнтацій) складають конкретні життєві й загальнолюдські цінності: любов, здоров'я, щасливе сімейне життя, дружба. До середнього нашарування (другий блок) належать: матеріально забезпечене життя, наявність друзів, упевненість у собі, пізнання, свобода як незалежність у вчинках. Периферійний шар ціннісних орієнтацій (третій блок) включає такі цінності, як активне діяльне життя, краса природи і мистецтва, творчість. При цьому простежується витіснення більш значущими для реального життя цінностями цінностей індивідуального порядку на другий план.

Грунтуючись на порівняльному аналізі одержаних результатів, Г. Дубчак констатує наявність у різних груп студентів такої загальної тенденції: найбільш значущі життєві цінності особистості виявляються найменш доступними для неї, що зумовлює виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. Останнє розглядаються дослідником як позитивний факт, обов'язкова умова людської життєдіяльності. Адже завдяки такому конфлікту активізуються процеси, пов'язані з винайденням способів досягнення необхідних цінностей, спонукаючи особистість до творчої перебудови усталеного способу життя.

Таким чином, вивчення проблеми виховання студентської молоді, формування у неї цінностей різного порядку засвідчує, що дослідники комплексно підходять до її вирішення. Ця комплексність виявляється у визначенні суперечностей, які негативно впливають на ціннісні орієнтації студентів, основних критеріїв виміру відповідних особистісних якостей та стану їх сформованості, виробленні умов поліпшення виховного процесу у ВНЗ. Однак розвиток суспільства постійно привносить у зміст визнаних ним цінностей нові смислові параметри. Це актуалізує пошуки інноваційних підходів до реалізації виховного процесу у вищій технічній школі, спроможних забезпечити його потужність, принагідність до формування в студентській молоді соціальних цінностей. Вирішення цієї проблеми потребує визначення сутності соціальних цінностей, виокремлення з-поміж них тих, які мають важливе значення для повноцінного розвитку особистості студентів вищих технічних навчальних закладів в умовах сьогодення.

Важливим чинником виховання студентів науковці визначають позааудиторну діяльність.

Стверджуючи, що позааудиторна художня діяльність є одним із основних напрямів творчої самореалізації студентів, І. Сідорова трактує її як «спільну культурно-виховну творчу діяльність студентів, колективно організовану в їхній вільний час, засновану на принципах добровільності, взаємної відповідальності й ініціативи, що уможливорює розвиток творчої індивідуальності майбутніх педагогів, збагачення їх естетичними знаннями і художніми вміннями, орієнтацією на моральні та естетичні цінності, прагнення до краси в повсякденному житті» [12, с. 7].

Л. Петриченко [10, с. 36] зазначає, що система позааудиторної роботи має поєднувати такі компоненти, як позааудиторна навчально-дослідницька та науково-дослідна робота студентів (НДР), «суто» виховна позааудиторна робота творчого характеру та студентське самоврядування. Дослідниця вважає, що науково-дослідна робота як складник позааудиторної роботи спрямована на поглиблення мотивації творчої професійної діяльності студентів, сприяє поглибленню теоретичних знань студентів про творчість, розвитку творчого мислення студентів, озброєнню студентів дослідницькими вміннями для здійснення цієї діяльності. «Суто» виховна складова системи позааудиторної роботи студентів сприяє формуванню

високоморальної й інтелектуально розвиненої особистості, яка здатна швидко й безболісно адаптуватися до складних умов; уміє розкривати, аналізувати й активно використовувати свої потенційні можливості.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчив, що позааудиторна робота є цілісним педагогічним процесом формування й розвитку особистості майбутнього вчителя, який здійснюється на засадах органічної єдності з навчальним процесом і соціальним середовищем, урахування особистісних інтересів, нахилів студентів і соціального замовлення суспільства. Позааудиторна робота є системою, що поєднує в собі мету, зміст, функції, методи і організаційно-педагогічні форми, спрямовані на розвиток активності, самодіяльності, толерантності, взаємодії студентів на принципах співробітництва й співтворчості [5].

Висновки. Отже, позааудиторна діяльність володіє вагомими потенційними можливостями щодо формування у студентів музично-естетичної культури. Для вирішення покладених на неї виховних завдань, ця діяльність не може здійснюватися самопливом. Одним із вирішальних чинників, спроможних забезпечити належну організацію позааудиторної діяльності має бути педагогічне планування, яке дає змогу узгодити мету виховного процесу з потребами та інтересами самого студента і забезпечити вихід на заздалегідь прогнозований позитивний результат виховної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – Т.6. – № 5. – С. 3–18.
2. Берулава М. Н. Развитие отечественного образования : выбор основного вектора движения / М. Н. Берулава, Г. А. Берулава // Философия образования. – 1006. – № 1 (15). – С. 13–16.
3. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 342 с.
4. Боднар В. Організація виховної роботи у ВУЗі / В. Боднар// Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. – Серія : Педагогіка і психологія. – 2000. – № 2. – С. 56–58.
5. Гаврилук О. О. Формування комунікативної культури майбутніх учителів засобами позааудиторної роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.04 – «Теорія і методика професійної освіти» / О. О. Гаврилук. – Кіровоград, 2007. – 22 с.
6. Дубчак Г. М. Психоаналітичне трактування сутності внутрішніх конфліктів особистості / Г. М. Дубчак // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : Вид-во «Любіть Україну», 2000. – Т.2. – ч. 1. – С. 34–37.
7. Кравченко Т. В. Соціалізація та особливості її прояву в студентському середовищі / Т. В. Кравченко // Феномен ідентичності: зміст, структура та механізми формування : матеріали регіональної наук-практ. конф. [«Феномен ідентичності: зміст, структура та механізми формування»], (Рівне, 29 – 30 листопада 2007 р.). – Рівне, 2008. – С. 58–62.
8. Мамедов А. М. Особенности реакции студентов младших курсов на воздействие комплекса факторов, связанных с обучением в ВУЗе / А. М. Мамедов // Вопросы гигиены и здоровья студентов ВУЗов. – М. : Высшая школа, 1974. – 128 с.
9. Музиченко Ю. Розвиток творчих здібностей майбутніх учителів – передумова формування мобільності / Юлія Музиченко // Рідна школа. – 2006. – № 9 (20). – С. 20–22.
10. Петриченко Л. Система позааудиторної роботи, спрямованої на підготовку майбутнього вчителя до творчої професійної діяльності / Л. Петриченко // Випуск LI Словянськ, 2010. – С. 33–40.
11. Севастьянова Е. А. Социально-педагогические аспекты исследования студенческой молодежи // Е. А. Севастьянова // Вісник Луганського державного пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Педагогічні науки. – 2003. – № 7. – Ч.2. – С. 86–92.
12. Сідорова І. С. Формування естетичної культури студентів педагогічних університетів у поза аудиторній художній діяльності: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец.: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. С. Сідорова. – Умань, 2013. – 20 с.
13. Шпирман А. Л. Коллектив и развитие личности ребенка / А. Л. Шпирман // Учен. записки ЛГПИ им. А. Герцена. – Л., 1962. – Т.232. – С. 7–270.
14. Яковсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П. М. Яковсон. – М. : Просвещение, 1969. – 217 с.

УДК 372.3

Наталія Андріюк

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ У ВИХОВАННІ ВСЕБІЧНО ТА ГАРМОНІЙНО РОЗВИНЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюється проблема використання засобів народної педагогіки у всебічному вихованні дошкільників. Зокрема, визначено суть поняття «народна педагогіка», її мету та завдання.

Ключові слова: народна педагогіка, моральне виховання, розумове виховання, трудове виховання, фізичне виховання, естетичне виховання.

В статье освещается проблема использования средств народной педагогики во всестороннем воспитании дошкольников. В частности, определено суть понятия «народная педагогика», ее цели и задачи.

Ключевые слова: народная педагогика, нравственное воспитание, умственное воспитание, трудовое воспитание, физическое воспитание, эстетическое воспитание.

The article deals with the problem of the use of folk pedagogics in the comprehensive education of preschool children. In particular, the essence of the concept of «folk pedagogics», its purpose and tasks.

Key words: folk pedagogics, moral education, intellectual education, labor education, physical education, aesthetic education.

Постановка та актуальність проблеми. У нинішніх умовах, коли, з одного боку, мав би утверджуватися процес демократизації українського суспільства, відродження національних засад виховання молодого покоління, але з іншого – на людину відчутним є активний вплив чужої масової культури низького ґатунку, кардинальним є питання відродження, актуалізації ідеї народності виховання, на чому неодноразово наголошував К. Д. Ушинський: «Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії, і німецька педагогіка не більш як теорія німецького виховання. У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим.

Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але точно в тому ж розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принадним не був цей зразок, так не можна виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б вона не була стрункою і добре обдуманною. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили» [2].

Надійним фундаментом для реалізації завдань народності виховання має стати українська народна педагогіка як галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які виражаються у панівних у народі поглядах на мету й завдання виховання, в сукупності народних засобів, умінь та навичок виховання й навчання. Народна педагогіка – це невичерпне джерело мудрості певного етнічного соціуму у справі виховання молодого покоління. Тому наше завдання – використовувати її потенціал у повній мірі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Народна педагогіка стимулює розвиток наукової педагогіки. Тому сьогодні вона сама є предметом дослідження багатьох учених і науковців.

Термін «народна педагогіка» уперше в науковий обіг увів видатний педагог К. Д. Ушинський, а на Україні – О. В. Духнович. До визначення сутності народної педагогіки вдалися свого часу В. Ф. Афанасьєв, Г. С. Виноградов, Г. Н. Волков, А. Ш. Гашимов, А. Е. Ізмайлов, Г. М. Філонов.

Народна педагогіка забезпечила високий науковий злет основоположника педагогіки нового часу Я. А. Коменського. Духом народної педагогіки пройняті життя і педагогічна діяльність видатного швейцарського педагога-демократа Йоганна Генріха Песталоцці. Першим із видатних педагогів минулого на Україні, хто збагнув силу й велич народної педагогіки та сказав про неї своє авторитетне слово, був Г. С. Сковорода.

Після Г. С. Сковороди народну педагогіку обрав об'єктом своїх спостережень О. В. Духнович – автор першого на Україні підручника з педагогіки «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (1857). У цій праці він узагальнив і розвинув кращі досягнення багатовікового досвіду трудящих у галузі виховання.

Якісно новим етапом у педагогічній науці стало трактування народної педагогіки з уст російських та українських демократів В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, які палко любили народ, вивчали й знали народну педагогіку. Також не можна не згадати про спадщину А. С. Макаренка, І. Огієнка та В. О. Сухомлинського.

Серед науковців, які на сьогоднішній день досить активно працюють над вивченням виховного досвіду народу, варто згадати Г. С. Виноградова, Є. І. Сявакко.

Мета статті: з'ясувати особливості використання засобів народної педагогіки у всебічному вихованні дошкільників та ефективні форми і методи його здійснення.

Виклад основного матеріалу. Народна педагогіка охоплює такі провідні, органічно пов'язані між собою, напрями виховання: моральне, трудове, розумове, естетичне і фізичне. Кожний із них є невід'ємним складником системи народного виховання. В основу цієї системи народна педагогіка поклала розумове та моральне виховання. Вона проголосила розум і мораль основною окрасою людини: «Розум – найбільше багатство», «Мораль чиста – краще всякого намиста».

Моральне виховання з погляду народної педагогіки визначається такими основними завданнями: формування моральної свідомості, почуттів, волі і поведінки. Зокрема, формування моральної свідомості пов'язане з вихованням у дітей правильного розуміння доброго і злого, морального й аморального. У народній педагогіці основними антитезами, які визнають завдання і напрям морального виховання, є: добро – зло; правда – брехня; милосердя – жорстокість; любов – ненависть; радість – горе; життя – смерть; свобода – неволя. Народна педагогіка акцентує увагу на вихованні почуття власної гідності, честі і совісті, які є головними атрибутами репрезентації людської моральності: «Бережи честь змолоду», «Не має ні честі, ні совісті», «Яка честь, така й совість» [1].

Практика народного виховання передбачає формування в кожній людині моральних оцінок з позицій добра, справедливості, що впливає з народного поняття моралі: моральний той, хто цнотливий, шляхетний, доброчесний, праведний. В основу моральності народна педагогіка кладе любов до батьківщини, ставлення людини до праці, до людей і до себе особисто.

Палка любов до вітчизни, мужність у боротьбі за щастя свого та повага до інших народів – одна з основних заповідей народної моралі. Народна педагогіка прищеплює дітям ці чудові риси змалку через найзрозуміліше – любов до матері, сім'ї і домівки, рідного краю, де людина народилась, росте й мужніє: «Як матір покинеш, то й сам загинеш», «Негідником той називається, хто рідної домівки цурається», «Як будеш рідної землі триматися, то будеш від неї сили набиратися» [4].

Моральне виховання дітей – справа тонка й складна. Тут немає місця фальші, непослідовності, сусюканню, нещирості у взаєминах між батьками і дітьми. Народна педагогіка нещадно бореться з «ножицями» у вихованні, тобто розходженнями між словами і вчинками дорослих.

Також невід'ємним компонентом народної педагогіки є *розумове виховання*. Воно залишається важливим чинником всебічного гармонійного розвитку особистості. Поряд з морально-духовними цінностями завжди високо ставили розум людини: «Знання та розум – скарб людини».

Народна виховна практика виробила чітку систему розвитку активної розумової діяльності дітей. Передусім чітко виділені завдання розумового виховання: ознайомлення дітей з навколишнім світом, формування пізнавальних інтересів, інтелектуальних умінь і навичок, розвиток пізнавальних здібностей, розуму, мислення, організація спілкування з розумними людьми, розвиток допитливості.

Крім живого, безпосереднього ситуаційного спілкування з дітьми, у практиці розумового виховання дітей важливе місце відводиться використанню фольклору. Ніколи не потрібно забувати й щедро використовувати такі чудові, перевірені багаторічним досвідом минулих поколінь засоби розумового виховання, як пісні, потішки, пестушки, примовки, каламбури, загадки, перекази, легенди, оповідання, думи, байки, коломийки, частівки, лічилки, прислів'я та приказки.

Народна педагогіка твердить: чим цікавіше навчання, тим ефективніші його результати, чим цікавіше, захоплююче дитині навчатись, тим легше їй це робити. А саме багата скарбниця українського фольклору і дозволяє зробити це навчання захоплюючим, доступним і таким, що пробуджує думку, запалює інтерес дитини [6].

Таким чином, головне призначення розумового виховання народна педагогіка вбачає в тому, щоб розвивати в дітей цікавість, допитливість розуму й формувати на цій основі пізнавальні інтереси.

Трудове виховання. Уся народна педагогіка ґрунтується на праці. Правильно організована праця облагороджує людину, забезпечує її нормальний фізичний, розумовий і моральний розвиток, відвертає від поганих думок і вчинків.

Народна система трудового виховання дітей струнка й багатогранна. Саме народження дитини народна свідомість сприймає як прихід на світ майбутнього працівника. На Україні побутував звичай, за яким повитуха відтинала новонародженій дівчинці пуп до гребеня, щоб вміла добре прясти, а новонародженому хлопчикові – до сокири, щоб був добрим майстром. Пупок засихав, його зберігали в різьбленій скриньці. А коли дитині час було йти до школи, їй давали свій пупець розв'язати, щоб розум не був зав'язаний. Як бачимо, народ однаково високо цінить працю як фізичну, так і розумову [5].

Народна педагогіка визначає завдання трудового виховання: підготовка до праці, виховання любові до праці, до людей праці, виховання шанобливого ставлення до хліба, землі, виховання прагнення жити плодами своєї праці, шани праці інших, формування трудової моралі, виховання трудової ініціативи, наполегливості, трудової творчості, бережливості та ощадливості.

Трудове навчання і виховання в народній педагогіці умовно можна поділити на три етапи: вступний, або ігровий (2-7 років), помічний, або визначальний (7-15 років), і основний, або завершальний (15-20 років).

На першому етапі, протягом другого й третього років, дитина за правильного виховання набуває деякої самостійності (в їжі, роздяганні, вмиванні), засвоює правила користування предметами та елементарні норми поведінки. Дитина залучається до праці психологічно, засвоюючи слова «праця», «працювати». Допомагають у цьому такі ефективні виховні засоби, як колискові пісні, пестушки, утішки, різні заклички, в яких славиться праця. У народній педагогіці є цілий цикл колискових пісень про котика. Вони закликають котика працювати – дитину колисати, дрова рубати, копати грядку, ловити рибку, піч топити, мести хату, вчитися шити, молотити [2].

Коли дитині виповнювалося сім років, у селі на хлопчика одягали штани, і він ставав погоничем – пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Дівчата няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі. Потім наступав другий, помічний, етап у трудовому вихованні, коли діти ставали активними помічниками батьків. Праця хлопчиків і дівчаток розмежовується дедалі більше.

Остаточне формування людини як працівника певної галузі за традицією народної педагогіки припадає на третій, основний або завершальний, етап трудового виховання, коли юнаки й дівчата остаточно утверджуються професійно, беручи безпосередню участь у всіх виробничих діях нарівні з дорослими.

Культ праці, як однієї з найвищих суспільних цінностей формував у підростаючих поколіннях ініціативність, допитливість, винахідливість та інші суспільнозначущі якості.

Фізичне виховання. Споконвіків народ виявляв постійне піклування про виховання здорового молодого покоління. У фізичному вихованні на передній план виступає турбота про здоров'я дітей, їх загартування, гармонійний розвиток людського тіла, навчання вправності, спритності, умінню взаємодіяти з природним середовищем, використовувати для свого зміцнення водну стихію, сонце, сніг і росу.

Народна педагогіка ставить піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей на перше місце. З цього, по суті, й розпочинається виховання дитини. Одразу ж після появи немовляти на світ батьки вважають своїм першим і головним обов'язком піклуватись про його здоров'я [3].

Емпіричним шляхом народна педагогіка дійшла висновку, що вдале просування фізичного розвитку дитини сприяє виробленню таких важливих її рис, як наполегливість, відвага, рішучість, чесність, дисциплінованість, потяг до праці, впевненість у своїх можливостях, оптимізм, колективізм, здатність до переборення труднощів.

На першому місці серед засобів фізичного виховання у народній практиці виступають посилена участь у праці, гра, використання природних засобів оздоровлення – сонця, повітря, води, руху, купання влітку у відкритих водоймах, а взимку в лазнях.

У теплу пору року дітей привчають ходити босоніж. Слід зазначити, що цю давню традицію народної педагогіки, тепер дещо призабуто, палко підтримував видатний радянський педагог В. О. Сухомлинський [4].

До відкриття раціональних засобів фізичного виховання, як і інших його напрямів, народна педагогіка йшла емпіричним шляхом, через спроби й помилки. Тому не все в народній педагогіці є прогресивним. Це стосується, зокрема, тугого сповивання немовлят, щоб «дитина росла струнка, мала рівненькі ручки й ніжки», попереднє розжовування їжі матір'ю при годуванні дитини, вдавання до ворожок і шептунів при захворюванні дитини.

З метою здійснення нормального фізичного розвитку дитини народ звертає увагу на необхідність додержання режиму дня, харчування та сну, рівномірного чергування роботи й відпочинку.

Як бачимо, народна педагогіка послідовно обстоює фізичне виховання як один з основних компонентів гармонійного розвитку особистості.

Естетичне виховання. У поглядах на красу народна педагогіка глибока й багатогранна. Народ споконвіків прагнув за допомогою художніх засобів одухотворити працю, прикрашати побут й облагороджувати взаємини між людьми. Цим зумовилось й основне кредо народної педагогіки в галузі естетичного виховання – навчити жити за законами краси і благодетельства [2].

У практиці народного виховання залучення дітей до прекрасного починається дуже рано, з маминої колискової пісні, в якій народ опоетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро, а також з потішок, дитячої іграшки і казки. В українському фольклорі чимало таких дитячих пісеньок, які розвивають у дітей почуття ритму, привчають малят виконувати прості ігрові й танцювальні рухи під мелодію пісні: плескати в долоні, переступати з ноги на ногу, притупувати ніжкою, помахувати ручкою, повертати долоньки, ставити руки на пояс тощо.

Виходячи із засад краси, народна педагогіка привчає дітей бути чемними. Вона з великою наполегливістю виробляє у них звичку бути ввічливими під час мовного спілкування. Головним орієнтиром тут є мовленнєвий етикет – установлені норми поведінки мовців, правила ввічливості мовного спілкування, вироблені в живій мовній практиці народу. Народна педагогіка дуже багата на цінні поради щодо мовленнєвого етикету: «Що маєш казати, то наперед обміркуй», «Дав слово – виконай його», «Слухай тисячу разів, а говори один раз» [6].

Випробуваними засобами прилучення дітей до прекрасного, як і при здійсненні всіх інших напрямів виховання, є природа і праця. Значний вплив на формування естетичних уподобань дитини, за традиціями народної педагогіки мають народний театр і народні танці. Говорячи про естетичне виховання, не можливо залишити поза увагою музику. Дітей прилучають до музики через слухання музичних творів та навчання гри на музичному інструменті – скрипці, дриббі, сопілці, бандурі, цимбалах, трембіті. Народна педагогіка завжди покладає на музику, як і на мистецтво взагалі, великі надії саме з виховного погляду. Недаремно у народі кажуть, що людина, котра тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла [5].

Висновки. Отже, аналіз проблеми «Використання засобів народної педагогіки у вихованні всебічно та гармонійно розвиненої особистості» дає можливість охарактеризувати цей процес як невід'ємний елемент загального навчання та виховання дитини, яким найближчим часом потрібно охопити всі виховні напрями.

Важливу роль у всебічному вихованні дітей дошкільного віку відіграють такі засоби народної педагогіки, як колискові пісні, казки, пестушки та потішки, забавлянки, народні ігри, загадки, лічилки, прислів'я та приказки, легенди та оповідання. Всі вони дають змогу забезпечити єдність між духовно-моральним, розумовим вихованням дитини, її трудовою підготовкою, а також фізичним та естетичним розвитком.

Таким чином, використання засобів народної педагогіки має проходити червоною ниткою крізь усі напрями виховання. Саме виховна мудрість народу повинна стати тим підґрунтям, підвалинами, на яких будуватиметься сучасна система дошкільної освіти. Адже кожен народ повинен мати міцний фундамент морально-духовних цінностей, стрижнем якого має бути своєрідна генетична пам'ять народної педагогіки. І ми зможемо досягти успіху у цій нелегкій справі – вихованні підростаючого покоління, – коли не будемо пускати цей процес на самоплив, а будуватимемо його на засадах народної педагогіки, починаючи ще з раннього дитинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій І. Народна педагогіка про мету, зміст і засоби морального виховання старших дошкільників / І. Бабій // Дошкільне виховання. – 2005. – №3. – С. 9–11.
2. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посібник / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко – К. : Вища шк., 2003. – 206 с.
3. Карабаєва І. Виховання має бути народним / І. Карабаєва // Дошкільне виховання. – 2011. – №8. – С. 14–16.
4. Паращук А. В. Питання етнопедагогіки в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / А. В. Паращук // Дошкільне виховання. – 2006. – №5. – С. 4–7.
5. Поніманська Т. І. Гуманістичне виховання : етнопедагогічні витоки / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2011. – №8. – С. 9–13.
6. Стягунова О. О. Передумови використання ідей української народної педагогіки у дошкільних навчальних закладах / О. О. Стягунова // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – №2. – С. 7–9.

УДК 37.013.42

Андрій Заблоцький

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

У статті розкрито, проаналізовано один із головних напрямків роботи соціального педагога – соціально-педагогічну експертизу як нову технологію, що дозволяє досягти поставлених цілей шляхом формування висновку після проведення дослідження. Розглядаються питання експертної діяльності соціальним педагогом, використання моделей експертиз для забезпечення стабільного функціонування й розвитку соціальної сфери.

Ключові слова: соціальний педагог, експертиза, технології, моделі, функції.

В статье было рассмотрено и проанализировано одно из главных направлений работы социального педагога – социально-педагогическую экспертизу как новую технологию, позволяющую достичь поставленных целей путём формирования вывода после проведения исследования. Рассматриваются вопросы экспертной деятельности социального педагога, использование моделей экспертиз для обеспечения стабильного функционирования и развития социальной сферы.

Ключевые слова: социальный педагог, экспертиза, технологии, модели, функции.

The article describes and analyzes one of the main directions of the work of social pedagogue and the social and pedagogical expertise as a new technology which permits to achieve its goals through forming the conclusion after the investigation. The questions of the expert activity of social workers and usage of patterns of expertise to ensure stable operation and development of the social sphere were investigated.

Key words: social pedagogue, expertise, technologies, models, functions.

Постановка та актуальність проблеми. Соціальні проблеми впливають на життєдіяльність людей і цим сприяють виникненню негативних процесів у здійсненні як державної соціальної політики, так і більш вузької сфери – соціально-педагогічної. У наукових галузях час від часу здійснюються спроби використання нових методів, які могли б бути ефективними при вирішенні проблем суспільства. Як відомо, соціальний педагог у своїй діяльності використовує велику кількість різноманітних методів і способів з метою вирішення проблем клієнтів. Їх підбір здійснюється відповідно до специфіки окремої проблеми та індивідуальних особливостей індивіда. За таких обставин для вирішення різноманітних соціальних проблем є досить ефективним використання соціально-педагогічної експертизи.

Однією із таких спроб стало введення в науковий обіг поняття соціально-педагогічної експертизи.

Звичайно, на законодавчому рівні існують певні постанови щодо організації та проведення експертизи як такої, але всі вони стосуються економічної сфери, а у соціальному напрямку таких надбань, на жаль, немає.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій дозволяє стверджувати про деякі досягнення в напрямі соціально-педагогічної експертизи. Методологічне обґрунтування цієї експертизи зроблено у наукових працях М. Алексєєвої, О. Анісімова, С. Баронене, Г. Прозументової, А. Тубельського, Ю. Швалба, Г. Штомпеля. Окремі компоненти і складові експертизи були предметом досліджень Д. Іванова, В. Панова, В. Черепанова.

Питання науково-методичного забезпечення експертної діяльності соціального педагога розглянуті в публікаціях І. Драннікової, Є. Стачевої, Є. Усової, В. Ясвіна. Експертиза освітніх інновацій, освітніх систем, що використовуються у соціально-педагогічній роботі стали об'єктом уваги у дослідженнях Л. Буркової, Л. Даниленко. Наукові роботи Г. Азгальдова, В. Черепанова присвячені експертизі результатів суспільної діяльності. Специфіку експертного методу розкривають Л. Євланов, В. Кутузов, С. Тарасов, В. Черепанов. Соціально-педагогічну експертизу на засадах діагностики вивчають А. Підласий, В. Шамардін. А. Асмолов, С. Братченко, А. Кац особливу увагу звертають на забезпечення гуманістичного характеру процесу експертизи. О. Анісімов, Д. Галкін, Є. Матвієвська, А. Субетто розглядають такий вид експертизи як механізм управління розвитком освіти.

Технологію експертизи інновацій соціально-педагогічної діяльності обґрунтовують Л. Буркова, Л. Даниленко, О. Новикова, Т. Новиков, В. Паламарчук, Л. Подимова, В. Сластьонін, О. Шушпанова та ін. У публікаціях А. Асмолова, Л. Логінової зацентровано на необхідності спеціальної роботи із психологічної підготовки до експертизи соціальних педагогів.

Аналіз публікацій зазначеної проблеми дозволяє стверджувати, що на сьогодні недостатньо досліджень, у яких значна увага приділялася б питанню експертної діяльності соціальним педагогом, використання моделей експертиз в управлінській діяльності для забезпечення стабільного функціонування й розвитку соціальної сфери в сучасних умовах модернізації системи суспільного розвитку, хоча використання соціально-педагогічної експертизи є досить актуальним при вирішенні низки проблем. Це нова технологія, що дозволяє досягти поставлених цілей шляхом формування висновку соціального педагога після проведення дослідження.

Мета статті – визначити суть соціально-педагогічної експертизи та виявити можливості її використання соціальним педагогом з різними категоріями клієнтів.

Основне завдання статті полягає у характеристиці поняття «соціально-педагогічна експертиза», її завдання, функцій і меж застосування.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає вітчизняний науковець О. Безпалько, соціально-педагогічна експертиза – один із видів експертної діяльності, який використовується у діяльності соціального педагога. Що стосується досліджень у цьому напрямку, то їх чисельність зростає [2, с. 13].

Перші роки активного розвитку соціально-педагогічної діяльності в Україні не давали можливості використання соціально-педагогічної експертизи через брак наукового досвіду. Сьогодні ж на основі певних наукових досліджень з соціальної педагогіки у нашій державі, а також на основі закордонного досвіду можна говорити про застосування більш нових методів діагностики суспільних проблем, в тому числі й соціально-педагогічної експертизи [7, с. 34].

Під соціально-педагогічною експертизою сьогодні прийнято вважати дослідження певної соціальної ситуації чи проблеми, що вимагає спеціальних знань з поданням мотивованого висновку. Саме такий метод сприятиме поглибленому вивченню тієї чи іншої проблеми, що дасть можливість розширити сукупність засобів для її вирішення соціальним педагогом.

Для ефективності проведення соціально-педагогічної експертизи звичайно вагомим є врахування передового педагогічного досвіду, але не менш значну роль відіграє професійна підготовка соціального педагога та його вміння ефективно організувати дослідження [4, с. 80].

Науковець В. Лютий вважає, що під експертизою прийнято розуміти дослідження будь-якого питання, що вимагає спеціальних знань, з поданням мотивованого висновку.

Але головна специфічна риса експертизи полягає в тому, що вона являє собою дослідження завдання, погано піддається кількісному аналізу і важко формалізується, яке здійснюється шляхом формування думки (складання висновку) фахівця, здатного заповнити

брак інформації з досліджуваного питання, спираючись на свої знання, інтуїцію, досвід вирішення подібних завдань і «здоровий глузд», і систематизувати цю інформацію.

У соціальній сфері налічується велика кількість завдань, які важко піддаються точним розрахункам (тобто важко формалізованих задач), тому експертні оцінки тут знаходять широке застосування. Найчастіше вони мають вигляд укладення з того чи іншого нормативного документу або його проектом (закон і законопроект, програма соціально-економічного розвитку, соціальний проект, що надсилаються на конкурс, і т.д.), а іноді це підсумковий протокол наради фахівців. У сукупності різні види оцінювання рішень або проектів як у соціальній, так і в педагогічній сфері представляють собою соціально-педагогічну експертизу [6, с. 152].

Отже, соціально-педагогічна експертиза є дослідженням, проведеним фахівцями (експертами), що включає діагностику стану соціального об'єкта, встановлення достовірності інформації про нього і його довкілля, прогнозування його наступних змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень та соціального проектування. Таке визначення відповідає чотирьом функціям соціально-педагогічної експертизи:

- 1) діагностична функція – огляд стану соціального об'єкта в момент дослідження;
- 2) інформаційно-контрольна функція – дослідження інформації про соціальний об'єкт і його оточенні з метою встановлення її достовірності та внесення відповідні коректив, якщо інформація містить спотворення;
- 3) прогностична функція – виявлення можливих станів соціального об'єкта в коротко-, середньо- і довгостроковій перспективі і можливих сценаріїв досягнення об'єктом цих станів;
- 4) проектувальна функція – вироблення рекомендацій з тематики експертування соціального об'єкта для соціального проектування і прийняття управлінських рішень [1, с. 39].

Уточнивши поняття та визначивши функції соціально-педагогічної експертизи, необхідно сформулювати конкретні завдання, які вона покликана вирішувати:

- 1) дати аргументований висновок про відповідність нормативних правових актів та діяльності органів державної влади, рішень і діяльності органів місцевого самоврядування положенням соціальної політики;
- 2) виявити положення документів або факти діяльності, які можуть мати негативні соціальні наслідки й оцінити можливі масштаби таких наслідків;
- 3) оцінити предмет відповідності законним інтересам громадян проекти нормативних правових актів, соціальні проекти та програми і представити висновок про доцільність та допустимість їх реалізації;
- 4) внести пропозиції щодо вирішення соціально-педагогічної проблеми [3, с. 46].

Реальність людського життя – це як би два світи: світ людей і речей і світ цінностей і норм. Соціальний простір є одночасно символічним простором, в якому перетворюються природні людські потреби. Те, що людина живе в символізованому світі, сприймає реальність за допомогою ціннісно-нормативної системи, а точніше – ціннісно-нормативних систем, як загальноприйнятих, так і сформованих у спільнотах, де проходить його життя або на які він орієнтується (референтні групи), визначає дуже малу можливість використання в експертних оцінках еталонів і нормативів.

При всіх недоліках, обумовлених складнощами оцінки соціально-педагогічної сфери, соціально-педагогічна експертиза все-таки може надати важливі результати для прийняття рішень для соціальних об'єктів, під якими мається на увазі людей, соціальні спільноти, соціальні інститути та процеси, організації, соціальні цінності, ідеї, концепції, нормативні акти, які прямо або побічно передбачають соціальні зміни. Перелік соціальних об'єктів не може бути чітко визначений, оскільки соціальна реальність різноманітна і несвідомих до невеликого числа характеристик. У той же час практичні завдання соціально-педагогічної експертизи змушують якщо не виключати якісь соціальні об'єкти зі сфери проведення експертного дослідження, то принаймні надавати різним об'єктам різне значення [8, с. 34].

Неприпустимо покладати на соціально-педагогічну експертизу не властиві їй функції, особливо ті, які володіють нормативним змістом. Щодо цього існують різні точки зору. Зокрема, деякі автори висловлюються за створення державної соціально-педагогічної експертизи, що має обов'язковий характер і застосовує санкції до порушників. Це означало б перейти від експертних завдань до завдань інспекційних і правоохоронних. Такий шлях був би виправданий, якщо б однозначно будувалася система соціальних еталонів у порівнянні з якими оцінюються та чи інша ситуація, те чи інше рішення. Але в соціальній області така

однозначність недосяжна. Тому більш реалістичний і корисний шлях розвитку соціально-педагогічної експертизи як оціночно-консультаційної діяльності. Організаційно це має забезпечуватися невтручанням експерта в ухвалення управлінського рішення [5, с. 78].

Підсумовуючи вищедосліджене, доречно відзначити, що соціально-педагогічна експертиза є дослідженням проблем, що вимагають спеціальних знань, з наданням мотивованого укладання. Експертні оцінки знаходять широке використання у соціально-педагогічній сфері через кількість важкоформальних завдань у ній.

Висновки. На сьогодні ця тема є досить актуальною в українському суспільстві, оскільки багато підлітків в силу соціальних і економічних негараздів, залишаються без виховного впливу сім'ї. Це стає причиною їх занедбаності і соціальної дезадаптації, як і багато інших додаткових причин. Тому робота соціального педагога із використанням соціально-педагогічної експертизи є важливою і необхідною для вирішення багатьох соціально-педагогічних проблем.

Цілі і завдання соціально-педагогічної експертизи не можуть бути безмежними, в іншому випадку її проведення втратить практичний сенс. Встановлення відповідності діяльності органів державної влади та інших педагогічних інститутів соціальним інтересам громадян та завданням соціальної політики має бути соціальним підсумком експертизи. Якщо б експерти розглядали всі можливі ситуації, в яких зачіпаються соціальні інтереси людей, то величезний обсяг роботи і її невизначеність поставили б їх у вкрай скрутне становище. Отже, соціально-педагогічна експертиза – складне утворення, її продуктивність залежить як від рівня технологічного забезпечення експертизи, так і від суб'єкта, що здійснює експертизу. Ефективність соціальної роботи буде підвищуватися, якщо в ній більш широко будуть застосовуватися різноманітні технології, зокрема спрямовані на оцінку реалізації проектів соціальної допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко Т. Ф. Технології соціально-педагогічної роботи в територіальній громаді / Т. Ф. Алексеєнко // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – К., 2004, № 2. – С. 19–24.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 135 с.
3. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. / Л. М. Завацька // – К. : Видав. Дім «Слово», 2008. – 240 с.
4. Заверико Н. В. Теоретичні засади соціально-педагогічної технології роботи з підлітками / Н. В. Заверико // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 2. – С. 80–86.
5. Луков В. А. Соціальна експертиза / В. А. Луков. – Х., 1996. – 13 с.
6. Лютий В. П. Технологія соціальної роботи : конспект лекцій / В. П. Лютий. – К. : Академія праці та соціальних відносин ФПУ, 2003. – 75 с.
7. Оліщук Н. Г. Принципи і критерії експертизи / Н. Г. Оліщук. – К., 2004. – С. 59–68.
8. Підласунчівський І. П. Діагностика та експертиза педагогічних проектів / І. П. Підласунчівський. – К. : «Україна», 1998. – 344 с.

УДК 37.013.42

Орислава Запорожець

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

У статті розглянуто особливості здійснення соціально-педагогічного захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Проводиться аналіз законодавства України у сфері соціального захисту учасників бойових дій як пріоритетного напрямку державної політики України. Досліджено принципи та функції соціально-педагогічної діяльності з військовослужбовцями та членами їх сімей.

Ключові слова: соціально-педагогічний захист, соціальне забезпечення, військовослужбовці, члени сім'ї військовослужбовця.

В статье рассмотрены особенности осуществления социально-педагогической защиты военнослужащих и членов их семей. Проводится анализ законодательства Украины в сфере социальной защиты участников боевых действий как приоритетного направления государственной политики Украины. Исследованы принципы и функции социально-педагогической деятельности с военнослужащими и членами их семей.

Ключевые слова: социально-педагогическая защита, социальное обеспечение, военнослужащие, члены семьи военнослужащего.

he article deals with the peculiarities of the social and pedagogical protection of servicemen and their families. The analysis of the legislation of Ukraine in the scope of social protection of the combatants as a priority guideline of the state policy of Ukraine was carried out. The principles and the function of social and educational activities of serviceman and their families were investigated.

Keywords: the social and pedagogical protection, social maintenance, servicemen, family members of serviceman.

Постановка проблеми. Соціальний захист військовослужбовців має тривалу історію. Особи, які проходили військову службу, і члени їхніх сімей визнаються однією з тих категорій громадян, для яких у першу чергу були встановлені різні види соціальних послуг, що передусім пов'язано з небезпечним характером військової служби.

Проблемність життєдіяльності сімей військовослужбовців помітно загострилася протягом останніх років: знижується їхня активність у соціальних процесах; зростає невизначеність життєвих перспектив; виразно виявляється замкнутість сімей військовослужбовців; слабшає їхня адаптивність у мікросоціальних стосунках; у кожній другій раніше благополучній сім'ї офіцера спостерігається низький рівень соціальних благ та втрата життєвих установок і цінностей. Специфіка професійної діяльності військовослужбовця також спричинює певні обмеження: соціальних контактів членів сім'ї, можливостей дітей в отриманні якісної освіти, кваліфікованого медичного обслуговування, повноцінного відпочинку та спільного проведення дозвілля. До особливостей професійної діяльності військовослужбовців Збройних сил, які можуть вплинути на життєдіяльність їх сімей, слід віднести також постійний ризик для життя і здоров'я, можливість застосування зброї під час виконання військовим своїх службових обов'язків тощо.

Згідно з Конституцією України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: проблеми соціально-педагогічного захисту військовослужбовців і членів їх сімей неодноразово розглядалися у працях Г. Лактіонової, І. Зверєвої, С. Корольова, Л. Матвейчук, Л. Певень, А. Шишканова. Соціальні засади життєдіяльності сімей військовослужбовців, їх адаптації до сучасних соціальних умов досліджували А. Кочубей, М. Новікова, С. Соловийов, В. Форсова, А. Шавлов та ін. Особливості життєдіяльності сімей військовослужбовців аналізували у своїх працях такі вчені, як М. Бабенко, І. Зверєва, О. Карабецька, І. Козлова, Г. Лактіонова, О. Лугова, С. Моцар, М. Ротань, В. Торохтій, Л. Хоменко. Суттєве значення в осмисленні необхідності зміцнення сучасної сім'ї військовослужбовця мають праці І. Зверєвої, Т. Семікіної, А. Євченко, Ю. Фіненко, які досліджували особливості функціонування дезорганізованих сімей військовослужбовців.

Мета статті – аналіз соціально-педагогічного захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей як пріоритетного напрямку реалізації державної політики України.

Виклад основного матеріалу. Соціальний захист працівників Збройних Сил України забезпечується відповідно до законодавства про працю, про державну службу, інших нормативно-правових актів.

У своїй більшості соціальний захист здійснюється через надання певних пільг для військовослужбовців та членів їх сімей. Пільги військовослужбовцям – права та переваги, що надаються на підставі чинного законодавства громадянам, які перебувають на військовій службі, з метою соціального захисту, компенсації певних обмежень, пов'язаних із перебуванням на військовій службі, та стимулювання зацікавленості у її проходженні. Зміст та обсяг встановлюваних пільг військовослужбовцям залежать від виду військової служби, складу військовослужбовців, їхніх військових звань, посад і кваліфікації, тривалості та умов служби.

Стаття 1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» дає визначення виду діяльності держави по гарантуванню та забезпеченню реалізації конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і моральних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності.

Виходячи з вищезазначеного в Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (ст. 16) відображено, що Держава забезпечує соціальний і правовий захист військовослужбовців, членів їх сімей, працівників Збройних Сил України, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або постраждали в полоні в ході бойових дій (війни), при надзвичайному стані чи під час проходження військової служби за межами України в порядку військового співробітництва або у складі Миротворчих Сил ООН під час участі у міжнародних миротворчих операціях.

Соціальний захист військовослужбовців можна визначити з двох позицій: як функцію держави – діяльність держави (в особі органів державної влади), яка спрямована на виконання соціально-захисної функції держави, здійснення заходів щодо підвищення рівня соціальної захищеності військовослужбовців і власне як суб'єктивне право військовослужбовців щодо можливості задовольнити свої законні інтереси [7, с. 40].

Гарантії здійснюються через соціально-економічні, правові та політичні чинники, які сприяють реалізації права військовослужбовця на працю, допомогу під час звільнення, у разі часткової чи повної втрати працездатності. Основними економічними заходами держави є: індексація доходів, грошового забезпечення, пенсій, під час інфляції і зростання індексу цін на товари і послуги; надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки військовослужбовцям, самотнім матерям у разі втрати годувальника; матеріальне забезпечення при досягненні пенсійного віку.

«Соціально-педагогічна робота із сім'ями військовослужбовців – це своєрідна форма надання фахової допомоги щодо розвитку власного потенціалу сім'ї, яка потребує соціально-педагогічної підтримки. Сучасне становище сімей військовослужбовців вимагає негайної розробки і реалізації радикальних заходів для зміни соціального статусу військовослужбовців і членів їх сімей, закріпленого в законодавчому порядку; пріоритетного розвитку соціально-педагогічної діяльності у військовому соціумі; пошуку і використання потенціалу не лише державної та відомчої соціальної політики стосовно цієї специфічної групи сімей, а й нетрадиційних форм надання допомоги цим сім'ям» [1, с. 172].

Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців здійснюється відповідно до Законів України «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Концепції виховної роботи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях України, Концепції гуманітарного і соціального розвитку Збройних Сил України, ряду інших законодавчих та нормативних документів.

Конституційні права і свободи військовослужбовців займають особливе місце в системі прав і свобод, адже вони представляють основу всіх інших їх прав та регулюють життєво важливі зв'язки військовослужбовців з державою.

Таким чином, гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні – це закріплені в Конституції та гарантовані державою можливості, які дозволяють вибирати вид своєї поведінки, користуватися представленими благами для задоволення своїх особистих і суспільних потреб та інтересів особам, які проходять військову службу. Вони регулюють важливі життєві зв'язки військовослужбовців та членів їх сімей [3, с. 102].

Однак, особливістю правого статусу військовослужбовців в Україні є те, що вони користуються конституційними правами і свободами з певними обмеженнями. Так, ст. 9 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України передбачає, що військовослужбовці користуються правами і свободами громадян України з урахуванням особливостей, що визначаються Конституцією України, законами України з військових питань, статутами ЗС України та іншими нормативно-правовими актами [2, с. 5]. Таким чином, конституційні права і свободи військовослужбовців в Україні можуть бути обмежені як Конституцією, так і на її основі нормами військового законодавства.

Об'єктом діяльності з сім'єю військовослужбовця є конкретна сім'я (індивід), включена у соціальне військове середовище. Метою соціально-педагогічної роботи є організація позитивно спрямованої життєдіяльності сім'ї військовослужбовця та гармонізація її взаємодії з соціальним середовищем. При цьому слід враховувати, що саме взаємозв'язок сім'ї військовослужбовця і соціального середовища, в якому вона функціонує, обумовлює основні

завдання цієї роботи: створення умов для формування соціально-педагогічної стійкості сім'ї до сприйняття і подолання важких життєвих ситуацій; підвищення потенціалу соціалізуючої дії сім'ї на своїх членів; відновлення і підтримка активності сім'ї; стимулювання потреби членів сім'ї у трансформації соціально-педагогічних знань у процесі соціальної взаємодії; досягнення такого кінцевого результату, за якого необхідність у соціально-педагогічній підтримці сім'ї зникне.

Уся соціально-педагогічна діяльність з цією категорією сімей підпорядковуватиметься таким принципам: 1) *соціально-політичним*; 2) *соціально-педагогічним*; 3) *організаційним*; 4) *специфічним*.

У своїй сукупності вказані вище принципи визначають функції і сфери соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців ЗСУ, а саме:

- *діагностичну функцію*, яка зумовлює сферу соціальної діагностики і прогнозування. Соціальній діагностиці підлягають: власне соціальні потреби сімей військовослужбовців; міра розвитку цих потреб і їхнього задоволення в конкретній військовій частині, військовому містечку, гарнізоні, місці компактного проживання військовослужбовців і членів їхніх сімей; міра розвитку інфраструктури конкретного військового соціуму і її відповідності потребам його мешканців; міра оптимальності і гармонійності взаємодії військовослужбовців і членів їхніх сімей із середовищем їхнього перебування та ін.;

- *обслуговуючу функцію*, яка зумовлює розвиток відповідної сфери соціально-побутового обслуговування;

- *адаптаційну функцію*, якій відповідає сфера соціальної адаптації (реадаптації) сімей військовослужбовців та становлення кожного члена сім'ї;

- *превентивну, профілактичну і корекційну функції*, які формують сферу соціальної профілактики і корекції поведінки членів сімей військовослужбовців і умов та факторів військового середовища;

- *реабілітаційну функцію*, що зумовлює розвиток і функціонування сфери соціальної реабілітації і реалізується стосовно тих сімей військовослужбовців, які мають несприятливу, негативну динаміку розвитку; військовослужбовців і членів їхніх сімей, які зазнали психотравмуючого впливу військової служби та ін.;

- *анімаційну функцію*, яка зумовлює формування і функціонування сфери соціально-культурного розвитку і пов'язана не лише з організацією дозвілля сімей військовослужбовців, але і з гуманізацією вільного часу кожного члена військового соціуму;

- *освітню функцію*, що зумовлює розвиток сфери підготовки і перепідготовки кадрів і охоплює військовослужбовців, які звільняються або вже звільнилися з військової служби, а також членів їхніх сімей, та пов'язана з їхньою професійною орієнтацією, перепідготовкою на нові для них спеціальності і працевлаштуванням відповідно до потреб місцевого або регіонального ринків праці;

- *прогностичну функцію*, яка дозволяє прогнозувати перспективи розвитку і задоволення потреб сімей військовослужбовців;

- *організаційно-розпорядчу функцію*, яка зумовлює розвиток і функціонування сфери менеджменту соціально-педагогічної діяльності;

- *функцію забезпечення сприятливих соціально-екологічних умов* для життєдіяльності і розвитку сімей військовослужбовців, що передбачає діяльність із усунення негативних чинників, поліпшення умов праці і побуту військовослужбовців, сприяння підвищенню можливостей працездатності військовослужбовців і здатності їх сімей до соціального функціонування;

- *функцію розвитку соціальних комунікацій*, яка полягає у ліквідації напруженості, конфліктів, особливо в закритих військових містечках, відірваних від широких соціальних контактів;

- *функцію соціальної освіти*, яка формує відповідну їй сферу соціальної освіти та проявляється у проведенні симпозіумів, семінарів, конференцій соціальних педагогів, які працюють з сім'ями військовослужбовців, організації вивчення, узагальнення та поширення передового досвіду соціально-педагогічної діяльності; виданні і поширенні наукової, навчальної і методичної літератури з соціально-педагогічної роботи у військовому середовищі; презентації програм і проектів соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців.

Оптимізація соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців забезпечуватиметься: створенням мережі спеціалізованих соціально-педагогічних служб;

наявності у фахівців соціально-педагогічної діяльності спеціальної підготовки щодо роботи у військовому середовищі та вирішення проблем військовослужбовців і їхніх родин; організацією самопомоги і взаємодопомоги родин військовослужбовців; задоволенням різноманітних потреб членів сімей військовослужбовців, що виникають у процесі взаємодії із соціальним військовим середовищем; формуванням дієвої соціальної політики держави загалом та у сфері соціального захисту військовослужбовців та їхніх сімей зокрема.

Висновки. Таким чином, соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їхніх сімей здійснюється відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та інших нормативно-правових актів.

Для військовослужбовців встановлено єдину систему правового і соціального захисту, а також матеріального та інших видів забезпечення з урахуванням займаних військових посад, присвоєних військових звань, загальної тривалості військової служби, в тому числі і в пільговому обрахуванні, задач, що виконуються, умов та порядку проходження ними військової служби. Належний соціальний захист військовослужбовців вирішується в комплексі з урахуванням потреб і наявних фінансових можливостей держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року.
2. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року.
3. Карпенко М. І. Правова робота в Збройних силах України : навч. посібник / М. І. Карпенко. – К.: Логос, 2010 – 190 с.
4. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. – К.: «Центр учб. лри», 2009. – 488 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
6. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004 – 20 с.
7. Пашинський В. І. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні / В. І. Пашинський. – Право України. – 2005. – № 4 – С. 39–42.

УДК 37.013.42

Любов Кравець

ІНФОРМАЦІЙНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто проблему інформаційної залежності людини; визначено причини її виникнення та розвитку; підкреслено важливість і практичну значущість названої теми для життя сучасного суспільства; узагальнено практичні поради щодо попередження та усунення інформаційної залежності.

Ключові слова: інформація, доступність інформації, симптоми, інформаційна залежність, соціально-педагогічна проблема.

В статье рассмотрена проблема информационной зависимости человека; определены причины ее возникновения и развития; подчеркнута важность и практическая значимость данной темы для современного общества; были обобщены практические советы по предупреждению и устранению информационной зависимости.

Ключевые слова: информация, доступность информации, симптомы, информационная зависимость, социально-педагогическая проблема.

In the article the problem of the personal information addiction was considered; its causes and development were defined; the importance and practical significance of this topic for modern society were emphasized; the practical advices for prevention and eliminating of the information addiction were generalized.

Key words: information, availability of information, symptoms, information addiction, social and pedagogical problem.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Одна із принад життя, характерна для нашого часу – це доступ до інформації. У будь-який момент можемо знайти потрібні нам новини, дані, факти, відомості, котрі можуть створити проблему інформаційного захворювання, що призведе до великих неприємностей. Залежність від інформації часто плутають з комп'ютерною залежністю, але ототожнювати їх не потрібно. Інформаційна залежність виникла в епоху Інтернету, оскільки більшу частину інформації, практично необмеженої і майже неконтрольованої, ми все ж таки отримуємо за допомогою комп'ютера.

Інформаційна залежність – це залежність від споживання інформації з будь-яких доступних джерел – Інтернет, телебачення, радіо, книги, газети тощо [2].

Залежність від інформації у людини виникає завдяки поєднанню двох чинників. З однієї сторони, лавина відомостей надто велика. Всіх їх неможливо засвоїти, не кажучи вже про те, щоб проаналізувати, узагальнити, систематизувати, відкинути зайве. З іншого боку, замість того, щоб захистити себе від непотрібних повідомлень, ми звикаємо до цього перенасиченого простору. Як наслідок виникає інформаційна залежність – потреба в постійному отриманні, оновленні, поповненні інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інформаційної залежності у центрі уваги представників різних наукових сфер – філософії, медицини, психології, педагогіки тощо. Г. Мироненко досліджує психологічні ризики перебування підлітків у віртуальних соціальних мережах; Я. Каляба розглядає проблему популяризації масової культури у просторі телемедіа, акцентуючи увагу на питанні масифікації, зокрема на явищі «соціальної телепатії» як формі масовості у контексті телемедіа; Т. Ковальчук, Ю. Олійник, С. Краснов, І. Гавріков наголошують на важливості дослідження залежності молоді від азартних ігор, підкреслюючи при цьому, що профілактику необхідно розпочинати з процесів соціалізації, виховання, з життя взагалі тощо. Результати наукових здобутків необхідно узагальнити, щоб виробити стратегію в боротьбі з інформаційною залежністю.

Мета та завдання статті – проаналізувати соціально-педагогічні проблеми інформаційної залежності та показати шляхи виходу з неї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема полягає в тому, щоб вивчити ситуацію, пов'язану з інформаційною залежністю та навчитися нею керувати, а для цього необхідно визначити причини виникнення, встановити джерело та намагатися його попередити, усунути. Нагромаджується не тільки об'єм знань, здобутих людством, а й їх відкритість та доступність. Якщо кілька років тому цінувалося вміння сприймати, засвоювати і працювати з інформацією, то тепер важливо навчитися систематизувати і відкидати зайве. Якщо вже виникла інформаційна залежність, то необхідно шукати шляхи її «лікування». Для цього необхідно використовувати дані наукових досліджень різних галузей.

Інформаційну залежність викликають наступні чинники: надмірний обсяг інформаційного потоку, пристосування до життя в перевантаженому інформаційному просторі, нездатність абстрагуватися від надлишку інформації, видозміненої залежності, потреби в постійному отриманні, поповненні інформації.

Отже, масова доступність інформації породжує труднощі в її впорядкуванні і системному засвоєнні та грамотному використанні, що складає базу інформаційної освіченості і малодоступне основному колу слухачів (глядачів). Найбільша складність полягає в тому, що людина сприймає інформацію в режимі «нон-стоп», а тому засвоює її без належного аналізу, необдуманно, а значить, без – критичного підходу.

Чому ж школярі потрапляють у віртуальну реальність? Що приваблює дитину в грі? Одна з причин – це прагнення пригод. Наявність переживань, власного внутрішнього світу, закритого для сторонніх; можливості виправляти помилки шляхом багаторазових спроб; ситуацій самостійного приймання рішень; вільного діалогу з усіма співрозмовниками на будь-які теми; захисту від конфліктів з батьками; апатії до інших захоплень; пропусків шкільних занять; асоціювання себе з героями комп'ютерних ігор тощо – є не менш вагомими причинами.

Чим небезпечне надмірне захоплення телевізором або комп'ютером? – «Моніторною хворобою». Це комплекс емоційних, психічних, ортопедичних та офтальмологічних недуг. Такі захворювання спостерігаються все частіше. Інформація через зорові відчуття по нервових шляхах надходить в мозок, збуджуючи його. Що більший обсяг інформації, то довше підтримуються емоційна напруга, стрес. Вплив великого потоку інформації не втомлює мозок,

однак, якщо це відбувається постійно, часу мозку на відпочинок не залишається. Та коли втома переходить певну межу, то виникає «моніторна» хвороба. Спостерігається тенденція маніпулювання сентиментальними почуттями людини. ЗМІ, впливаючи на свідомість і поведінку дітей, на жаль, мають надто широкий спектр негативних наслідків: формування спотворених моральних орієнтирів і розвиток неадекватних стереотипів, руйнування меж між віртуальною реальністю і дійсністю, копіювання негативних норм і правил поведінки та неспроможність будувати особисті стосунки з оточенням. Інтенсивне використання мультимедійних засобів у формуванні особистого дозвілля не дає ніякої економії часу, а навпаки, діє радше як пастка для нас [4, с. 11]. «Сидячий спосіб життя може призвести до виникнення проблем зі скелетно-м'язовою системою, а неправильне освітлення в нічні години – до різних захворювань очей» [4, с. 11]. Варто пам'ятати, що залежність від Інтернету чи іншої інформації може впливати на стан, самопочуття людини не менш згубно, ніж будь-яке захворювання, і негативно проявлятися в соціальних і професійних сферах.

Як розпізнати початок виникнення інформаційної залежності? Серед інтернет-залежності поширені п'ять типів: кіберсексуальна залежність як потяг до відвідування порносайтів, пристрасть до віртуальних знайомств, нестримна потреба в азартних іграх та участі в аукціонах, прагнення до постійного пошуку інформації з різних баз даних і пошукових сайтів, комп'ютерна залежність як непоборна тяга до комп'ютерних ігор [5].

Науковці подають наступні симптоми інтернет-залежності: небажання залишити гру; роздратування, прояв незадоволення, агресії, коли вимушено відволікають; нездатність, небажання планувати заздалегідь кінець роботи на комп'ютері; постійна потреба у надмірних грошових витратах на оновлення програмного забезпечення, відвідування комп'ютерних клубів; задоволення випадковою їжею, нехтування здоров'ям, гігієною і сном; нестійкий емоційний настрій, ейфорія, піднесення; нехтування домашніми обов'язками, справами, навчанням тощо.

Ці симптоми можна класифікувати наступним чином:

психологічні – гарне самопочуття або ейфорія; неможливість зупинитися; збільшення кількості часу, проведеного за комп'ютером; зневага родиною і друзями; відчуття порожнечі, депресії, роздратування; проблеми з навчанням; інфантилізм у соціальній адаптації; бідність емоційної сфери; звуження кола інтересів;

фізичні – сухість в очах; головний біль за типом мігрені; нерегулярне харчування; зміна режиму, розлади сну; зневага особистою гігієною; підвищена втомленість; зниження гостроти зору.

Інформаційна залежність проходить наступні стадії формування:

1) стадія легкого захоплення: комп'ютерна реальність дозволяє здійснити свої мрії;

2) стадія захопленості: опосередкована потреба втекти від реальності й прийняття ролі;

3) стадія залежності: зміна свідомості та самосвідомості. Соціалізована форма залежності – підтримка контактів із суспільством; індивідуалізована форма – порушення нормальних відносин з соціумом. Комп'ютерна гра відіграє роль наркотику;

4) стадія уподобання: згасання ігрової активності людини, зміщення психологічної складової індивіда в бік видужування [6, с. 57-59].

Узагальнимо основні способи боротьби з інформаційною залежністю.

Інформаційна залежність чи інформаційний токсикоз за анамнезом дуже подібні на наркотичну чи алкогольну залежність. Людина, передусім, повинна сама усвідомити цю проблему та виявити бажання добровільно позбавитися її. Методику профілактики та лікування цієї залежності, теоретики та практики різних сфер діяльності лише розробляють, але є певні правила порятунку. Наводимо деякі із них:

- необхідно вчитися працювати з інформацією;

- запам'ятати алгоритм пошуку, щоб не «тикати в наосліп», коли необхідно знайти потрібну інформацію в мережі Інтернет;

- вчитися концентруватися на головному, думати, аналізувати, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки;

- «просівати» новини й відкидати ті, які можуть призвести до перевантаження мозку;

- виробляти навички (таймбоксинг), що допоможуть розбивати свій час на певні блоки, протягом яких людина має виконувати ту чи іншу операцію;

- дотримуватися чіткого плану: якщо використовувати мережу Інтернет, щоб перевірити пошту чи подивитися новини, то не варто перестрибувати на інші сайти;

- зменшити кількість надходжень «фонові» інформації – по можливості вимикати телевізор і радіо, коли вони не потрібні;
- слухати у громадських місцях музику з плеєра, а не включене кимось іншим радіо чи інше джерело;
- скоротити кількість блогів, що читаються, поштових розсилок і RSS стрічок, залишити найбільш необхідні;
- влаштовувати собі періодично «розвантажувальні дні»;
- використовувати Інтернет тільки для роботи;
- фіксувати час перебування в мережі Інтернет та в інших соціальних мережах;
- звільнитися від інформаційного негативу за допомогою води: душ, басейн, плавання у водоймах, вода має здатність забирати та нейтралізувати негативну інформацію;
- зробити масаж м'язів, які йдуть від потилиці до шиї, передпліч, для заспокоєння. Коли людина переживає стрес, відчуває неспокій, відбувається накладання хвиль, клітина виділяє токсини, а залози внутрішньої секреції – гормони неспокою, тривоги, страху – адреналін, норадреналін;
- виконувати дихальні вправи, хоча б п'ять-десять хвилин на день. Дуже важливою є робота саме діафрагми (м'язи радості – вони відділяють грудну порожнину від черевної) – дихання животом;
- слухати класичну музику: твори Моцарта, Вівальді, Баха, Бетховена тощо.

Лікарі радять обмежувати «дозвілля» однією годиною. Якщо гра триває кілька годин, то «втягнути» дитину в реальний світ надзвичайно складно. Адже вигаданий світ стає важливішим. Як стверджують дітлахи, «там дуже класно!». А саме звідти і витoki агресивної реакції на реальний світ. Тому необхідно:

- пам'ятати, які наслідки може мати надмірне захоплення комп'ютерними іграми. Вмикаючи комп'ютер, відразу визначити час, який учень проведе за комп'ютером, і обсяг роботи за ним;
- вчитися організовувати свій відпочинок. Почати займатися колекціонуванням, записатися в секцію чи гурток, спілкуватися з рідними й ровесниками, разом відвідувати виставки, ходити до театру, кіно тощо;
- поставити перед собою мету навчитися: шити, в'язати, вишивати, грати в шахи, на музичному інструменті, кататися на лижах, ковзанах, тощо;
- пам'ятати, що комп'ютерна залежність формується рідше у дітей, які займаються спортом чи іншим видом діяльності, тому треба намагатися у насиченому графіку виділяти достатньо часу на фізичні навантаження;
- використовувати комп'ютер як засіб у творчій діяльності (комп'ютерний малюнок, дизайн, конструювання тощо), разом з тим удосконалювати навички «спілкування» із сучасною технікою.

У науковій літературі визначені психолого-педагогічні поради дорослим щодо попередження та уникнення інформаційної залежності у дітей:

- повноцінне і гармонійне спілкування з дитиною запобігає виникненню комп'ютерної залежності;
- створюйте можливості для самореалізації дитини, підтримуйте, заохочуйте, стимулюйте;
- формуйте адекватну самооцінку;
- розвивайте інтереси, не обмежуючи самостійності вибору;
- дайте можливість дитині реалізуватися у житті, отримати те, що може замінити віртуальний світ;
- пам'ятайте, що комп'ютерна залежність часто є наслідком залежності батьків (алкогольної, наркотичної, від азартних ігор, тютюнової та ін.);
- формуйте ставлення до комп'ютера як до допоміжного технічного апарата, який сприяє отриманню знань, формуванню умінь і навичок;
- розробляйте правила роботи за комп'ютером. Не дозволяйте дитині у віці 3-5 років грати у комп'ютерні ігри;
- не дозволяйте дитині їсти біля комп'ютера і грати в ігри перед сном;
- допомагайте долати негативні емоції (сум, розчарування, образи тощо) в житті, не за комп'ютером;
- виробляйте критичне ставлення до комп'ютерних ігор;
- прищеплюйте скептичне і тверезе ставлення до реклами.

Отже, з метою попередження виникнення інформаційної залежності, доречно стимулювати саморозвиток дітей, допомагати їм у самореалізації, формувати навички саморефлексії, не обмежувати, а стверджувати самостійність, переконувати, що комп'ютер – це допоміжний технічний пристрій, спілкуватися з дітьми постійно, активно і повноцінно. В даному випадку першочерговим завданням виступає розвиток у дітей і молоді інформаційної грамотності і об'єктивного ставлення до мас-медіа.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Інформаційна залежність розгортається надзвичайно швидкими темпами. Для того, щоб її попередити та лікувати як захворювання, необхідні кваліфіковані спеціалісти. Особливу відповідальність у такій критичній ситуації повинні нести вчителі, соціальні педагоги. Для цього необхідно готувати у вищих педагогічних закладах грамотних спеціалістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко І. І. Соціально-психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання Електронний ресурс: info@disser.com.ua
2. Залежність від інформації Електронний ресурс: <http://vseznajka.com.ua/?p=8731>
3. Мерзлякова О. Профілактика деструктивних впливів мас-медіа: програма занять для молоді / О. Мерзлякова. – К. : Шкільний світ, 2010. – 175 с.
4. Мироненко Г. Медіазалежність, або коли метафора витісняє реальність / Г. Мироненко // Управління освітою. – 2011. – №18. – С. 14–16.
5. Рижанова А. О. Засоби масової інформації та актуальні соціально-педагогічні проблеми сучасності Електронний ресурс: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
6. Туріщева Л. В. Класні години із соціальним педагогом з елементами тренінгу / Л. В. Туріщев. – Х. : Вид. група «Основа», 2013. – 123 с.

УДК 37.043

Інна Ратинська,
Ірина Харамбура

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК БАЗОВА МОРАЛЬНА ЯКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі виховання особистості, зокрема відповідальності як важливого засобу формування в індивіда єдності уявлень, почуттів і звичок. Подано роз'яснення сутності принципів і норм загальнолюдської моралі, їх спрямування на реалізацію в повсякденному бутті.

Ключові слова: відповідальність, свідомість, самосвідомість, самооцінка, виховання, моральна норма.

Статья посвящена проблеме воспитания личности, в частности ответственности как важного средства формирования у индивида единства представлений, чувств и привычек. Включено разъяснение сущности принципов и норм общечеловеческой морали, их направление на реализацию в быту.

Ключевые слова: ответственность, сознание, самосознание, самооценка, воспитание, моральная норма.

The article is devoted to the problem of person's upbringing, in particular responsibility as an important means or person's conception, feelings and skills formation. The explanation of the essence of principles and norms of universal morality, their direction on the realization in everyday life is presented in the given article.

Keywords: responsibility, consciousness, self-awareness, self-esteem, education, moral norm.

Постановка та актуальність проблеми. Успіх трансформаційних процесів, характерних для сучасного українського суспільства, значною мірою визначається тим, наскільки будуть створені умови для реалізації свободи особистості, наскільки суспільство буде сприяти

вихованню людини в дусі гуманізму, формуванню в неї моральних цінностей: великодушності, доброти, взаємодопомоги, почуття справедливості, відповідальності.

У цьому контексті особливої ваги набуває виховання в індивіда здатності до критичного мислення, формування стійких суспільно значущих способів вчинкової діяльності, які ґрунтувалися б на інтеріоризованих моральних якостях, адекватній самооцінці й відображали його ставлення до самого себе як до суб'єкта доброзичливих взаємин з оточуючими. Одним із показників такого стану виступає моральна відповідальність.

На сьогодні підвищення моральної відповідальності особистості розглядається як найважливіший принцип руху до нового суспільства в поєднанні з тенденцією глобалізації, зростанням значущості соціальних цінностей, підносячи цю характеристику (моральну відповідальність людини за все, що вона робить у цьому світі) на якісно новий щабель.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми відповідальності набули висвітлення в наукових дослідженнях К. Абульханової-Славської, І. Беха, Т. Морозкіної, В. Остринської, Л. Татомир, М. Савчина, І. Уледової та ін., які розглядають її як особливий мотив людських вчинків, систему відповідальних уявлень і ставлень, смисловий принцип регуляції поведінки індивіда.

У працях Л. Божович, О. Запорожця, О. Леонтьєва, С. Якобсон відповідальна особистість характеризується як така, що усвідомлено приймає моральні вимоги і норми як принципи і норми власної поведінки, має почуття морального обов'язку. Ґрунтуючись на таких поглядах, автори вбачають у вихованні відповідальності важливий засіб формування в індивіда єдності уявлень, почуттів та звичок, який включає не лише роз'яснення сутності принципів і норм загальнолюдської моралі, а й спрямовує на їх реалізацію в повсякденному бутті.

Сучасні дослідники (П. Алексєєв, Е. Волчек, А. Капто, О. Мамчур, В. Петрицький) визначають моральну відповідальність як категорію етики, що характеризує ставлення особистості до інших людей, суспільства, природи з погляду реалізації моральних вимог, що висувуються до неї. Тобто стверджується, що моральна відповідальність виражає здатність особистості самостійно регулювати свою діяльність і відповідати за свої вчинки та їх наслідки. Будь-який вид відповідальності передбачає усвідомлене співвіднесення своїх дій і наслідків своїх вчинків з моральними нормами.

Метою статті є проведення паралелі у тлумаченні сутності терміна «відповідальність» авторами різних сфер наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу. Вагома роль у сприянні становлення такої особистості належить освіті, зокрема вищій. Сьогодні одне з найважливіших завдань, яке покликані розв'язувати вищі навчальні заклади поряд з фаховою підготовкою, полягає у створенні умов для формування у студентів системних уявлень про навколишній світ, його цінності, забезпечення успішної самореалізації у період навчання й після його завершення, сприяння визначенню адекватних ціннісних орієнтирів та здатності керуватися ними у власній життєдіяльності та взаємодії з іншими людьми. Йдеться про виховання у майбутніх фахівців моральної відповідальності – особистісної характеристики, яка детермінує їхнє головне і відносно постійне ставлення до світу, інших людей, самих себе, допомагає оцінювати суспільні події та явища, визначатися з моделями міжособистісної взаємодії та поведінки.

Водночас реалії сьогодення свідчать, що молодь, яка навчається у вищій школі, не завжди адекватно реагує на суспільні перетворення, що призводить до зміщення пріоритетів у ціннісній сфері, світосприйнятті, втрати віри в будь-які ідеали загалом, негативно позначається на моральній відповідальності.

Відповідальність – це поняття, в якому відбивається об'єктивний, історико-конкретний характер взаємин між особистістю, групою та суспільством у контексті свідомого здійснення намічених обоюдно вимог.

Більшість визначень цього поняття, які містяться в сучасній науковій літературі, відображають його етико-філософський і соціально-психологічний зміст. Однак вони «мають надто узагальнений характер, причому аналіз суб'єктивної сторони (мотиви, переживання, самосвідомість тощо) лише передбачається або відноситься на другий план» [10, с. 7]. Водночас «саме відзначений аспект є головною ... характеристикою досліджуваної якості. Без його вивчення не можна дати відповідь на питання про механізми розвитку і функціонування відповідальності особистості» [10, с. 7].

Згідно з філософським визначенням, відповідальність означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством,

розуміння в світлі цього обов'язку сутності та значення своїх учинків, діяльності, узгодження їх з обов'язком і завданнями, які виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку [14, с. 453].

У філософському словнику відповідальність визначається як категорія етики і права, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке характеризується виконанням індивідом свого громадського обов'язку та правових норм [15, с. 324].

В іншому філософському виданні відповідальність тлумачиться як результат людського вчинку, який стосується самого суб'єкта. Підкреслюється, що саме почуття винності є джерелом і передумовою відповідальності, і лише людина, яка здатна взяти її на себе, може бути вільною [13, с. 382].

У словнику з етики відповідальність розглядається як етична категорія і моральне поняття, що характеризує особистість з огляду на виконання нею моральних вимог, які відображають ступінь її участі у власному моральному вдосконаленні й людиноствердному збагаченні суспільних відносин [11, с. 232].

Психологічні аспекти відповідальності, дослідження особливостей її впливу на людську свідомість стали предметом наукових розробок І. Беха, К. Муздибаєва, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе, П. Якобсона та ін.

С. Рубінштейн розуміє відповідальність як втілення істинного, найглибшого і принципного ставлення людини до життя. Це не тільки усвідомлення всіх наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене. Вона виникає в зв'язку з тим, що кожна реалізована надія є незворотною. Тобто, робить висновок психолог, відповідальність – «здатність людини детермінувати події, вчинки в момент їх здійснення, в ході їхнього виконання – аж до радикальної зміни всього життя» [8, с.218].

З наведеного формулювання випливає, що відповідальність не є даниною формальному обов'язку, дотриманням раз і назавжди прийнятих правил. Це якість, котра забезпечує спроможність особистості в процесі життєдіяльності бачити, виділяти, висувати проблеми, вчасно їх усвідомлювати і приймати відповідні рішення. Наявність у людини відповідальності передбачає не лише реалізацію нею певних дій, а й прогнозування можливих вчинків. У цьому виявляється потенційний аспект цієї моральної якості особистості.

С. Подмазін, звертаючись до розгляду сутності відповідальності, стверджує, що кожна особистість має бути розвиненим суб'єктом зовнішньої та внутрішньої діяльності, тобто бути спроможною до особистісного самовизначення і саморозвитку, вміти висувати перед собою певні цілі, знаходити та обирати необхідні засоби досягнення мети, відповідально приймати рішення, послідовно їх реалізовувати, критично оцінювати результати і закріплювати їх у власному досвіді [6, с. 6].

Аналогічної думки щодо сутності відповідальності дотримується М. Савчин. Він розглядає її як «своєрідну ... цензуру, яка охороняє головну внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень. Вона виявляється не лише в межах свідомості, а й усієї психіки і є раціонально-вольовим та емоційно-переживальним процесом». На основі таких ідей психолог доходить висновку, що «відповідальність – це готовність витримати основну лінію поведінки, скоординовану з основним смислом людського життя і домінуючими егоїстичними спонуканнями та вітальними функціями» [9, с. 55].

Серед загальних механізмів, що забезпечують прийняття дитиною обов'язку як зовнішнього прояву відповідальності, М. Савчин виокремлює наслідування значущих дорослих і однолітків, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання. Причому, на ранніх етапах онтогенетичного розвитку особистості важливе значення мають механізми наслідування та емпатії, на більш пізніх – зростає роль механізмів ідентифікації та усвідомленого наслідування, власне усвідомлення та мотиваційна регуляція [9].

На думку О. Соколової, сутність відповідальності полягає в тому, що вона забезпечує «не бачення суб'єктом самого себе та усвідомлення власного «Я» і не саморозкриття та самозавершення свідомості в самосвідомості, а реальне життя і діяльність, практичну зміну зовнішнього світу, усвідомлення вимог суспільства до людини, свого суспільного обов'язку та сенсу життя, відповідальність за доручену справу перед групою, суспільством» [12, с.45].

Самосвідомість – необхідна умова саморегулювання, тобто управління своєю поведінкою. Це надзвичайно складна категорія, одним із компонентів якої є самооцінка – судження людини про те, наскільки ті чи інші її якості відповідають певному ідеалу.

Незважаючи на те, що самооцінка завжди відображає змістовий бік і її об'єкти досить різноманітні (поведінка, розумові й фізичні якості, здібності, риси характеру тощо), людина завжди має узагальнене уявлення про себе, «образ Я», який накладає відбиток на оцінку результатів конкретних видів власної діяльності або своїх особистісних якостей [12].

К. Муздибаєв, розуміючи під відповідальністю «результат інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі», тісно пов'язує її з такою характеристикою особистості, як локус контролю. Якщо людина більшою мірою бере відповідальність за події, які відбуваються в її житті, на себе, це виступає показником внутрішнього (інтернального) контролю. І навпаки, коли вона має схильність перекладати відповідальність за все на зовнішні чинники, знаходячи причину в інших людях, у своєму оточенні, в долі, випадковості, це свідчить про властивий їй зовнішній (екстернальний) контроль. Інтернальність – екстернальність «є двома типами локалізації контролю над значущими для особистості подіями, які відбуваються в житті та діяльності. Локус контролю як інтегральна риса індивіда пов'язує між собою почуття відповідальності, усвідомлення людиною сенсу свого життя, готовність до активності, а також переживання, пов'язані з «Я-концепцією» [4, с. 19].

Що стосується «Я-концепції», під цим поняттям розуміється внутрішній регулятор поведінки людини, де «образ Я» є важливим настановленням, що коригує її ставлення до самої себе, а відтак і до інших об'єктів життя. Основними компонентами «Я-концепції» виступають:

- «образ Я» – уявлення індивіда про себе;
- самооцінка – емоційне забарвлення цих уявлень;
- потенційна поведінкова реакція (конкретні дії, до яких можуть спонукати наявний «образ Я» і самооцінка).

Л. Архангельський у визначенні відповідальності акцентує на важливості прищеплення особистості моральних норм як практичної доцільності детермінованих суспільством форм взаємин між людьми. На його думку, щоб моральна норма була прийнята індивідуальною свідомістю, вона має бути усвідомлена суб'єктом поведінки, стати внутрішнім переконанням, злитися з волею, тобто стати внутрішньою основою свободи вибору вчинку [1].

Як одна із форм моральної свідомості розглядається моральна норма і в роботах Т. Поніманської. На її погляд, моральна норма складається з набору конкретних правил поведінки, які визначають способи дії у конкретних ситуаціях. Моральні норми передбачають правила, але не зводяться лише до них. Показником вихованості людини є поведінка, що відповідає духові моральних принципів і норм. Процес засвоєння моральних норм здійснюється як на раціональному рівні (коли норми сприймаються як необхідне, доцільне і корисне для суспільства і для самої людини), так і на особистісному (коли моральні вимоги перетворюються на життєву потребу особистості, звичку діяти відповідно до суспільних зразків) [7]. Мотивом реалізації на цьому рівні виступає сама моральна норма як єдино правильний і можливий спосіб поведінки.

Л. Божович вважає, що спочатку виконання необхідної норми поведінки сприймається дитиною як деяка обов'язкова умова для отримання схвалення з боку дорослого, і, отже, для збереження з ним таких взаємин, у яких дитина відчуває велику безпосередню необхідність. Однак у процесі розвитку дитина, виконуючи норми поведінки, завдяки зв'язку цього виконання з позитивним емоційним переживанням, починає сприймати їх як щось саме по собі позитивне. Прагнення виконувати вимоги дорослих, а також поводитися відповідно до засвоєних норм, постає для неї у формі узагальненої категорії – «треба», яка є тією першою моральною мотиваційною інстанцією, якою дитина керується і яка включає не тільки відповідні знання, а й переживання необхідності діяти саме так, а не інакше. В останньому уособлюється в першопочатковій формі почуття обов'язку, яке і є основним моральним мотивом, що безпосередньо спонукає дитину до прояву певної поведінки [3, с. 244]. Отже, моральні мотиви є якісно новим типом мотивації, що зумовлює й продукує якісно новий тип поведінки.

Ще одним аспектом, до вивчення якого звертаються за критеріями відповідальності / безвідповідальності, є почуття провини «як гостре емоційно-тривожне переживання невідповідності своїх помислів чи дій етичним зразкам бажаної та ідеальної поведінки», репродуковане совістю. Під совістю розуміється «рефлексивна емоція, болісне самоусвідомлення і переживання індивідом своїх вад та моральної недосконалості. Вона визначає нормативно-ціннісні контури дозволеного і бажаного в поведінці та діяльності. Наявність розвинутої і чутливої совісті надає поведінці людини цілісності та природності,

здатності бути собою в усіх життєвиявленнях» [10, с.19]. Окрім того, специфіка особистісного ставлення до обов'язку (афективний компонент совісті) виявляється в нерозривному співіснуванні полярних моральних емоцій. З одного боку, це почуття морального задоволення (чистої совісті), а з іншого, – почуття провини. Оцінка морального вчинку враховує здвоєність і полярність цих еталонів емоційно-моральної саморегуляції.

Отже, совість особистості, її сумління треба розглядати як вищу духовну інстанцію відповідальності особистості. Вона найбільш адекватно опосередковує відповідальний тип поведінки людини.

Наведені положення засвідчують існування певних корелятивних зв'язків між відповідальністю особистості та її совістю. За умов прояву відповідальної поведінки людина відчуває задоволення, що супроводжується позитивними емоційними переживаннями, які продукуються совістю (совісна людина). У протилежному випадку (недотримання відповідальності) совість спричиняє появу почуття провини.

За допомогою відповідальності, наголошує І. Бех, формується і через неї виявляється суб'єкт-суб'єктний зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їхня цілісність [2].

З педагогічного погляду, відповідальність визначається як «необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки», важливий морально-етичний регулятор міжлюдських стосунків, стимулятор активної діяльності людей, запорука праці та ініціативи [5, с. 90].

Узагальнення висловлених науковцями думок щодо сутності відповідальності засвідчує, що основним її стрижнем вони вважають моральну дію, яка ґрунтується на певній моральній нормі. Тому основне завдання виховання цієї особистісної якості вбачається ними в приведенні поведінки дитини у відповідність до моральних норм шляхом маніпулювання задоволенням її егоїстичних потреб. Тобто, стверджують вони, вміло натиснувши «на вході» певні важелі в безперервному ланцюгу мотивів, якими особистість керується в своїй поведінці та діяльності, можна отримати «на виході» відповідний моральний вчинок. Вітчизняні та зарубіжні дослідники схильні пов'язувати феномен стійкості поведінки зі зростанням моральної цілісності особистості, інтегрованості різних проявів моральної поведінки, усвідомленості відповідальності й готовності слідувати обов'язку, здатності відчувати і сприймати моральні почуття, безконфліктно вирішувати питання моралі в процесі спілкування.

Висновки. Таким чином, проблема виховання в молодого покоління моральної відповідальності набула досить ґрунтовного дослідження, але й сьогодні вона залишається актуальною для педагогічної теорії та практики. Це зумовлюється трансформаціями, притаманними сучасному суспільству, зміною ціннісних орієнтацій і моральних пріоритетів, породжених умовами сьогодення, що висуває нові вимоги до змісту та способі в реалізації відповідальності як моральної якості особистості.

У вузькому розумінні моральна відповідальність визначається як самостійно прийнята особистістю відповідальність, що постає у ролі обов'язку та виконання норм поведінки в суспільстві. Особиста моральна відповідальність безпосередньо пов'язана з рівнем особистісних можливостей вияву свободи і здійснення морального вибору.

Моральна відповідальність охоплює правильне розуміння людиною інших, надання їм допомоги і прояву поваги до них, а також здатності розуміти свої потреби. Це керівництво власними потребами, бажаннями і вчинками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архангельский Л. М. Природа нравственных норм и диалектика их развития / Л. М. Архангельский // Вопросы философии. – 1978. – № 3. – С.72 –79.
2. Бех І. Відволі до особистості / І. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 220 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование / Лидия Ивановна Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
5. Педагогічний словник / [за ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д.]. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
6. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование : Социально-философское исследование / С. И. Подмазин. – Запорожье : Просвіта, 2000. – 246 с.
7. Поніманська Т. І. Формування соціального досвідудітей як основа морально-духовного розвитку / Т. І. Поніманська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): зб. наук. пр. / Ін-т проблем АПН України. – К. : Пед. думка, 2000. – С. 47–50.

8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн: В 2-х т. – М. : Педагогика, 1989. – Т.1. – 488 с.
9. Савчин М. В. Відповідальність : смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С.10–18.
10. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки / М. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.
11. Словарь по этике / [под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона]. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
12. Соколова Е. К. Проективные методы исследования личности / Е. К. Соколова. – М., 1980. – 151 с.
13. Философия. Краткий тематический словарь. – Ростов н/Д: Фенікс, 2001. – 416 с.
14. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
15. Философский словарь / [под ред. И. Г. Фролова]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

УДК 371.13:004

Олена Фурман, Надія Бабій,
Альона Костюченко

ІНФОРМАТИЧНІ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

У статті розкриваються сутнісні характеристики різних формулювань поняття інформатичні компетентності та виділяються елементи формування системи інформатичних компетентностей майбутніх соціальних педагогів.

Ключові слова: компетенція, компетентність, інформатична компетентність, професійна компетентність, предметна компетентність, система формування інформатичних компетентностей.

В статье раскрываются сущностные характеристики различных формулировок понятия информатические компетентности и выделяются элементы формирования системы информатических компетентностей будущих социальных педагогов.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, информатическая компетентность, профессиональная компетентность, предметная компетентность, система формирования информатических компетентностей.

The article covers the essential characteristics of different formulations of the concept of competence and informatics out elements forming system information competention of social workers.

Keywords: competence, competence, informatychna competence, professional competence, subject competence, making system informatychnyh kompetentnostey.

Постановка та актуальність проблеми.Сьогодні вища освіта передбачає поглиблення знань у соціальних педагогів в галузі комп'ютерних дисциплін з метою набуття високого професіоналізму, всебічного розвитку, інтелектуальної самобутньої творчої людини, яка зможе вирішувати складні професійні задачі, реалізовувати особисті нахили та здібності у майбутній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою підвищення ефективності навчально-виховного процесу на основі використання інформаційних технологій займаються багато українських науковців: М. І. Жалдак, Н. В. Морзе, О. В. Співаковський С. А. Раков, А. Т. Ашерів, Ю. С. Рамський, Є. М. Смирнова-Трибульська, М. С. Головань та багато інших, це питання є одним із центральних у дослідженнях зарубіжних учених (наприклад, В. А. Адольф [1], М. Б. Лебедева [2]).

Останнім часом, при переході суспільства від постіндустріальної фази розвитку до інформаційного суспільства, здійснюється перегляд і навіть зміна освітніх парадигм: від

репродуктивної парадигми, орієнтованої на здобуття студентами певного набору знань, умінь і навичок, до компетентнісної парадигми, метою якої є формування компетентностей (ключових, галузевих, предметних, професійних). Одними з ключових компетентностей є інформатичні компетентності фахівців.

У зв'язку з цим метою статті є аналіз та характеристика різних формулювань поняття інформатична компетентність, а також висвітлення елементів формування системи інформатичних компетентностей майбутніх соціальних педагогів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «компетенція» й «компетентність» у сучасній літературі трактуються багатьма авторами в різних модифікаціях. Тлумачний словник іншомовних слів висвітлює поняття «компетентний» в одному зі значень – це той, хто володіє достатніми знаннями в конкретній галузі, кваліфікований, тобто відповідає вимогам, придатним до певної діяльності. Компетенції – відчужена від суб'єкта, наперед задана соціальна вимога до освітньої підготовки студента, необхідна для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері, тобто соціально закріплений результат. Результатом набуття компетенцій є компетентність, яка на відміну від компетенції передбачає особистісну характеристику, ставлення до предмету діяльності [10].

А. В. Хуторський пропонує також відокремити поняття «компетенція» і «компетентність», але використовувати їх паралельно. На його думку, компетенція – це сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, які є заданими до відповідного кола предметів і процесів та необхідними для якісної продуктивної дії по відношенню до них. А компетентність – це володіння людиною відповідною компетенцією, що містить її особистісне ставлення до предмету діяльності. Іншими словами, компетенцію, за А. В. Хуторським, слід розуміти як задану вимогу, норму освітньої підготовки особистості, а компетентність – як реально сформовані її особистісні якості та мінімальний досвід діяльності [11].

Виходячи з того, що компетентність є складним утворенням, більшість дослідників виокремлюють у ньому певні напрями чи групи: загальні (для всіх предметів), міжпредметні (для циклу предметів або освітніх областей) і предметні (для кожного навчального предмету) [12].

Компетенція фахівця визначається нормативними документами організації і відображається у посадових інструкціях. Компетентність є показником сформованості відповідних навичок і вмінь, ступенем їх володіння. Таким чином, в основі професійної компетентності лежать сформовані знання, уміння та навички професійної діяльності.

Важливою складовою професійної компетентності соціального педагога є вміння знаходити, опрацьовувати, використовувати, зберігати та передавати різну інформацію, уміння користуватися мережею Інтернет, бібліотеками, архівами.

Орієнтація на майбутню педагогічну діяльність є найважливішим принципом формування та розвитку дидактичних інформаційних умінь, оскільки дозволяє здійснити одну з основних завдань процесу формування інформатичних компетентностей майбутніх соціальних педагогів необхідними вміннями, які дозволять йому здійснювати професійну діяльність за допомогою інформаційних технологій.

Інформатичні компетентності студентів визначаються як такі, забезпечують здатність використовувати у роботі великий обсяг знань та інтегрувати знання в обраній предметній галузі.

Є. М. Смирнова-Трибульська називає інформатичними компетентностями знання і необхідні уміння застосування ІКТ для розв'язування особистісно значимих задач у галузі освіти та майбутньої професійної діяльності [5].

М. С. Головань трактує інформатичну компетентність як знання про основні методи інформатики та інформаційні технології, уміння використовувати наявні знання для розв'язування прикладних задач, навички використання комп'ютера, технологій зв'язку, здатності демонструвати дані ефективним застосуванням сучасних засобів інформаційних і комп'ютерних технологій [4].

У роботах [6], [7] було визначено, що інформатичні компетентності відносяться до предметних компетентностей, технічних галузевих компетентностей і означають основи наукової і технічної діяльності, а саме: уміння виявляти основні етапи та операції в технології розв'язування задач за допомогою засобів автоматизації, і зокрема комп'ютерних засобів [8].

На основі підходів, розвинутих у [3], [7], пропонується структура системи інформатичних компетентностей, яка упродовж кількох років використовується як основа навчально-методичної системи формування інформатичних компетентностей майбутніх педагогів.

У [13] зазначається, що система інформатичних компетентностей включає в себе: комп'ютерні компетентності (особливості та досвід роботи з комп'ютерною технікою), технологічні компетентності (правила використання конкретних програмних засобів в процесі професійної діяльності), комунікаційні компетентності (володіння знаннями, уміннями й навичками пошуку, зберігання, відтворення, подання, передавання різноманітних відомостей та даних із використанням комп'ютера). Також визначено, що система інформатичних компетентностей включає мотиваційний компонент (відображає ставлення особистості до інформаційної діяльності), когнітивний (включає знання теоретичного та процедурного характеру), діяльнісний (включає досвід пізнавальної діяльності, зафіксований у формі його результатів), ціннісно-рефлексивний (включає сукупність особисто значущих і ціннісних прагнень, ідеалів, переконань, поглядів, ставлень до результатів і предмету діяльності у сфері інформаційних технологій), емоційно-вольовий (включає здатність розуміти власний емоційний стан у ситуації пошуку та опрацювання потрібних даних; здатність правильно переносити відсутність результату, технічні та інші неочікувані ситуації у процесі роботи в інформаційному середовищі) [13].

Актуальним є також питання управління фаховою підготовкою спеціалістів під час формування професійної компетентності, яка для соціального педагога характеризується процесом прийняття педагогічних рішень. Це актуалізує у майбутнього фахівця проблему розвитку здатності бачити протиріччя, що виникають в освітньому процесі, самостійно ставити конкретні педагогічні цілі й завдання, знаходити способи їхнього розв'язування, а також аналізувати й оцінювати отримані результати.

Інформатична компетентність педагога, за Н. Х. Насировою, є особливим типом організації теоретичних, методичних, предметних знань, що дозволяє приймати ефективні рішення в професійній діяльності в умовах сучасної інноваційної політики.

Згідно з результатами дослідження, інформатичні компетентності є відкритою системою, так як на їх розвиток і функціонування впливає певний комплекс чинників.

Інформатичні компетентності соціального педагога розуміються як особливий тип організації теоретичних, методичних і предметних знань, що дозволяють приймати ефективні рішення в соціально-педагогічній діяльності в умовах сучасної інноваційної політики.

Водночас аналіз складових інформатичних компетентностей майбутнього соціального педагога свідчать про те, що вони не зводяться до знань й умінь організації педагогічного дослідження і роботи з комп'ютером, але й передбачають певну обізнаність у сфері дидактики й теорії виховання. При цьому ці компетентності не вичерпуються вузькопрофесійними рамками. Рівноправними виступають й такі змістовні компоненти інформатичних компетентностей педагога, як креативність мислення, здатність до аналізу, потреба в самовдосконаленні. Вони акумулюють в собі інтеграцію досвіду, теоретичних знань, практичних умінь і значущих для педагога особистісних якостей.

Інформатична компетентність передбачає формування мотиваційного компоненту; знань, що становлять інформативну основу пошукової пізнавальної діяльності; сукупності знань, що відбивають систему сучасного інформаційного суспільства; способів і дії, що визначають основу пошукової пізнавальної діяльності; досвіду пошукової діяльності в сфері створення програмного забезпечення й технічних ресурсів.

Підсумовуючи вище описане, зазначимо:

- інформатичні компетентності – система компетентностей, які потрібні членам суспільства для того, щоб бути спроможними ефективно використовувати потужності сучасних ІКТ для успішності у своїй професійній діяльності;

- інформатичні компетентності включають в себе обізнаність у галузі ІКТ, процедурні, логічні, технологічні, дослідницькі, методологічні компетентності, що надає можливість фахівцеві адекватно обирати засоби ІКТ й ефективно розв'язувати професійні задачі з використанням ІКТ;

- система інформатичних компетентностей включає в себе ключові (універсальні) інформатичні компетентності та предметні (фахові) інформатичні компетентності, які залежать від конкретної галузі наук (математики, фізики, хімії тощо), у галузі виробництва (сільського господарства, видобування, машинобудування тощо), у галузі фінансів, обслуговування тощо;

- навчання інформатики повинно забезпечувати студентам ВНЗ будь-яких спеціальностей можливість набуття як загальних інформатичних компетентностей, так і спеціальних інформатичних компетентностей, і це повинно стати органічною складовою професійної підготовки майбутнього фахівця;

- набуття загальних і спеціальних інформатичних компетентностей у підготовці спеціалістів повинні бути пов'язані між собою: навчальні завдання в курсі інформатики повинні бути якомога тісніше пов'язані з професійними аспектами підготовки спеціаліста, розв'язування професійно орієнтованих завдань у курсі інформатики повинно бути орієнтованим на набуття загальних і спеціальних інформатичних компетентностей;

- формування інформатичних компетентностей лежить в основі багатьох пропозицій щодо вдосконалення вищої освіти. В сучасній вищій школі слід домагатися комплексного використання ІКТ у навчальному процесі з усіх навчальних дисциплін, яке повинно бути спрямоване на формування професійних компетентностей майбутніх спеціалістів;

- методом набуття інформатичних компетентностей є розв'язування за допомогою ІКТ професійно спрямованих завдань творчого, дослідницького типу, що дозволяє максимально розкрити творчий потенціал кожного студента і сприятиме формуванню професійних компетентностей майбутнього педагога;

- нагальною проблемою викладачів інформатики в системі вищої освіти є переглянути навчально-методичну систему навчання дисципліни (яка включає в себе цілі, зміст, форми, методи, засоби, засоби оцінювання ефективності навчання) під кутом зору формування інформатичних компетентностей майбутніх фахівців.

В силу динамічності змін, які відбуваються у суспільстві при переході через суспільство знань до сталого суспільства, ці процеси вдосконалення навчально-методичних систем повинні відбуватися постійно.

Узагальнення результатів дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Ефективне формування інформатичних компетентностей здійснюється тільки в науково обґрунтованому інформаційно-комунікаційному педагогічному середовищі, що відповідає вимогам сучасної освітньої парадигми в межах реалізації дидактичної моделі, має ґрунтуватися на принципах особистісно-орієнтованого навчання і включає:

- реалізацію сучасної дидактичної моделі підготовки майбутнього соціального педагога;
- адаптацію змісту професійної підготовки майбутнього соціального педагога у відповідність до сучасних вимог;

- раціональне поєднання традиційних і інноваційних методів як основи сучасної дидактичної моделі;

- раціональне поєднання традиційних і комп'ютерних технологій навчання та активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів;

- посилення мотивації та інтересу студентів до набуття знань на засадах гуманізації навчальних дисциплін;

- забезпечення інтенсивного набуття професійних умінь і навичок та розвитку творчого педагогічного мислення студентів;

- залучення їх до продуктивної науково-дослідної роботи; використання засобів гіпертекстових, мультимедійних і дистанційних технологій як платформи побудови сучасної комп'ютерноорієнтованої педагогічної системи навчання;

- індивідуальних особливостей і вподобань студентів, орієнтованих на індивідуальні освітні програми;

- систематичний та оперативний контроль і корекцію результатів навчальної діяльності студентів.

Зростання соціальної ролі соціального педагога з нетрадиційним творчим мисленням, з високим рівнем спрямованості на реалізацію свого творчого потенціалу, здатного до критичного осмислення педагогічної теорії і практики, розвиненої потреби і вміння пошукової професійної діяльності та самовдосконалення зумовлює необхідність дослідження процесу формування інформатичних компетентностей майбутніх соціальних педагогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адольф В. А. Методологические подходы к формированию информационной культуры педагога / В. Адольф // Методологические подходы к формированию информационной культуры педагога. – М. : Информатика и образование, 2006. – № 1 – С. 2–5.

2. Лебедева М. Б., Что такое ИКТ- компетентность студентов педагогического университета и как её формировать / М. Лебедева, О. Шилова // Что такое ИКТ- компетентность студентов педагогического университета и как её формировать. – М. : Информатика и образование, 2004. – № 3 – С. 95–100.

3. Раков С. А. Математична освіта : компетентнісний підхід з використанням ІКТ / С. Раков // Математична освіта : компетентнісний підхід з використанням ІКТ : монографія. – Х. : Факт, 2005. – С. 6–360.
4. Головань М. С. Інформатична компетентність / М. Головань // Проблеми інженерно-педагогічної освіти : збірник наукових праць, 2007. – № 16 – С. 314–324.
5. Смирнова-Трибульська Е. М. Деякі результати досліджень в галузі дистанційних форм навчання в підготовці, післядипломній діяльності вчителів на Херсонщині // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання : збірник наукових праць / Редрада. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – №5 (12) – С. 13–27.
6. Пометун О. І. Компетентнісний підхід до оцінювання рівнів досягнень учнів / О. Пометун // Компетентнісний підхід до оцінювання рівнів досягнень учнів. – К. : Презентація на нараді центру тестових технологій, 2004. – С. 10.
7. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. Овчарук // Стратегія реформування освіти в Україні : Рекомендації з освітньої політики. – К. : «К.І.С.», 2003. – С. 13–39.
8. Кузнецов А. А. Современный курс информатики: от элементов к системе / А. Кузнецов, С. Бешенков, Е. Ракитина // Современный курс информатики: от элементов к системе. – М. : Информатика и образование, 2004. – № 1 – С. 3–8.
9. Кобильник Т. П. Фундаментальність інформатичної освіти / Т. Кобильник // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: зб. наук. праць / Редрада. – К. : – НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – №5 (12) – С. 78–81.
10. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – С. 1040.
11. Хуторский А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. Хуторский // Народное образование, – 2003. – №2. – С. 58–64.
12. Хуторський А. В. Ключові компетенції й освітні стандарти / А. Хуторський // Відділення філософії освіти й теоретичної педагогіки РАО, Центр «Эйдос», 23.04.02 р. Режим доступу : www.eidos.ru/news/compet.htm
13. Яшанов С. М. Теоретико-методичні засади системи інформатичної підготовки майбутніх учителів трудового навчання / С. Яшанов // Теоретико-методичні засади системи інформатичної підготовки майбутніх учителів трудового навчання : Дис. ... д. п. н., – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 529.

УДК 159.922.7.37.032

Наталія Бабій

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ СУЧАСНОСТІ В ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті актуалізовано проблему цілеспрямованого формування етнопсихологічних уявлень дітей дошкільного віку; окреслено вплив суспільно-політичних подій в Україні на зміст етнопсихологічних уявлень дітей; запропоновано практичні рекомендації щодо спілкування дорослих із дітьми в умовах травматичного стресу.

Ключові слова: етнопсихологічні уявлення, особистість дошкільника, ігрова діяльність, травматичний стрес.

В статье актуализировано проблему целесообразного формирования этнопсихологических представлений детей дошкольного возраста; очерчено влияние общественно-политических событий в Украине на содержание этнопсихологических представлений детей; предложено практические рекомендации относительно общения взрослых с детьми в условиях травматического стресса.

Ключевые слова: этнопсихологические представления, личность дошкольника, игровая деятельность, травматический стресс.

The actuality of purposeful formation the ethnopsychological representations in preschool age is substantiated in the article. The influence of social and political events on ethnopsychological representations is briefly described. Practical recommendations for adults communicate with children in terms of traumatic stress are given.

Key words: ethnopsychological representations, preschool child's personality, game, traumatic stress.

Постановка та актуальність проблеми. На тлі останніх подій в Україні, насичених, з одного боку, справжнім героїзмом і патріотизмом, з іншого – зрадництвом і лицемірством, перед психологами постає широке коло проблем. У числі нагальних – подолання наслідків психотравм, пов'язаних із участю в збройних конфліктах, втратою близьких людей, вимушеною внутрішньою міграцією, залякуванням (булінгом) тощо; серед розрахованих на перспективу – формування етнонаціональної самосвідомості, оскільки сучасність у її жорстких реаліях подає приклади як найвищого, так і найнижчого рівнів сформованості цього психологічного конструкту серед українців. Звідси випливають висновки, важливі для з'ясування причин, що призвели сьогодні до жахливих руйнацій та непоправних втрат.

Обставини, що склались, наштовхують на думку про аномію українського суспільства, втрату життєвих орієнтирів, особливо серед молодого покоління, девальвацію моральних цінностей, занепад духовності. Водночас на фоні тривожних тенденцій надзвичайно втішними є вияви високого рівня національної самосвідомості, випадки непохитності громадянської позиції, що скріплюють віру в майбутнє українського народу, в стабільність української державності, її економічний та культурний розквіт. Цей шлях, безперечно, буде важким і тернистим; прокладати його доведеться більш осмислено, ніж раніше, аби не втратити вкотре загальнонаціональної єдності, не допустити розколу українського суспільства з усіма витікаючими з нього наслідками. Тому у фокусі уваги науковців і практиків перманентно має бути цілеспрямоване поетапне формування етнонаціональної самосвідомості покоління, за яким майбутнє України. Початок процесу, про який ідеться, повинен припадати щонайпізніше на дошкільний вік, оскільки в цей період виникають перші етнопсихологічні уявлення, зароджується етнічне «Я», вимальовується (хай поки і нечітко) суб'єктивна картина етнічного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дані наукових досліджень наводять на думку про значимість первинних етнопсихологічних уявлень у формуванні особистості. Ще З. Фрейд, вивчаючи розвиток індивідуальної підсвідомості у ранньому віці, зазначав, що більшість переживань із цього відрізу життя людина не пам'ятає, однак вони закарбовуються в

підсвідомість і відіграють роль у формуванні особистості. В цьому контексті слушним є висловлювання М. Боришевського, який відмічав, що яскраві спогади з дитинства супроводжували його впродовж усього життєвого шляху, виринаючи час від часу в пам'яті [1]. Принагідно згадується автобіографічна повість О. Довженка «Зачарована Десна», в якій автор прагне розкрити природу спогадів, що з плином часу все частіше і частіше його тривожать. Розмірковуючи над імовірними причинами, Довженко зупиняється на думці: «...довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не стояла вона» [3, с. 19]. У яскравих дитячих спогадах помітне етнічне забарвлення.

Суголосним із зазначеними є твердження І.З. Головінського, який обґрунтовував значення досвіду перших років життя дитини у закладенні основ національної свідомості. Дослідник у цьому контексті звертав увагу вже на немовлячий вік, коли дитина хоча й «...інтелектуально і когнітивно не усвідомлює того, що навколо відбувається, інтуїтивно й емоційно реагує на присутність найважливіших осіб в її житті – матері, батька, братів, сестер та всіх домашніх, залежно від того, в якому родинному середовищі вона перебуває» [2, с. 57]. Виходячи з аналізу результатів психологічних досліджень, зазначимо, що родинне середовище неминуче містить етнічну ознаку. Так, Н. Міщенко експериментально з'ясувала, що в родині через особливості та стилі сімейного виховання здійснюється вплив етнокультурних і етнопсихологічних чинників (етнічні традиції, релігія, етнічний характер, етнічні почуття та настрої, етнічні інтереси і орієнтації, тип культури) на соціалізацію дитини [6].

Відтак, найближче оточення дитини слугує первинним джерелом її етнопсихологічних уявлень. Важливо, щоб ці уявлення мали позитивне забарвлення, були яскравими та відповідали дійсності, оскільки їх вплив на особистість поширюється не тільки на період дошкільного дитинства, а й виходить за його межі.

Метою статті є висвітлення впливу суспільно-політичних подій в Україні на зміст етнопсихологічних уявлень дошкільників, що розглядаються як першоелементи етнонаціональної самосвідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільно-політичні події, що розвиваються сьогодні в Україні, не проходять повз увагу дітей, навіть найменших. Тривожні настрої, які панують у суспільстві, проникають у кожен сім'ю й відображаються на розвитку внутрішньосімейних відносин. Як би дорослі не намагались відгороджувати дітей від травмуючої їх психіку інформації, стихійних впливів не уникнути. Не можливо ізолювати дитину від зовнішнього світу; через ЗМІ, розмови дорослих, розповіді однолітків вона рано чи пізно почує те, що від неї приховують. Як зазначає відомий зарубіжний психолог В. Ельзнер, дітям важливо пояснювати, що відбувається навколо, і як ці події тлумачать.

Окрему категорію дітей, потребуючих не лише роз'яснень, а кваліфікованої психологічної допомоги, становлять ті, які стали безпосередніми свідками воєнних дій. Так, у ході психологічного дослідження, проведеного під егідою Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ), було встановлено, що вражаюча кількість дітей зі східних регіонів України бачили вбивства, ставали свідками побиття та поранення близьких їм людей, чули погрози застосування зброї. Які уявлення закарбуються в пам'яті цього покоління? Образ батька, героїчно загиблого в боях; рідного дому, зруйнованого агресорами; рідного краю, з якого довелось утікати, аби врятувати життя...

Переживання травматичного стресу, зумовленого зазначеними та іншими, пов'язаними з ними подіями, відображаються у поведінці дітей. Вони можуть стати замкнутими, пасивними чи, навпаки, конфліктними та агресивними. Найближчі дорослі мають із розумінням ставитись до емоційного стану дитини, приділяти їй більше уваги, чуйності, спілкування. В сім'ї не повинні замовчуватися, ігноруватися теми, пов'язані з подіями в країні. Ясна річ, інформацію необхідно подавати дозовано, відповідно до віку дитини та її індивідуально-психологічних особливостей, не вдаючись у подробиці. Так, дошкільникам можна запропонувати спеціально складену казку, яка обов'язково матиме щасливе закінчення. З окресленою метою можна використати зображувальну діяльність. Психологами з'ясовано, що в ході арттерапії можна подолати більшість дитячих страхів, особливо, якщо діти малюють не тільки об'єкт страху, а й зображують себе в активній позиції його подолання. У ході спокійного, оптимістично спрямованого спілкування дорослі не тільки налагодять довірливі відносини з дітьми, а й впорядкують власну емоційну сферу.

Терапевтичний ефект має також гра, що природним шляхом допомагає дітям звільнитися від негативних емоцій, виразити себе, пережити травмуючі обставини у легшій формі [4; 7].

Варто зазначити, що кардинальні зміни в суспільно-політичному житті України фактично відразу вплинули на зміст ігор дошкільників. Події на головній площі країни знайшли специфічне для зазначеного віку відображення в іграх: «Майдан», «Беркут», при чому перші ігри з цієї тематики включали ролі «бандерівців», «мітингувальників», «снайперів», нападаючих та тих, які захищаються. Проте вже через кілька місяців діти в основному будували «барикади», рятували «поранених» і «відстрілювались» від уявних «ворогів», ролі яких ніхто не хотів на себе брати (зауважимо, що спостереження за ігровою діяльністю дітей дошкільного віку проводилось у центральних та західних регіонах).

Помітно збагатився словник дошкільників. Гасло «Слава Україні! Героям слава!» використовувалось дітьми, як в ігрових, так і реальних відносинах, при чому в обох випадках вимовлялося з особливим піднесенням. Зріс інтерес дітей до нових термінів, серед яких: «свобода», «гідність», «агресор» та ін.

У ході бесід із вихователями стало відомо, що діти часто звертаються до них за поясненням складних для розуміння слів, окремих ситуацій, які вони спостерігають по телебаченню і про які їм відмовляються розповісти дорослі вдома, аргументуючи тим, що це «не дитячі теми», тим самим викликаючи ще більший інтерес. Прислухаючись до обговорення дорослими суспільно-політичних подій в Україні, можливих перспектив їх подальшого розвитку, діти сильно переживають, у них наростає тривога і страх, оскільки інформація, здебільшого, негативно забарвлена. Це актуалізує внесення корективів у зміст взаємодії дошкільних навчальних закладів із сім'ями вихованців. Нагальною проблемою є роз'яснення батькам особливостей спілкування з дітьми на сучасному етапі, що повинно включати обговорення існуючих проблем у зміненому ракурсі. Так, нинішні умови забезпечують цінний матеріал для формування почуття патріотизму, виховання мужності, розвитку емпатії, посилення інтересу до етнічного. У підростаючого покоління з'являються нові ідеали для наслідування – не з монітора комп'ютера, а з реального життя, які вміщують у собі кращі риси українського національного характеру, сповнені гідності, високої моральності і здатності на самопожертву в ім'я Батьківщини.

Ще один важливий аспект, який необхідно враховувати дорослим у спілкуванні з дітьми, толерантність до поглядів та переконань, які не співпадають із власними. Його актуальність обумовлена тим, що сьогодні все більше дітей стають жертвою булінгу (цькування, залякування) через незалежні від них позиції батьків, які не приймаються або й засуджуються довколишніми. Вікова категорія дітей, які найбільше зазнають утисків через вказані причини – молодші школярі та підлітки. Однак превентивну роботу необхідно проводити вже з дошкільниками, аби попередити у недалекому майбутньому фізичні розправи чи вербальні напади з їх боку по відношенню до інших дітей. Сьогодні мережа Інтернет рясніє аматорськими відео, які популяризують розправу над слабшими у середовищі учнівської молоді. При цьому малолітні правопорушники не усвідомлюють ганебності своїх вчинків, а відчують себе на гребені слави. Не дивно, адже їх кумири, штучно розкручені масовою культурою, наділені скандальною репутацією, схильні до епатажної поведінки. Прикро, що велика частина української молоді обирає для наслідування взірці, нетипові для української вдачі. Тому, на наш погляд, одне з найголовніших завдань сучасної системи освіти – культивування у підростаючого покоління рис українського національного характеру в їх кращих виявах: індивідуалізму – в працелюбності, честолобстві; емоційності – у спроможності до емпатії, любові до природи, поетичності; волелюбності і прагнення до незалежності; демократичності. Дбаючи про психічне здоров'я нації, необхідно стимулювати розвиток рис, обумовлених «селянським началом» української ментальності: прив'язаності до традицій, статичності у сімейних взаєминах, значущості статевої моралі, прагнення до самоосвіти. Розпочинати цей процес потрібно у дошкільному дитинстві, періоді, фундаментальному для становлення особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз джерельної бази дослідження та результати власних спостережень дозволяють резюмувати, що події, які розгортаються в сучасній Україні, великою мірою визначають зміст етнопсихологічних уявлень дітей. Цілком зрозуміло, що ці уявлення різняться залежно від того, в якому регіоні проживає дитина, яким шляхом – безпосереднім чи опосередкованим – вона отримує відповідну інформацію, які втрати понесла її сім'я. Окреслені умови диференціюють етнопсихологічні уявлення дітей більше за емотивною складовою. При цьому, когнітивний компонент зазначених уявлень може відрізнятись несуттєво за рахунок проникнення засобів масової інформації у кожную родину.

Тому в змісті ігор дошкільників, у їх продуктивних видах діяльності часто відображається воєнна тематика.

У цьому контексті важливо підкреслити роль мікросоціуму в формуванні етнопсихологічних уявлень дітей. Батьки та дорослі з найближчого оточення дитини мають контролювати її доступ до різних джерел інформації з метою попередження згубних впливів на психіку, виважено та продумано відповідати на запитання щодо ситуацій, які викликають її переживання, підтримувати оптимізм і створювати почуття безпеки.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в апробації моделі формування етнопсихологічних уявлень дошкільників, що базується на активній взаємодії первинних інститутів їх етнізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боришевський М. Й. Етюди психолога. Спогади (Per aspera ad astra) / М. Й. Боришевський. – Суми : Вид-во ДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – 224 с.
2. Головінський І. З. Праці з психології / Іван Зеновій Головінський. – К. : Аконіт, 2008. – 315 с.
3. Довженко О. Зачарована Десна / О. Довженко. – К. : Молодь, 1977. – 63 с.
4. Каліна Н. Ф. Психотерапія / Н. Ф. Каліна. – К. : Академвидав, 2010. – 280 с.
5. Куєвда В. Т. Психологічні ретроспекції української етнокультурної моделі / В. Т. Куєвда, Т. В. Ковтунович. За ред. М.-Л. А. Чепи. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
6. Міщенко Н. І. Особливості процесів соціалізації та інкультурації дітей 5-7 років у різних етнічних групах / Н. І. Міщенко // Актуальні проблеми психології. Том 1. : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002, ч. 4. – С. 45–50.
7. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: методичні рекомендації / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. – К. : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.

УДК 159.946

Віталій Мартинюк

ПРОБЛЕМА ФЕНОМЕНУ ТІЛЕСНОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу зарубіжної і вітчизняної літератури щодо феноменології тілесності в психології. Описуються різні підходи до визначення понять «тіло», «тілесність», «образ Я», «феноменологія».

Ключові слова: тіло, тілесність, образ Я, феноменологія

Статья посвящена анализу зарубежной и отечественной литературы относительно феноменологии телесности в психологии. Описываются разные подходы к определению понятий «тело», «телесность», «образ Я», «феноменология».

Ключевые слова: «тело», «телесность», «образ Я», «феноменология».

The article deals with the analysis of the foreign literature with regard to phenomenon of body sphere in psychology. The different approaches to the differentiation of the notions : «body», «body sphere», «image of myself» were described.

Key words: body, body sphere, image of myself, phenomenology

Постановка проблеми. Дослідження тілесності є елементом проблеми існування людини в усіх різноманітних характеристиках її сутності. Актуальність означеної проблематики обумовлена сучасним станом вчення про людину взагалі, антропологічною кризою, необхідністю рефлексії наукових даних про людську тілесність.

Сьогодні інтерес до тілесності зростає, адже зміщення акценту на інтелект й «ізолюване» психічне не допомогло людині досягнути гармонії. Більше того, ігнорування тіла,

недооцінка його важливих функцій, не дозволяє ефективно вирішувати психологічні конфлікти, а в багатьох випадках підсилює цей негативний вплив.

Сучасна культура, аналізуючи останні дослідження, втратила реальність людського тіла, опинилась перед загрозою втрати і самої людини. «Недооцінювати те, що нам дає сама природа, – нагадував С. Л. Рубінштейн, – означає недооцінювати і саму людину. Людина не може бути «відсторонена» від природи, протиставляти себе їй» [8, с. 45].

Метою нашої статті є дослідження феноменології тілесності у психології.

Виклад основного матеріалу. Концепція тілесного увійшла в науковий обіг багато століть тому. Ще в античні часи відбувалося своєрідне протиставлення тіла і душі. Так, Платон вважав, що тіло – смертне, а душа – безсмертна. У період Нового часу Р. Декарт також протиставляв душу та матерію, визначаючи тіло людини як «тілесну машину». У XIX – XX ст. в роботах багатьох зарубіжних учених спостерігався посилений інтерес до актуалізації питань тілесності. Важливу роль, у межах психоаналізу, тілесному Я індивіда надавав З.Фрейд, який визначав його вплив на розвиток Его-структур, а також виникнення окремих психопатологій. Особлива увага тілесній організації людини приділялась У. Джеймсом, який доводив, що людина має безсвідоме прагнення оберігати своє тіло. У гуманістичній концепції К. Роджерса утверджувалася позиція, згідно з якою процес самоусвідомлення починається саме зі сприйняття тілесного. К. Ізард сформулював поняття «почуття тіла», поставивши акцент на тому, що це почуття сприяє поглибленому усвідомленню взаємозв'язку тіла та розуму людини. У цьому ряду варто відтворити також позицію представника тілесно-орієнтованого напрямку в психології А. Лоуена, за якою образ тіла виконує дві важливі функції. По-перше, він слугує моделлю для свідомого уявлення про моторну активність, а по-друге, – локалізацією відчуттів [5; 6; 8].

Першим психологом, у працях якого зустрічається згадка й тлумачення «тілесного Я» у структурі психічного, був У. Джеймс. У структурі особистості він виділив дві «сторонни»: «Я – свідоме» або чисте Его й «Я – емпіричне» або пізнавальне. На думку Джеймса, в пізнавальний елемент особистості входить все те, що людина вважає своїм: власне тіло й психологічні здібності, а також матеріальні, соціальні, творчі досягнення і т.д. Відповідно він розглядає три елементи особистості «фізичне – Я» (тіло людини і матеріальні блага, які належать їй), «соціальне – Я» (соціальний статус і соціальні ролі) і «духовне – Я» (сукупність психічних особливостей і властивостей) [5].

У психології особливе місце в розробці проблеми тілесності, звичайно, належить психоаналітичному напрямку. Теорія психоаналізу завжди була одною з небагатьох, де людина поставала як істота тілесна, а не лише наділена психікою і розумом. Значення інстинктів – це, перш за все, значимість тілесності, де закладені глибинні детермінанти людського життя.

Важливе місце в психоаналітичній психології тілесності займає «патологічний» контекст. Пережитий індивідом досвід соціалізації переводиться в символічну форму. З. Фрейд розглядає образ Я в тісній єдності з тілесними переживаннями, де будь-які психічні акти він виводить з біологічної природи тіла, вказуючи, також, на значимість для психічного розвитку людини соціальних зв'язків і взаємодію з іншими людьми. Фрейд підкреслював важливу роль тіла як психологічного об'єкта в розвитку Его-структур, а також у генезисі психопатології [6].

А. Адлер, досліджуючи особливості формування особистості в онтогенезі, показав існування тісного зв'язку між тілесним образом Я і самооцінкою. Він стверджував, що деякі типи людської поведінки є спробою компенсації істинної чи уявної неповноцінності тіла. Так, Адлер виділяв п'ять основних сфер життєдіяльності, в яких у людини може виникати почуття неповноцінності: фізична, розумова, психологічна, соціальна і економічна. Перша – може включати в себе такі явища, як недорозвиток органів, інвалідність, каліцтво, інвалідність, хворобливість, сексуальна фрустрація і т.д. [1].

Пізніше Адлер заперечив правомірність поділу особистості на психічну і соматичну складову: він рахував, що особистість може бути зрозуміла як ціла і неділима одиниця. Таким чином, Адлер безпосередньо поставив питання про існування тісного взаємозв'язку між фізичним Я людини і його соціальною поведінкою [1].

Е. Еріксон запропонував розглядати психологічні стадії розвитку, в міру проходження яких індивід встановлює основні орієнтири по відношенню до себе і до соціального середовища. В своїх роботах він описує стадію ідентифікації особистості та дифузії ідентичності, що відповідає 12-18 рокам. Для Еріксона тілесність підлітка на цьому етапі стає надзвичайно значимим, виступає як найважливіша передумова формування його ідентичності і Я-концепції в цілому [7].

Варто зазначити, що психоаналіз показав велику роль тілесності в формуванні психосоматичного симптому (З. Фрейд), самооцінки (А. Адлер), ідентичності (Е. Еріксон) й інших компонентів самосвідомості особистості.

Для сучасної людини її тіло стає тією важливою умовою, яка багато в чому визначає професійну, соціальну і навіть особистісну успішність.

Однак в результаті психологічних досліджень було встановлено, що для людини з вираженим прагненням змінити своє тіло вирішальну роль відіграють зовсім не реальні тілесні параметри, а складна єдність сприймання власного тіла і ставлення до нього. Багато дослідників (Р. Бернс, Є. Соколова, В. Мухіна, І. Чеснокова, І. Кон, А. Тхостов, А. Налчаджян і ін.) підкреслюють, що уявлення про своє тіло, його розміри, форма, привабливість є важливим джерелом формування власного Я.

Вагомий внесок у вивчення образу фізичного Я додали російські та вітчизняні вчені. В їхніх роботах представлено достатньо повний огляд і класифікацію дослідницьких підходів вивчення тілесності людини. Так, в соціально-культурологічному аспекті тілесність розглядається І. Биховською [3]; в онтологічному – В. Круткіним. Згідно з вченням В. Круткіна, тілесність людини є її інтегральною характеристикою, вона охоплює як психофізичні, так і метафізичні параметри [9].

У рамках психоаналітичного підходу О. Лаврова у своїй концепції тілесності в інтегративній психотерапії визначає тілесне «Я» як суб'єкт, що активно виявляє себе у тілесному бутті, наділений здатністю отримувати чуттєвий досвід, що змінюється на образи і певні концепти, і дає можливість самовираження у тілесній експресії [10].

Ш. Тхостов у своїй монографії «Психологія тілесності» декларує психосоматичну єдність людини і розглядає «нормальну» тілесність і патологію тілесності. В його психофізіологічному підході тіло є універсальним зондом і має усвідомлюватися лише на рівні власних рамок, що розділяють світ і суб'єкта. В стані нормального функціонування тіло ніби прозоре, воно не усвідомлюється. У випадку соматичного захворювання тіло постає власним об'єктом свідомості. Також тіло стає власним суб'єктом свідомості при засвоєнні нових рухів, при нездатності виконати які-небудь дії, тобто при зіткненні з рамками своїх можливостей. Тіло – це одночасно Я і не-Я, але і вмістище власного істинного Я, через яке Я має здатність виражати власну сутність [12].

Теоретико-методологічною основою для принципово нового підходу до психосоматичної роботи може стати концепція Л. Виготського, в текстах якого можна знайти думку про те, що тілесні процеси людини потребують нового розуміння [4].

Розуміння Л. Виготського закономірностей психологічного онтогенезу опосередковані будовою вищих психічних функцій. Культурно-історична концепція розвитку психіки дозволяє якісно змінити загальне уявлення про тілесний розвиток людини (нормальний і аномальний), про закономірності і механізми соціалізації тілесних феноменів в нормі і патології. В межах цього підходу тілесність уперше стає предметом не тільки природничо-наукового аналізу, але і включається в широкий контекст гуманітарних знань (психологічного, філософського, культурологічного, етнографічного) [4].

За визначенням Д. Бескової, тілесність – феноменологічна реальність, що є поєднанням біопсихосоціальних аспектів тілесного буття суб'єкта у фізичному світі. На її думку, тілесність є феноменом сприйняття і самосвідомості, що формується у спільній діяльності [2].

Відповідно до І. М. Биховської, тілесність передбачає відмінність трьох просторів: природного, соціального і культурного [3].

Т. С. Леві також розглядає тілесність у єдності онтогенетичного й індивідуального, соціокультурного та історичного розвитку, як «одухотворене тіло», що становить індивідуально-психологічний і значеннєвий компоненти унікальної людської істоти [11].

Сьогодні прийнято вважати, що тілесність недостатньо ідентична тілу, що вона «ширша» і «більша» від тіла, і тілесно-метафорично висловлює психологічні проблеми людини. У той самий час, попри сучасний рівень знання тіла і психології людини, сама сутність тілесності досі недостатньо прояснена.

Тілесність виявилася «теоретично невидимою» для психології, не зважаючи на її очевидність. Декларуючи психосоматичну єдність людини, психологія працює переважно з явищами свідомості, вищої психічної діяльності, а тілесність залишається для неї чужою, натурально організованою і природно готовою до життя якістю. З дослідження процесу становлення людини – соціалізації і опосередковування її функцій – випала одна з фундаментальних аспектів: природна життєдіяльність самої людини, її тілесне буття. Це –

засвоєння соціалізованих форм здійснення тілесних функцій (їжі, пиття, сексуальної поведінки та іншого) і величезної області культурних способів переживання та прояву хворобливих тілесних розладів. Такий стан призводить до того, що «безтілесна» психологія випускає цілі пласти найважливішої реальності існування, зіштовхуючись із нею лише у формі «ущербності», викривленого розвитку чи патології, кризи довіри, безпорадності теоретичного розуміння і лікування розладів, патогенез яких знаходиться за межами фізіологічних змін.

Разом із тим, психологія тілесності досі залишається не дослідженою власне науковою психологією, а сама тілесність сприймається як «нижча», архаїчна форма життєдіяльності, на яку не поширюються загальнопсихологічні закономірності розвитку та існування.

«Тілесність» – не синонім «тіла» у його фізичному розумінні.

Тілесність – феноменологічна реальність, що є поєднанням біопсихосоціальних аспектів тілесного буття суб'єкта у фізичному світі.

Поняття «тілесність» відрізняється від розуміння «образу тіла», хоча однозначно розвести ці терміни неможливо, бо у деяких випадках уявлення про «образ тіла» дуже близькі до поняття «тілесності».

Тілесність також тотожна тілу-організму, біологічному субстрату і включає окрім психофізіологічних компонентів (що знаходять своє відображення у дослідженнях рефлексу, схеми тіла, пози, здібності тіла до руху і професійних дій), усвідомлювані і неусвідомлювані, чіткі чи невиразні образи, символи, уявлення, переживання.

Подібно до інших вищих психічних функцій тілесність вбудовується в єдиний хід психічного розвитку та набуває системної будови, має знаково-символічний характер, «культурну» форму, довільність функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : «Академический проект», 1997. – 255 с.
2. Бескова Д. А. Телесность как пространственная структура / Д. А. Бескова, А. Ш. Тхостов // Психология телесности между душой и телом – М. : АСТ МОСКВА, 2005. – С. 236–252.
3. Быховская И. М. Homo somaticus : аксиология человеческого тела / И. М. Быховская. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 208 с.
4. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
5. Джеймс У. Личность / У. Джеймс // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара, 2000. – 320 с.
6. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд. – М. : Азбука, 2012. – 288 с.
7. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон // Пер. с англ. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
8. Зинченко В. П. Психология телесности между душой и телом / В. П. Зинченко, Т. С. Леви. – М. : АСТ Москва, 2007. – 736 с.
9. Круткин В. Л. Телесность человека в онтологическом измерении / В. Л. Круткин // Общественные науки и современность. – М., 1997. – №4. – С. 7–12.
10. Лаврова О. В. Концепция телесности в интегративной психотерапии / О. В. Лаврова [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.adhoccoaching.spb.ru/pub/koncepciya_telesnosti.htm.
11. Леви Т. С. Психология телесности в ракурсе личностного развития / Т. С. Леви // Междисциплинарные проблемы психологии телесности / Ред.-сост. В. П. Зинченко, Т. С. Леви. – М., 2004. – С. 288–309.
12. Тхостов А. Ш. Психология телесности / А. Ш. Тхостов. – М. : Смысл, 2002. – 287 с.

УДК 316.6 – 591.5

Віта Назарук

ВИКОРИСТАННЯ ДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено аналіз діагностичних методів, які доцільно використовувати для виявлення рівня сформованості екологічної свідомості особистості; описані результати проведеної експериментальної роботи.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічна свідомість, екологічне ставлення.

В статье осуществлён анализ диагностических методов, которые целесообразно использовать для исследования уровня сформированности экологического сознания личности; описаны результаты проведенной экспериментальной работы.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическое сознание, экологическое отношение.

This article provides an analysis of diagnostic methods that should be used to determine the level of formation of ecological consciousness of the individual; described the results of experimental work.

Keywords: environmental education, environmental consciousness, environmental attitudes.

Постановка проблеми. Побудова нової парадигми екологічної освіти передбачає впровадження особистісно зорієнтованих технологій, спрямованих на розвиток інтересу до пізнання й збереження природи, формування та розвиток екологічної свідомості.

Поряд із позитивними змінами та перевагами цивілізаційних аспектів сучасності виникають і негативні, зокрема екологічного спрямування. Еколого-зорієнтовані проблеми сьогодення вивчаються у взаємозв'язку екологічної свідомості особистості та її ставлення до природного середовища.

Актуальність дослідження. Методологічними проблемами екологічної психології займаються В. Панов, В. Скребець, А. Львовичкіна, С. Дерябо, Ю. Швалб, В. Ясвін; психологічні наслідки техногенних катастроф досліджують А. Львовичкіна, В. Моляко; особливості взаємодії людей з оточуючим середовищем розглядають Є. Рудоміно-Дусятська, А. Львовичкіна та ін. Здійснивши аналіз літературних джерел, зазначимо, що екологічна свідомість, її види та форми були предметом вивчення у дослідженнях таких науковців, як В. Бочелюк, С. Дерябо, Л. Потапчук та ін. Останніми роками створюються лабораторії та різні центри досліджень в області екологічної психології, викладаються курси у навчальних закладах країни [5; 6; 7; 9].

Метою нашого дослідження є виявлення та аналіз діагностичних методів і прийомів, що використовуються для визначення еколого-зорієнтованої свідомості особистості на всіх етапах її життя та екологічності його способу.

Виклад основного матеріалу. Екологічна свідомість розглядається як вид свідомості, що пов'язаний тільки зі світом природи, тобто в ній відбивається специфіка та особливості взаємодії людини й природної реальності. В той же час у свідомості людини відбивається увесь світ разом з носієм індивідуальної свідомості (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, М. Мамардашвілі) [5].

Екологічна свідомість є синтетичним явищем у матеріальному та духовному житті суспільства та людини [3]. На думку Г. Складановської, «екологічну свідомість належить розуміти не просто як ставлення до природи і сукупність уявлень про взаємозв'язки системи «людина-природа», а вищий рівень розвитку людської свідомості та самосвідомості». Тобто такий підхід, на думку вченої, духовно збагачує кожний вчинок людини, характеризує моральну сторону [6].

Еколого-зорієнтований тип свідомості – це високорозвинена екологічна свідомість, що виражається в усвідомленні екологічних проблем як таких, що впливають на якість і спосіб життя особистості й тому мають особистісний смисл; відповідально ставитися до їх вирішення та орієнтації на охорону і розвиток життєвого середовища [5].

Однак, перш ніж виховувати чи коригувати ставлення особистості до оточуючого природного середовища, важливо вчасно і правильно його діагностувати.

Результати теоретичного аналізу літературних джерел дали змогу визначити наступні групи методів.

Метод спостереження в екологічній психології є найбільш дієвим і найкраще відповідає суті науки. Тому використовується для збору первинної інформації безпосередньою реєстрацією подій, думок, фактів. Перевага спостереження у вивченні екологічної свідомості полягає в тому, що дослідження проводиться в «екологічному світі», на відміну від «фізичного світу» лабораторного дослідження (за Дж. Гібсоном).

Імітаційне моделювання (імітація явищ у комп'ютерних варіантах екопсихологічної діагностики). За допомогою екологічних ігор можна здійснювати психометрію переживань, особистісних сенсів, ставлень.

Математичне моделювання полягає у дослідженні екопсихологічних реалій за допомогою математичних моделей і розрахунків (формул, рівнянь, тотожностей, регресійних залежностей, кластерних чи факторних угруповань).

Статистичне моделювання – дослідження ймовірностей в актуалізації тих чи інших екопсихологічних явищ (ставлень, очікувань, переживань) із приводу конкретних реалій життя (інформаційних, економічних, масштабних або регіональних народно-господарських, ідеологічних, політичних проектів тощо) [5].

Методика «Альтернатива» спрямована на діагностику провідного типу мотивації взаємодії з природними об'єктами: естетичного – природа як об'єкт краси, когнітивного – природа як об'єкт вивчення, практичного – природа як об'єкт використання і прагматичного – природа як об'єкт охорони [6].

Методика «Натурафіл» призначена для діагностування розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи. Під інтенсивністю розуміють, у яких саме сферах і в якому ступені проявляються ставлення. Методика включає чотири основні шкали, які відповідають чотирьом типам ставлення до природи, а саме: перцептивно-афективний, когнітивний, практичний і поступливий, а також додаткову шкалу, яка характеризує натуралістичну ерудицію.

Для дослідження екологічних установок особистості широко застосовується методика «Незакінчені речення», яка адаптована В. Скребцем і містить комплекти незавершених речень екологічного спрямування. Наприклад, пропонується завершити такі речення: «Охорона довкілля в наш час ...», «Коли сміття на вулиці ...» та інші. Обробка результатів відбувається методом контент-аналізу.

Для екологічної модифікації можна також використовувати тест фрустрації Розенцвейга [5]. Стимульний матеріал традиційного варіанта цієї методики складається з 24 малюнків, на яких зображені люди, що перебувають у фрустраційній ситуації тимчасового характеру. Персонаж, розташований зліва, говорить слова, якими замальовується власна фрустрація або фрустрація іншого індивіда. Над персонажем, що зображений справа, є пустий квадрат, куди піддослідний повинен вписати відповідь, яка першою спала на думку. Модифікований тест фрустрації Розенцвейга повинен містити фрустарційні ситуації, що мають екологічне спрямування.

Наступна група методів – це ігрові. Гра застосовується як нестандартний, але достатньо ефективний метод навчання, що у широкому сенсі розуміється не тільки як передача та сприйняття інформації, але й як взаємозбагачення особистостей, що беруть участь у грі; прояв їхніх прихованих потенцій і здібностей; спільне знаходження нових смислів, способів і засобів існування [7]. Ігрові методи у викладанні дисциплін екологічного циклу – це ігри за певними правилами, змістом яких є екологічна проблематика.

Серед ігрових методів, що застосовуються в екологічній психології, використовують ділові (творчі) ігри, які, у свою чергу, діляться на рольові та командні ігри. При цьому слід зазначити, що рольові ігри можуть бути одночасно і командними.

До мотиваційно-емотивних методів, що застосовуються під час викладання дисциплін екологічного циклу, належать: метод метафоризації, який включає притчі, метафори, байки; а також методи, що використовують художні твори, народну творчість та навіть деякі екологічні тести, що використовуються з метою емоційного впливу на свідомість і створення мотивації екологічної поведінки й екологічної діяльності.

Метод метафоризації – це мотиваційно-емотивний метод, який потужно впливає не тільки свідомість, але й на підсвідомість. Притчі та метафори добре запам'ятовуються,

впливають на наші почуття та допомагають формувати цінності. За висловом Н. Оуена, притчі є «магічними метафорами», які здатні змінювати або розхитувати вкорінену точку зору, звичну карту світу, і, виштовхуючи нас із обмеженого простору стереотипів, спричиняють нове розуміння та нові відкриття [8].

Екосензитивні методи полягають у тому, що їх застосування загострює сприйняття природних об'єктів, перетворюючи їх на суб'єкти, завдяки тому, що їм надаються людські риси. Отже, природа набуває людського характеру, стаючи більш близькою та зрозумілою для людини. Одним із яскравих прикладів «олюднення» природи є «Лісова пісня» Лесі Українки.

Варто також зазначити, що, оскільки природа є визначальним чинником формування ментальності українського народу, то, як зазначає В. Скребець, звертаючись до витоків народної творчості, ми практично завжди знаходимо там контекст, який сьогодні називається екопсихологічним [9].

Метод постановки та вирішення проблем у процесі навчання на сьогодні є надзвичайно важливим, оскільки отримані знання швидко втрачають актуальність і виникає потреба у засвоєнні нових знань, у подальшому розвитку та самовдосконаленні. Як зазначає Вольфганг Бруннер, результат у проблемному навчанні не є кінцевою метою, а тільки кроком у постійному навчальному процесі, покликаною зробити учнів здатними розуміти і контролювати власний навчальний процес; розвивати у собі вміння розв'язувати проблеми; розвивати самооаналіз і впевненість; розвивати вміння співпрацювати з іншими; вкладати знання у змістовний контекст; удосконалювати методiku навчання; розширювати власний світогляд [2].

Методи аналізу екологічних повідомлень. Матеріали для повідомлення можна брати як із засобів масової інформації, так і з власного досвіду, тобто можна розповісти про прочитане, або про почуте чи про побачене. Після повідомлення йде коротке обговорення ситуації, а якщо у повідомленні міститься якась екологічна проблема, обговорюються шляхи її вирішення.

Поведінкові методи досить ефективно використовуються у процесі навчання. Вони полягають, перш за все, у корекції екологічної поведінки та її формуванні. В рамках дисциплін екологічного циклу поведінкові методи сприяють формуванню екологічної поведінки, яка, у свою чергу, стає основою для формування екологічного способу життя, а також сприяють усуненню екодеструктивної поведінки.

До нашої системи ми також включили й екопсихотерапевтичні методи, оскільки вони не тільки здійснюють психотерапевтичний вплив на особистість, але й гармонізують взаємостосунки особистості та довкілля. Арсенал екопсихотерапевтичних методів із кожним днем збільшується. До них вже належать такі відомі та розповсюджені методи, як: ландшафтотерапія; маринотерапія (терапія морем); дельфінотерапія; іпотерапія (терапія, що організує спілкування з конями); анімалтерапія (терапія із залученням будь-яких тварин); медитативна природотерапія тощо.

Важливим засобом формування екологічної свідомості у молодших школярів як методу є казкотерапія. Впливаючи на емоції дитини, ми активізуємо механізми ідентифікації та емпатії.

Казкотерапія – це процес утворення зв'язку між казковими подіями та поведінкою в реальному житті [4]. Казка забезпечує контакт між лівою та правою півкулями: під час її сприймання працює ліва півкуля, яка отримує логічний зміст із сюжету, в той час як права – вільна для фантазії, уяви, творчості. На рівні усвідомлення аналізуються пережиті емоції та формується відповідне ставлення до ситуації, що сприяє формуванню поведінкових стратегій.

Метод кейзів (аналіз екологічних ситуацій). Назва методу походить від англійського «case» – випадок – описання ситуації, яка стосується історії, становлення, розвитку та результатів визначення соціального процесу або явища, яке знаходиться у центрі уваги дослідників. У нашому випадку – це певна екологічна проблема, що є достатньо гострою, такою, що, коли її не вирішать, то це може спричинити екологічну кризу, або ж навіть і катастрофу, тому важливо запропонувати шляхи вирішення цієї проблеми.

Великої уваги в галузі екологічної психології заслуговують креативні методи, тобто ті, які потребують творчого підходу. Науковці дуже часто використовують малюнкові методи «Намалюй свій життєвий простір», «Намалюй життєвий простір, яким би ти хотів його бачити», «Картина світу», «Моє життєве середовище», «Екологічна реклама», створення екологічних проектів і вирішення проблемних ситуацій екологічного змісту.

Висновки. Дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективу її подальшої розробки ми пов'язуємо з вивченням теоретичних і методологічних засад формування екоосвідомості школярів, розробкою методичних матеріалів з розвитку еколого-зорієнтованої свідомості та створення власних методик екологічної психодіагностики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академія кольору. Еволюція науки про колір [Електронний ресурс] : С. 2006-2010. – 2010. – Режим доступу : http://Koloristika, into/t_enk. php.
2. Бруннер В., ЕкоЛогіка! Природоохоронна освіта. Методика і приклади / Горінг Е., Енссон Б. – Швеція : AB Danagards Grafiska, 2000. – 73 с.
3. Гасанова П. Г. Методический арсенал диагностики экологического самосознания / П. Г. Гасанова // Актуальные пробл. современной науки. – 2006. – №4. – С. 103-109.
4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – М. – 2004. – 310 с.
5. Львовичкіна А. М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості: монографія / А. М. Львовичкіна. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 422 с.
6. Людина і світ: Вступ до екологічної психології: навч. посіб. / М. Г. Складановська [та ін.]; Нац. гірн. ун-т. – Д. : Вид-во Нац. гірн. ун-ту, 2006. – 144 с.
7. Мельник И. М., Топоров А. О. Использование игровых методов в психологической практике : учеб. пособие / И. М. Мельник, А. О. Топоров. – Харьков : ХГУ, 1992. – 60 с.
8. Оуен Н. Магические метафоры / Н. Оуен. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 26.
9. Скребець В. О. Екологічна свідомість: історичний розвиток, сучасний стан, психологічна діагностика / В. О. Скребець. – Чернігів, 1997. – 66 с.

УДК 159.922.27

Наталія Савелюк

ВПЛИВ ЗМІ НА ПСИХІКУ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

У статті здійснюється комплексний психологічний аналіз актуальної проблеми зростаючого впливу ЗМІ на свідомість і поведінку людини. Наголошується, що особливо чутливими у даному аспекті є епоха дитинства й підлітковий вік. Особливо розглядається специфіка основних видів сучасних ЗМІ (телебачення, Інтернету) як чинників формування свідомості та поведінки юної особистості.

Ключові слова: ЗМІ, психологічний вплив, механізми впливу, телебачення, Інтернет.

В статье осуществляется комплексный психологический анализ актуальной проблемы возрастающего влияния СМИ на сознание и поведение человека. Подчеркивается, что особенно чувствительными в данном аспекте являются эпоха детства и подростковый возраст. Отдельно рассматривается специфика основных видов современных СМИ (телевидения, Интернета) как факторов формирования сознания и поведения юной личности.

Ключевые слова: СМИ, психологическое влияние, механизмы влияния, телевидение, Интернет.

The article reveals a complex psychological analysis of the urgent problem caused by growing influence of the media on consciousness and behaviour. Hereby it is accented on the importance of childhood and adolescence. The specificity of major types of present-day media (television, the Internet) as the factors influencing the consciousness and behaviour of a young person is analyzed.

Keywords: media, psychological impact, impact mechanisms, television, the Internet.

Постановка та актуальність проблеми. Ще на початку нашої ери відомий римський сатирик Ювенал писав про своїх співгромадян: «Цей народ вже давно ... всі турботи забув... і про дві речі лише неспокійно мріє: Хліба і видовищ! ...». І вже минули від тих часів два тисячоліття на історичній арені, разом із ними – ціла низка цивілізацій, етносів, культур, а вислів і далі зберігає свою силу. Навпаки, упродовж ХХ – на початку ХХІ ст. він став іще актуальнішим. Адже в наш час для того, щоб побачити світ, не потрібно навіть із власної домівки виходити: досить лише клацнути кнопкою (на пульті чи клавіатурі) – і вже можна

побувати у найвіддаленіших куточках планети чи навіть всесвіту, віртуально взяти участь у найцікавіших діях, спуститися до найглибших океанських западин або піднятися у найвищі небесні висоти. І все це за декілька секунд, із найменшими енергетичними й матеріальними витратами.

Так, характерною ознакою соціального життя упродовж останніх десятиліть є невинне зростання ролі засобів масової інформації. Натепер неможливо навіть просто уявити собі наше життя, особливо побут підростаючих поколінь, без реклами, телебачення, Інтернету і стільникового телефону; без перегляду відеофільмів, спілкування у соцмережах чи такого вже звичного «кляцання мобільним». Іншими словами, без сучасних засобів масової інформації, які змінюються, вдосконалюються і доповнюються усе новими й новими своїми складовими.

Засоби масової інформації (ЗМІ), мас *медіа* (Mass media) – *преса* (газети, журнали, книги), *радіо*, *телебачення*, *Інтернет*, *кінематограф*, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні й інші лінії зв'язку. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження *інформації*. Термін «мас медіа» застосовується також до організацій, які контролюють ці технології, наприклад, *телевізійних каналів або видавництв* [2].

Як і будь-які засоби опосередкування психічної діяльності людини, ЗМІ потребують свого ретельного вивчення й обґрунтування використання. Адже, як писав видатний вітчизняний класик Л. С. Виготський, «будь-яка функція у культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах, спершу – соціальному, потім – психологічному, спершу – між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім усередині дитини, як категорія інтрапсихічна. Це стосується однаково довільної уваги, логічної пам'яті, утворення понять, розвитку волі...» [1].

Отже, вивчення проблеми впливу всіх популярних ЗМІ на психіку, особистість має надзвичайно важливе значення. Батьки, вихователі, вчителі, психологи та самі діти якщо й не усвідомлюють до кінця, то принаймні здогадуються про ті особливі психологічні «стосунки», які встановлюються між глядачем, слухачем, з одного боку, і телевізором, комп'ютером, стільниковим телефоном, з іншого боку. Адже останні в наш час стали не просто джерелом різноманітної інформації, а часто виконують функції віртуального «співрозмовника», технічного «наставника» і навіть сурогатного «друга». Тому не тільки пізнавальні психічні процеси – сприймання, пам'ять, мислення, уява людини – перебувають під впливом сучасних засобів масової інформації, а й емоційна, вольова сфери і вся особистість загалом.

З подвійною силою усе вищезазначене стосується дітей та підлітків, котрі в силу своїх вікових особливостей є дуже сензитивною категорією осіб, тобто найменш психологічно захищеною щодо різноманітних зовнішніх впливів і маніпуляцій. Здавалося б, такі «невинні» розваги, як перегляд мультфільмів або телефільмів, доступ до мережі Інтернет і комп'ютерні ігри, якими дитину дорослі щедро винагороджують за гарну поведінку чи просто заради підтримки іміджу «сучасності», можуть мати хоча й латентні на перших порах, але згодом досить вагомі, далеко перспективні й не завжди однозначні наслідки. І навіть попри цілу низку проведених наукових досліджень відповідна проблема все ще далека від свого хоча б задовільного розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті заявленої теми насамперед необхідно проаналізувати психологічні аспекти базової в даному випадку категорії – «вплив», а точніше «психологічний вплив». Ще у трактатах стародавніх філософів наявні висловлювання з приводу спілкування людей, про способи їх взаємовпливу (Арістотель, Сократ, Конфуцій та ін.). Значний внесок у розуміння процесів впливу людей одне на одного зробили також Гобс, Декарт, Дідро, Монтеск'є, Руссо й ін. У новітню епоху різним аспектам відповідної проблеми присвячені дослідження Є. Доценка, Г. Ковальова, І. Манохи, О. Сидоренко, В. Татенка, Ф. Зімбардо, Д. Майерса, С. Мілграма, Р. Чалдіні та ін.

У сучасній науковій літературі автори продовжують по-різному трактувати поняття «психологічний вплив», а також його види, способи, методи. На відміну від відповідних механізмів діяльності, яка ґрунтується на усвідомленій та цілеспрямованій активності суб'єкта, механізми впливу мають переважно неусвідомлюваний, спонтанний характер, що зазвичай не піддається повному особистісному й соціальному контролю. Розглянемо їх детальніше, спираючись на монографічне дослідження відомого українського психолога В. Татенка [5].

1. Приклад і наслідування (імітація) – в основі лежить частково вроджена, частково набута здатність індивіда до повторення, копіювання фрагментів дій та поведінки собі

подібних. У психології концепцію наслідування активно розробляли А. Бандура, У. Мак-Дугалл, Г. Тард та ін. Загалом саме приклад і наслідування є найбільш ефективним механізмом впливу на особистість дитини, яка схильна часто імітувати побачене й почуте. Ефективності наслідування значною мірою сприяє наступний механізм впливу – психічне зараження.

2. Психічне зараження (психічне інфікування) – безпосередня трансляція емоцій від однієї людини до інших осіб. Передаватися при цьому можуть найрізноманітніші емоційні стани: від найбухливішої радості до найглибшого суму. Психічне зараження зазвичай посилюється зі зростанням кількості навколишніх осіб завдяки ефекту «відбиття» емоцій від одного до іншого. Як і навіювання, психічне зараження також є малоусвідомлюваним механізмом або, що ще точніше, емоційним тлом впливу. При його застосуванні нерідко спираються на здатність людини до емпатії, тобто співчуття та співпереживання собі подібним.

3. Навіювання (сугестія) – вплив на поведінку людини через її емоційно-почуттєву сферу, сформовані уявлення, звички, що зазвичай передбачає оминання бар'єрів свідомості та критичного мислення. Навіювання здійснюється через вербальні (спеціальні «словесні формули») й невербальні (відповідні жести, міміка, пантоміміка) засоби. Найбільш поширеним його способом є апеляція до якогось референтного джерела (конкретної персони, визнаної думки, соціального стереотипу).

Ефективність навіювання зумовлюють: індивідуальні властивості сугестора – його фізичні, інтелектуальні, емоційно-вольові якості, соціальний статус та ін.; індивідуальні властивості сугеренда – насамперед, міра навіюваності, яка тим більша, чим менша за віком дитина; взаємини сугестора та сугеренда – пов'язані з феноменами любові, довіри, залежності тощо; вдалий спосіб конструювання сугестивного впливу – підкріплення словесних формул належним емоційним тлом, додавання інших видів психологічного впливу (ефект фасцинації – наприклад, вербальний вплив посилюється на тлі певної музики).

4. Переконавання – це вплив на поведінку людини через систему логічно обґрунтованих аргументів, суджень, доказів. Його мета – не тільки прийняття, засвоєння, а й осмислення певних вимог. Іншими словами, даний механізм спрямований на свідомість і раціональне мислення індивіда, отже, передбачає належний рівень розвитку інтелекту та ораторського мистецтва. Основними прийомами переконування виступають: 1) інформування (розповідь); 2) бесіда; 3) роз'яснення; 4) доказ; 5) спростування («пере-переконування»).

Існують суттєві обмеження на застосування переконування як механізму впливу. Зокрема, воно зазвичай потребує більше часу, ніж інші розглянуті вище механізми впливу, до яких, у зв'язку з цим, у світі дорослих вдаються частіше.

Формулювання мети статті. Отже, у будь-якому випадку психологічний вплив передбачає цільову зміну свідомості й поведінки певного суб'єкта або цілої групи суб'єктів (що якраз і стосується ЗМІ). Вітчизняні науковці звертають увагу на те, що сьогодні у системі соціально-виховних інституцій нестримно зростає вплив ЗМІ, які виступають для підростаючого покоління цікавим і водночас самостійним джерелом знань. На межі ХХ – ХХІ ст. традиційні інститути (сім'я, дошкільний заклад, школа) істотно послабили свій вплив на соціалізацію дитини, а їх важливі функції значною мірою перейшли до телебачення та Інтернету. Відповідно, класична психосоціальна система «соціум – особистість» змінилася за своєю структурою, змістом і набула оновленого вигляду «соціум – мас-медіа – особистість» [4]. Мета теоретичного дослідження – проаналізувати найпоширеніші види сучасних ЗМІ та специфіку впливу на свідомість і поведінку дитини, молоді кожного з них.

Виклад основного матеріалу. Згадаємо, насамперед, про пресу – друковані засоби масової інформації (періодичні друковані видання), які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року (наприклад, газети, журнали, альманахи й ін.). Тут важливі кількість та якість тієї інформації, яка розміщена на сторінках відповідних видань. Тематика ж і зміст сучасних журналів чи книг, особливо призначених для молодіжної аудиторії, часто не відрізняються науковою пізнавальністю і різноманітністю, їх основні рубрики – новини шоу-бізнесу й мода, кохання і секс, гороскопи й анекдоти тощо. Крім того, на жаль, функція читання у житті наших дітей та підлітків знизилася за останні роки не тільки кількісно, а і якісно.

Загалом на сьогодні преса перебуває, мабуть, у найнесприятливішому становищі порівняно з іншими ЗМІ. За останні кілька років у силу цілої низки причин відбулося загальне різке скорочення тиражів періодичних видань. Соціально-економічні труднощі «виживання» друкованих ЗМІ поглиблюються ще й тим, що діти, молодь у сучасному світі знаходять усе нові

й нові, досить широкі та привабливі можливості отримувати різноманітну інформацію. І серед них, насамперед, – телебачення та Інтернет.

«Телебачення» – загальний термін, що охоплює усі аспекти технології та практичної діяльності, пов'язаних з передачею зображень із звуковим супроводом на далекій відстані. Телебаченням називають також виробництво аудіовізуальних програм і передач або комплектування (пакування), придбаних аудіовізуальних програм та передач і їхнього поширення незалежно від технічних засобів розповсюдження. З винаходом лазерних дисків та інших компактних засобів запису й відтворення зображень і звуку, *телевізори*, поряд із комп'ютерами, використовуються не тільки для прийому телепередач, а і для перегляду записаної інформації.

Не зважаючи на бурхливий розвиток інших ЗМІ на початку XXI століття, *телебачення* продовжує залишатися популярним [3]. За даними цілої низки *соціологічних* досліджень, воно займає одне із провідних місць за силою свого впливу (після сім'ї та школи), будучи каналом інтенсивної соціалізації. У наш час навряд чи знайдеться сім'я, в якій би не було телевізора, а то й навіть декількох телевізорів одночасно. Тому регулярні контакти з телебаченням, а отже і з широким світом загалом, наші діти мають із перших років свого життя – спочатку на руках у батьків, а потім уже й самостійно.

Роль і місце власне телебачення у формуванні особистості стали предметом уваги таких вітчизняних педагогів і психологів, як О. Квашук, Л. Масол, О. Невмержицька, Д. Попова, С. Шандрук та ін. На жаль, на сьогодні реальний стан національного телевізійного поля, врахування ним актуальних духовних потреб нашого суспільства не є адекватними вимогам часу, передусім через недостатню увагу держави до сфери телебачення, неналежне матеріальне й ідеологічне забезпечення кінопродукції, телестудій тощо. Це, у свою чергу, спричиняє засилля на вітчизняному екрані іноземного теле- й кінопродукту, здебільшого не найвищого ґатунку або «чужого» нам.

При цьому варто пам'ятати, що телебачення суттєво впливає на нас, здійснюючи істотний внесок у зміст і способи спілкування й нерідко стаючи стимулом для певних дій, які на телеекрані даються «в готовому вигляді». Адже телевізійна інформація у форматі життєвих історій містить певні соціальні моделі поведінки, соціальні ролі та життєві сценарії. Завдяки наочності й емоційній привабливості відповідних телевізійних образів, історій відбувається їх посиленний вплив на свідомість індивіда й відтак сприяє формуванню у нього відповідних взірців поведінки.

Але що таке стаціонарний телевізор, навіть у парі із супутниковою антеною чи DVD-пристроєм, порівняно з можливостями сучасних комп'ютерів або мобільних телефонів, які дозволяють отримувати найрізноманітнішу інформацію будь-де та будь-коли. Більше того, досвід розвитку світових відкритих мереж, особливо Інтернету, дозволяє говорити про початок нової ери в розвитку засобів і систем переробки інформації.

Інтернет – *всесвітня система взаємосполучених комп'ютерних мереж*, що їх також називають мережею мереж. У повсякденній мові слово Інтернет найчастіше вживається у значенні Всесвітньої павутини (WWW) й доступної в ній інформації, а не у значенні власне фізичної мережі.

Проблема психологічного впливу Інтернету на особистість людини досліджувалась у багатьох працях (О. Войскунським, М. Концевим, К. Кречетніковим, К. Кузьміною, О. Масловим, П. Мунтяном, М. Носовим, Ф. Смірновим, В. Ценьовим, К. Янг та ін.). У низці цих та інших досліджень встановлено, що користування мережею Інтернет здатне здійснювати різноплановий та суперечливий вплив на психологічні особливості особистості, приводячи, з одного боку, до інтенсифікації процесів самопізнання, творчого розвитку та самоствердження, з іншого – до розвитку й посилення інтернет-залежності, агресивності, депресивності. Аналогічне стосується і сучасного телебачення. Тому розглянемо детальніше позитивні й негативні психологічні аспекти впливу сучасних ЗМІ, насамперед ТБ й Інтернету, на свідомість і поведінку дітей, підлітків, враховуючи той факт, що даний вплив має значною мірою подібні психологічні механізми.

Одночасно поєднуючи у собі аудіо та візуальні ефекти, й телебачення, і веб-сторінки в Інтернеті створюють ефект живої присутності, надаючи користувачам можливість разом із відповідними авторами чи героями пережити їхнє життя, що особливо стосується посередництва сучасних пристроїв (навушники, 3D техніка й ін.).

Вплив засобів ЗМІ на психіку людини активно досліджує і використовує реклама. Переверненими прийомами привернення уваги в рекламі, а отже й на екрані, є використання

форми та змісту повідомлення парадоксальним чином, відступ від традиційних канонів, а також позірне «особисте» звертання. Класичні прийоми з метою привернути увагу – незвичність інформації, динамічність зображення, гучність звуків, виділення певних образів, слів, лозунгів великими літерами чи яскравими кольорами. Так, ще академік І.П. Павлов дослідив й описав вроджений орієнтувальний рефлекс, який назвав рефлексом «Що таке?». Складніші прийоми маніпуляцій, які часто використовуються в рекламі та на екрані: використання слів «незабаром», «терміново», «тільки сьогодні», які, як правило, створюють штучне нагнітання обстановки; маніпулятивні можливості понять «перший» і «кращий».

Загалом можна виділити три основні психологічні сфери впливу на споживача, які успішно використовуються в ЗМІ: гумор, страх, а також потяг до протилежної статі. Дотепні репліки, гумористичні сюжети, комічні ситуації, не менше за трагічні, зазвичай привертають увагу широкої аудиторії. Адже гумор за своєю суттю несе виключно позитивні емоції, що, природно, притягує людей. Але недаремно сучасні науковці акцентують увагу, в першу чергу, на негативних аспектах впливу телебачення і комп'ютерів на психіку людини, а особливо дитини. Для прикладу, в яскравих кольорових картинках мультфільмів і дитячих кінофільмів, які транслюють по ТБ або можна скачати в Інтернеті, нерідко вміло приховані хитрість, ухиляння від виконання традиційних обов'язків, жорстокі жарти та глузування. Такі взірці легко оселяються у чутливій дитячій свідомості, й це викликає відповідні наслідки: агресію, небажання відповідати за свої вчинки, цинізм або тривогу, страх і навіть депресію.

Отже, одна з найнебезпечніших для духовно-моральної атмосфери суспільства традицій ЗМІ полягає в їхньому прагненні (заради високих рейтингів) експлуатувати низькі, руйнівні тенденції людської підсвідомості. Преса, телебачення, Інтернет повною мірою використовують як потяг людини до протилежної статі («Лібідо»), так і потяг до всього трагічного, пов'язаного зі стражданнями та смертю («Танатос»), про які описано ще у класичних творах З. Фрейда.

Висновки. Отже, спектр негативних, поряд з усіма численними позитивними моментами, наслідків впливу ЗМІ на свідомість і поведінку дітей, молоді досить розлогий: культивування низьких, примітивних емоцій та інстинктів; формування неправильних ціннісних орієнтирів; становлення неадекватних стереотипів щодо людей різного віку, статі, професії тощо; непропорційне заміщення таких традиційних продуктивних видів діяльності як гра, спорт, домашнє господарство і т. д.; розмивання меж між віртуальною реальністю та реальною дійсністю; формування дивних ідеалів, взірців для наслідування; виникнення своєрідного стилю мовлення; зменшення здатності будувати реальні особисті стосунки з навколишніми людьми.

А насамкінець іще раз підкреслимо, що проблема «дитина – телевізор», «дитина – комп'ютер» далека від свого остаточного розв'язання. Необхідно зауважити й на тому, що вона стосується значною мірою і дорослого населення: для багатьох телебачення, Інтернет є не тільки джерелом інформації, а й засобом проведення значної частки дозвілля. Неможливо заборонити сучасні ЗМІ, адже, як відомо, «заборонений плід – завжди солодкий». Але можливо підвищити тотальну відповідальність дорослих: від найвищих рівнів політичних, державних, громадських діячів до безпосереднього сімейного і шкільного середовища, батьків і педагогів. Завдання останніх – формувати у дітей інформаційну компетентність, навички грамотного поводження з мас-медіа, свідоме, критичне й виважене до них ставлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – Мышление и речь. – С. 197–198.
2. Засоби масової інформації. – Режим доступу до статті: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Інформаційна політика України: європейський контекст : монографія / Л. В. Губерський, Є. Є. Камінський, Є. А. Макаренко та ін. – К. : Либідь, 2007. – 360 с.
4. Семчук С.І. Особливості впливу засобів масової інформації на соціалізацію дітей дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / С. І. Семчук. – Одеса, 2010. – 20 с.
5. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія / В. О.Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
6. Чалдини Р. Психологія впливання / Чалдіні Р.; [Пер. з англ. Е. Волков, І. Волкова, О. Пузырева]. – СПб. : Питер, 2009. – 288 с.

УДК: 131.28

Маріанна Ярошук

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ВНЗ

У статті здійснюється теоретичний аналіз психологічних аспектів оптимізації освітньо-виховного процесу у сучасному педагогічному ВНЗ. Обґрунтовуються основні ідеї та поняття організації освітньо-виховного процесу у вищій школі.

Ключові слова: освіта, вища школа, оптимізація освітньо-виховного процесу, педагогічна професія.

В статье осуществляется теоретический анализ психологических аспектов оптимизации образовательно-воспитательного процесса в современном педагогическом вузе. Обосновываются основные идеи и понятия организации образовательно-воспитательного процесса в высшей школе.

Ключевые слова: образование, высшая школа, оптимизация образовательно-воспитательного процесса, педагогическая профессия.

The article displays a theoretical analysis of the psychological aspects of optimization educational and upbringing process in the modern pedagogical high educational establishments. There are the fundamental ideas and concepts of educational process in high school grounded.

Keywords: education, higher education, optimizing educational process, teaching profession.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Освітньо-виховний процес у вищій школі спрямований на задоволення потреб людини в освоєнні матеріальних, духовних, культурних і загальнолюдських цінностей. Тому актуальним питанням сучасного науково-освітнього простору постає оптимізація навчально-виховного процесу у вищій школі. Адже розвиток інформаційних технологій вимагає модернізації у системі освіти, зокрема наявності та використання нових програмних засобів і методів.

Більшість сучасних дослідників важливого значення надають освітньо-виховному процесу саме у вищій школі, вважаючи, що ціннісним орієнтиром цьому процесу повинна стати особистість студента, формування якої здійснюватиметься на ґрунті глибокого засвоєння загальнолюдських чеснот. Разом із цим, вищу школу переслідують низка суспільних проблем, які мимоволі стають на заваді особистісного становлення, всебічного розвитку, самовдосконалення кожного індивіда. Аналізуючи емоційний стан українського студентства, спостерігаємо: падіння мотивації до навчання; труднощі у засвоєнні знань; зниження правової свідомості; втрату традиційних пріоритетів; поширення шкідливих звичок та аморальної поведінки серед студентської молоді; нівелювання загальнолюдських і національних цінностей. Крім того, традиційна система навчання із наявним у ній авторитарним підходом, а також застарілі засоби навчання спричиняють у студентів негативне ставлення до навчально-виховного процесу, що являється найбільшою із зазначених вище проблем. Адже отримання знань забезпечує орієнтування людини в навколишньому світі, надає їй здатності до самореалізації та самозростання.

Формулювання цілей статті. Мета статті – теоретичний аналіз та узагальнення психологічних засад оптимізації освітньо-виховного процесу у сучасному педагогічному ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зауважити, що проблеми організації освітньо-виховного процесу досліджували багато науковців. Наприклад, обґрунтування ідеалу національної освіти належить видатним українським ученим К. Ушинському та Г. Ващенко; психологію педагогічного процесу у вищій школі досліджують М. Савчин, Л. Подоляк, В. Юрченко, І. Руснак, М. Іванчук, І. Мартинюк; проблемам і принципам підвищення рівня якості освіти присвячено праці В. Кременя, Н. Волкової, Г. Мошковської, С. Забари, Л. Товажнянського та ін.

Глобалізація світу, його інформаційна багатоманітність, зазначають науковці М. Іванчук та І. Руснак, – обумовлюють включення людини у незрівнянно складнішу і масштабнішу

систему взаємовідносин, що суттєво ускладнює її життєву поведінку. Тому освіта повинна готувати розвинену, самостійну, самодостатню особистість, яка б керувалась у житті не страхом, а власними переконаннями і самостійним свідомим аналізом. Ось чому здійснюється перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки толерантності, де б навчання і виховання здійснювалося з урахуванням природних здібностей і психологічних особливостей кожної особистості [2, с. 54].

Видатний педагог В. Сухомлинський писав, що лише гуманність і демократичність створять якісно нову освіту [6, с. 22].

Реалізація такої мети передбачає, на нашу думку, значних зусиль у суспільній та освітній сферах. Зокрема, Л. Подоляк та В. Юрченко вважають, що оптимізація управління в системі освіти вимагає врахування психологічних і соціально-психологічних чинників, які впливають на цей процес. Вони пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями людей та закономірностями їх взаємодій у соціальних групах. Система освіти, наголошують науковці, підпорядкована єдиній меті – формуванню людини як особистості шляхом входження її в соціальне середовище; формування особистості, яка в подальшому здатна до соціальної творчості та розвитку культури. Саме тому освіта визнана цивілізованим світом як реальна цінність суспільства з підготовки наступного молодого покоління до самостійного життя і праці [6, с. 116-117].

Виклад основного матеріалу дослідження. Основною метою державної політики в галузі освіти є створення умов для розвитку і творчої самореалізації кожного громадянина України, оновлення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей та сучасних науково-технічних досягнень [3, с. 224].

Відповідно до Закону України «Про освіту» (ст. 6) система вищої освіти України ґрунтується на таких принципах:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей;
- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;
- органічний зв'язок освіти з національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- інтеграція з наукою і виробництвом;
- взаємозв'язок із наукою інших держав;
- гнучкість і прогностичність системи освіти;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність системи освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Освіта поєднує навчання і самонавчання, виховання і самовиховання, розвиток і саморозвиток. За своєю суттю освіта є керованою ззовні самоосвітою, яку можна розглядати як освітню систему, освітній процес і як індивідуальний чи колективний результат цього процесу. Мета освіти полягає у розвитку і саморозвитку людини як особистості у процесі навчання і виховання. Важливо, що освіта як процес не припиняється до кінця свідомого життя людини. Вона безупинно видозмінюється за цілями, змістом і формами [7, с. 78-79].

Враховуючи, що ми теоретично аналізуємо та обґрунтовуємо деякі аспекти саме педагогічної освіти, зазначимо, що ця професія, за М. Савчином, належить до типу «людина-людина», для якого необхідні: стійке позитивне самопочуття у роботі з людьми; потреба у спілкуванні; здатність уявляти себе на місці іншої людини, розуміти її наміри, думки, настрої; отримання знань про особистісні якості різних людей. Такі люди повинні вміти керувати, вчити, виховувати, слухати і вислуховувати. Вища педагогічна освіта забезпечує поглиблене пізнання, оволодіння педагогічними технологіями і розвиток особистісного потенціалу майбутнього педагога. Її домінантою є освітньо-творче навчання студентів професійної діяльності: ознайомлення з передовим педагогічним досвідом, оволодіння інноваційними технологіями засвоєння знань, використання їх у власному професійному становленні; формування критичного мислення, вироблення умінь організовувати дослідницькі пошуки й аналізувати педагогічно значущі проблеми [7, с. 325].

М. Варій та В. Ортинський з цього приводу зауважують, що освічена людина – це не лише людина, яка має знання і вміння з основних сфер життєдіяльності, високий рівень розвинутих здібностей, а й людина, у якої сформований світогляд і моральні принципи, а поняття та почуття мають шляхетну та піднесену спрямованість. Тобто освіченість передбачає

також вихованість особистості. Великого значення сучасні дослідники надають якості освітньо-виховного процесу, адже вона залежить насамперед від якостей педагогічної діяльності цієї установи, у якій людина здобуває освіту, а також від її навчально-матеріальної бази й навчально-методичного, організаційно-управлінського, фінансово-економічного, технічного й кадрового забезпечення. Якість вищої освіти залежить зокрема від ще одного важливого чинника – наукової школи, через яку пройшов студент у роки навчання у ВНЗ [1, с. 279].

Науковці М. Іванчук та І. Руснак вважають, що оптимізація навчально-виховного процесу у вищій школі полягає у переведенні матеріально-технічної бази на сучасний рівень. Адже навчальний заклад, що має в аудиторіях лише дошки, парти та підручники відходить у минуле [2, с. 55].

Якщо мета і завдання навчального процесу у вищій школі – формування особистості фахівця в процесі засвоєння системи знань, умінь і навичок, тобто єдність навчання, розвитку й виховання, то теоретичною основою організації навчального процесу повинна бути теорія розвивального навчання. Принципи цієї теорії такі:

- нестримний творчий характер розвитку особистості;
- опора на провідну діяльність, а саме на навчально-професійну;
- орієнтація на сенситивність віку (для студентства – сходження до вершин творчості);
- ампліфікація розвитку (збагачення розвитку через створення умов для провідної діяльності);
- орієнтація на зону найближчого розвитку, на потенційні можливості та їх реалізацію кожним студентом, зокрема саме навчання має вести за собою розвиток студента;
- єдність інтелекту та афекту, пристрасне ставлення до навчання і забезпечення його позитивними емоціями [6, с. 121-122].

Отже, для розв'язання проблеми оптимізації освітньо-виховного процесу у вищій школі необхідне, на нашу думку, особистісне залучення та активна участь студента у процесі навчання. Самостійно організована пізнавальна діяльність дає позитивні результати та забезпечує набування системи знань, умінь і навичок, а також професійне зростання особистості. Доречно зауважити, що для отримання ефективних результатів у процесі набуття знань необхідним є відчуття потреби, розумової напруженості та емоційного задоволення. Відповідальність за реалізацію названих завдань несе викладач вищої школи. Основна його діяльність, за твердженням науковців Л. Подоляк та В. Юрченка, полягатиме у реалізації наступних завдань:

- насичувати зміст навчання інформацією, яка має важливе значення для особистісного зростання студента як професіонала;
- надання студентам необхідних умов для виявлення своїх творчих можливостей;
- творче ставлення самих викладачів до викладання свого предмету, інтерес до науки, їх компетентність і авторитет як особистості;
- визначення мотивів студента, через які він пішов навчатися до даного ВНЗ;
- систематично діагностувати реально діючі мотиви навчання студентів;
- стимулювати їх до самоосвіти, до підтримання пізнавального інтересу до усього, що тісно пов'язане з майбутньою професійною діяльністю [6, с. 144].

Вважаємо, що саме така позиція повинна забезпечити умови для оптимізації освітнього процесу у вищій школі та виведення студента на належний рівень особистісного розвитку, компетентної підготовленості, професіоналізму, готовності нести суспільну відповідальність за підготовку до життєдіяльності нової української генерації.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проаналізувавши психологічні засади оптимізації освітньо-виховного процесу у сучасному педагогічному вищому навчальному закладі, ми побачили, що головною його передумовою є оновлення матеріальної бази ВНЗ, виокремлення особистості кожного студента та створення оптимальних умов для саморозвитку та самовиховання особистості під час вузівського навчання. Особливо значущим це є для майбутніх педагогів, оскільки вони повинні морально усвідомлювати та виконувати вимоги, які ставить перед ними суспільство.

В якості перспектив подальших досліджень ми розглядаємо поглиблене вивчення психологічних аспектів оптимізації освітньо-виховного процесу у сучасному педагогічному вищому навчальному закладі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : навч. пос. / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський. – [2-ге вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 376 с.
2. Іванчук М. Г. Вища освіта і Болонський процес : навчально-методичний посібник / Іванчук М. Г., Руснак І. С. – Чернівці : Рута, 2009. – 84 с.
3. Збірник наукових праць військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : ВІКНУ, 2010. – Вип. №25. – 415 с.
4. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія : методичний посібник / Мартинюк І. В. – К. : ІСДО, 1995. – 160 с.
5. Педагогіка і психологія вищої школи : навчально-методичний посібник / Руснак І. С., Іванчук М. Г. – Чернівці : «Рута», 2008. – 176 с.
6. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : навчальний посібник / Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. – К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
7. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навчальний посібник / Савчин М. В. – К. : Академвидав, 2007. – 424 с.

УДК134.2

Олег Васишин,
Ігор Фарина

ЖАНРОВЕ РОЗМАЇТТЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ГНАТЮКА

У статті проаналізовано жанрове розмаїття творчої спадщини письменника-політв'язня Івана Федоровича Гнатюка: поетичні твори, автобіографічна проза, переклади, літературна критика, епістолярій. Простежено найбільш характерні особливості художньої творчості письменника в контексті історії української літератури 60 – 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: жанрове розмаїття, лірика, оригінальність мислення, публіцистичні інвективи, перекладацька діяльність.

В статье проанализировано жанровое разнообразие творческого наследия писателя-политзаключенного Ивана Федоровича Гнатюка: поэтические произведения, автобиографическая проза, переводы, литературная критика, эпистолярий. Прослежены наиболее характерные особенности художественного творчества писателя в контексте истории украинской литературы 60 – 90-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: жанровое разнообразие, лирика, оригинальность мышления, публицистические инвективы, переводческая деятельность.

The article analyzes the genre diversity of artistic heritage of Ivan Hnatiuk, the writer and political prisoner: his poetry, autobiographical prose, translations, literary criticism, correspondence. It traces the most characteristic features of his literary art in the context of the Ukrainian literature in 60 – 90 -ies of XX century.

Keywords: genre diversity, lyrics, originality of thought, journalistic invective, translation activities.

Постановка наукової проблеми. В українській культурологічній моделі світу постать Івана Гнатюка засвідчила особливу життєздатність українського духу, потужність кореневої системи національного осердя. У ситуації століття існуючої загрози, духовного і фізичного винищення українського народу опозиційно-оптимістичний голос поета утримував життєву енергію нації на її вершинних регістрах, постійно залишаючи невтраченій українській людині потенцію руху до духовної досконалості.

З початку 60-х років і до кінця 90-х творча спадщина Івана Гнатюка не знайшла належного поцінування у дослідженнях українських літературознавців. Гнатюкознавство як літературна ділянка якщо й існувало, то лише на регіональному рівні (йдеться про праці

О. Василюшина, Г. Чернихівського, Л. Проць, Г. Радосівського-Барана, І. Тиран, О. Яворської, І. Юринець, П. Сороки, Л. Антонюк-Слідзинської, В. Мазурчука та ін.).

Тому актуальність нашої статті зумовлена двома чинниками. По-перше, творчість Івана Гнатюка, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка, майже не досліджувалася. Окремі, хай навіть і досить вдалі та проникливі, розвідки Є. Барана, Г. Вишиваного, Л. Воловця, Л. Череватенка, О. Никанорової, Н. Кириленко, М. Шалати, на жаль, не можуть заповнити літературно-критичної лакуни щодо поета.

Складається враження, що в сучасному літературно-мистецькому процесі взагалі не існує такої постаті. До речі, Л. Череватенко, один із тих небагатьох, хто наважився сказати своє слово про Івана Гнатюка, що достойно поцінувало великого патріота й великого поета України, дещо іронічно зауважив з приводу публікації у газеті «День»: «Тож мені здається, що газета «День», коли шукала «єдиного мужчину на всю Україну», припустилася прикрої помилки і вказала неточну адресу... Незрівнянно більше на це почесне звання заслуговує Іван Гнатюк». І якщо вже визначити місце поета в українській літературі, доведеться визнати: він з того самого ряду, що й Зеновій Красівський, Василь Стус, Олена Теліга, Олег Ольжич, Євген Маланюк, Павло Грабовський – і так аж до Тараса Шевченка, який, власне, й відкриває оцей ряд українських достойників честі, рицарів національної ідеї.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Через віхолу літ до нас приходять творчість письменників, котрі були нашими сучасниками, і кожного разу відкривається новими гранями. Це, звісно, стосується і доробку Івана Гнатюка, якого удостоїли Шевченківської премії уже після проголошення незалежності України. Його, між іншим, поціновувачі красного письменства досі знали як талановитого лірика та епіка, а лише тепер, після фізичної смерті письменника, починають відкривати його для себе як цікавого автора автобіографічної прози та здібного перекладача.

Про ці іпостасі нашого краянина і поведемо мову, й почнемо з поезії, тобто з того жанру художньої літератури, де краянин найкраще виявив себе. Як відомо, він, як поет, заявив про себе у 1965, коли у видавництві «Каменярь», що у Львові, побачила світ тоненька збірка віршів «Паговіння» (у книзі спогадів «Стежки-дороги» він детально описав історію її появи). Можна, звісно, багато говорити про неї. Нарікати, зрозуміло, і на те, що оті 27 віршів через тодішні цензурні рогатки тоталітарного виробництва не дають змоги у всій красі побачити душу людини. Але водночас треба, мабуть, сказати, що ота збілочка в касеті книжечок 10 авторів і досі пам'ятна, бо містила вірші, за котрі і досі не соромно перед читачами. Наведемо хоча б декілька строф, котрі свідчать про це. Приміром, у вірші «Кобзар» читаємо: «Його, мов хліб, у чорний час просили в позички сусіди, зціляючи серця завжди тим словом, що прорік Тарас!» Згодімося, що вже ці рядки є такими промовистими на тлі того, що офіційна пропаганда противилася такому пошануванню. А ось ще одне відверте зізнання з того ж ряду: у вірші «Моя любов» можна прочитати: «З віками грань між ерами – зітреться, життя моє загубиться в імлі, але у вічність проросте із серця моя любов до рідної землі!» (Прикметно, що у тій же касеті і того ж року побачила світ збілочка (теж дуже тоненька) «Квіти на постаментах» Григорія Радосівського (Барана) з Радосівки на Шумщині, з яким його назавжди поріднили більшовицькі застінки в'язниці у Крем'янці. Між іншим, це – не голослівне твердження, бо саме про нього він з теплою згадав у «Стежках-дорогах», очевидно, маючи на увазі і заочні зустрічі з ним на шпальтах журналів і у колективному збірникові «Яблуневий цвіт». І ще, напевно, в свідомості Івана Гнатюка довго відлунювали рядки побратима зі сталінської каторги: «Плюнь, як Сибіром хтось очі коле, губи в дешевих мудрощах дме – за Єнісеєм цвіте матіола, бджоли збирають мед». Він розумів, що ці рядки безжально кастровані препильними редакторами з кадебістським оскалом, але радів, що хоча б таким чином йому вдалося сказати болючу правду).

Ще декілька думок про книжечку «Паговіння». Добре, звісно, що вона з'явилася, заявивши, що люті вітриська недолі не можуть зламати душу людини. А ще можна говорити про оригінальність мислення, незважаючи на те, що автор послуговувався традиційною поетикою у своїх версифікаційних спробах.

Справжньою подією у літературному житті стала книга віршів «Калина», яка з'явилася друком наступного року після «Паговіння». Правда, ця назва прийшла до поета згодом, бо спершу було «Полум'я калини» – саме таку назву він сам запропонував видавництву «Молодь», що тоді діяло у Києві. Звідки така назва? Важко щось однозначно сказати, тому висловимо тільки один здогад. Іван Федорович ніколи не приховував, що так звали батька побратима повстанської юності Василя Теслюка, якого замучили сталінські опричники. Його

образ назавжди вселився у свідомість. Можливо, це і стало визначальним у мить остаточного вибору, хоча він нікому про це не говорив.

Та повторимо, що це, на жаль, може бути лишень здогадом. То й далі оповімо про факти з життя «Калини», які мають реальне підґрунтя. Автор був втішений, що книга відкривалася не ідолопоклонною одою Москві, а віршем «Поріг», в якому яскраво зазвучали мотиви національної пам'яті: «Сину мій, клякни перед порогом, обітри лице його сумне – не ступи відступником на нього, бо з-під нього кров моя лине!» І не дивувався, що у ту пору для багатьох (за небоязнь у відстоюванні національної позиції) він був автором «Калини», справжнього прізвища якого вони часто-густо і не знали. (Що там хто б не натякав з цього приводу, а даний факт переконливо свідчить про визнання поетичного таланту).

Та коли говорити про цю книгу, то звернемо увагу на один момент. У «Калині» вперше з'являються цикл віршів, сонет і вінок сонетів. Приміром, цикл віршів «Павло Грабовський» (в ньому поет продовжує відстоювати національні інтереси настільки, наскільки це було можливим) є до певної міри алегоричним. Адже йдеться про непросту долю засланця царських часів, котрого зла недоля зробила співцем народних сподівань. А той, хто знає про колимські «університети» автора, мимоволі проводить паралелі. Тим паче, що вдалих строф у циклі вистачає. Приміром, одна з них звучить так: «Але в поета серце не з граніту, не трісне, не розколеться від мук, бо що – граніт? Крижка немонолітність, в якій немає спраги до життя». Це – з вірша «Недуга», що входить до цього циклу. А скільки таких вдалих строф є у віршах «Самотність», «Дзвін бандури», «Сповідь перед матір'ю». Між іншим, коли вже зайшла мова про цикли віршів, то маємо заради справедливості згадати про триптих пам'яті художника Корнила Устияновича, в якому багатьох вразили рядки: «У кожного народу – свій Мойсей, а хто Мойсеєм в тебе, Україно?»

Ще раз перечитуємо їх, звертаючись до сонета «Вікно». Тут автор теж є гранично відвертим уже з перших рядків: «Я бачу світ у власному вікні, де спогади плывуть, як біоструми, – і не болять мене ніякі глуми, що мало світу у моїм вікні». Вже не дивуємося, коли у заключних рядках вірша читаємо: «А може, і нащадок мій добуде з того вікна життя моє забуте – кристали дум з прозорих самотин». Наяву бачимо послідовну й відверту принциповість. Публіцистичні інвективи поета вдаряють точно в ціль. Як і у вінку сонетів «Нива життя», тут є теж чимало рядків, котрі привертають увагу до себе: «Спокутою болять мене щоднини усюдисущі слуги сатани, – засліплені в ненависті вони, готові й сонце кинути за стіни». Або таке. «Любов до праці, істини й людини моє сумління гріла і пекла, а хто в душі не чув її тепла, той все життя лиш тлів, як порохнина». Цитування можна продовжити. Але хочемо поговорити про інше. Автор послуговується звичністю слів, але з їх допомогою виголошує думки, котрі зачіпають за живе. Поет, якщо можна так сказати, бере на себе вину за порушення загального існування. І непомітно переходить межу власного, переходячи до болісних узагальнень, усвідомлюючи себе.

Саме цим і наповнена книга віршів «Повнява», яка прийшла до читачів через два роки після «Калини» і була ж такою місткою, як і вона. Це тонко підмітив у рецензії поет Володимир Лучук. Але для нас вона цікава не лише цим. У «Повняві» поет заявив про свою спромогу у новому для себе жанрі, вмістивши поему «Сулима». 65 чотиривіршів у семи розділах розповідають про незламного козацького ватажка, який так багато зробив для рідного народу. Цікавим, на нашу думку, є те, що поет свідомо відходить від принципу віршованого в оповіді про ті чи інші факти з біографії свого героя, а порушує набагато глибші за суттю питання. «Невже безвихідь? – Гей, лиха облудо, в підступності та спритна, далебі, але й тебе він хитрістю обпутає і зуб за зуб ще витягне тобі». На фоні того, що деякі поети поемно молилися «кремлівським богам», звернення Івана Гнатюка до теми героїчного минулого рідного народу промовляло так багато.

У ті роки Іванові Гнатюку не раз дорікали минулим. А воно і справді було вражаючим. Він народився 27 серпня 1929 року в Дзвинячій на Збаражчині, в селянській родині. У 1949 році сталінські опричники засудили на 25 років неволі на Колімі. Під час «хрущовської відлиги» повернувся в Україну. І майже весь час з тавром «неблагодійного» жив у Бориславі на Львівщині. З ним, а також з невиліковними сухотами продовжував працювати в літературі, одна за одною видавши книги «Паговіння», «Калина», «Повнява», котрі так багато сказали про нього.

Багато добрих слів заслуговують також книги «Жага», «Життя», «Барельєфи пам'яті», «Чорнозем». І перш за все тому, що поет залишається вірним собі у своїх творчих виявах. У цьому неважко переконатися, читаючи вірші «Криниця», «Листопад», «Смерть Довбуша»,

«Гелуанська драма», «Пращур», «Дорога до матері». У вірші «Батьківська піч», скажімо, читаємо: «І куди б нас травні чи вересні не носили вітрам навстріч, мовчки ждатиме наших вересків охолола батьківська піч». Хіба на основі співставлень з уже процитованими рядками не можна зробити висновок, про який уже мовлено.

Та книга «Чорнозем» привертає увагу не лише вірністю раніше обраній тематиці і поглибленням у її висвітленні. Адже маємо тут цикл віршів «різьба золотої тіні», цикл «Сонети родинної любові» та поеми «Степове марево» і «Запізніле каяття». І про них можна говорити багато. Й почнемо з циклу «Різьба золотої тіні», який докорінно різниться на тлі громадянської та пейзажної лірики поета. Вже хоча б тим, що цикл – неповторний взірець віршів на інтимну тематику. Цікавою вже є сама поява поезії в доробку поета. Зі спогадів Івана Гнатюка можна дізнатися, що під час однієї зустрічі Василь Іванишин (тоді молодий критик з Дрогобича) висловив думку, що Іван Гнатюк є одним поетом в Україні, в доробкові якого немає жодного інтимно-ліричного вірша. Це, звісно, було неправдою, бо ще в колимських таборах він створив цикл сонетів «Колюче плетиво дротів», присвячений майбутній дружині Галині, яка теж була політв'язнем. Не хотів про це говорити, і у відповідь критикові створив цикл «Різьба золотої тіні», першим слухачем якого була дружина. Згодом вірші з'явилися в одному з журналів і їх появу тепло сприйняли читачі.

А цикл «Сонети родинної любові» істотно різниться, бо в центрі уваги поета балансування (зримає і незрима) між громадянською та пейзажною лірикою. Здається, що найчіткіше це видно при перелічуванні сонетів «Покута», «Чекання», «Книги». Цікаво також, що ці твори стилістично не відрізняючись від подібних у попередніх книгах, свідчать про творче поглиблення у суть питання. Внутрішній погляд у них спрямовано на душу людини. І в цьому, безперечно, полягає сила поетового таланту.

Тепер спроєкуємо ці роздуми на поеми «Степове марево» та «Запізніле каяття». Не вважаємо це якоюсь випадковістю. Перший твір – образне переплетення громадянськості, пейзажності та інтимності, котре найяскравіше, на нашу думку, видно у кінцевому розділі твору. «Я бачу степ в Скіфію в уяві, круті вали розкопок і зерна – це ниви котять хвилі золотаві, історія тече на бистрині». «Степове марево» у часовимірі зображуваних у ній подій дещо віддалене від «Запізнілого каяття». Бо саме такий висновок про це можна зробити уже з першого рядка твору: «Козацька ніч – ніде і не шелесне». Та головним і тут є те, що прописні істини поет неповторно переломлює крізь призму власного світобачення, що окремі думки сприймаються не так, як того хоче автор. Адже це – проблема особистісного сприйняття, впливу на який не існує.

Гадаємо також, що треба згадати про книги «Турбота», «Осінні блискавки», «Благословенний світ», «Нове літочислення», «Хресна дорога», «Правда-мста» з поемами «Ликера», «Сповідь Наливайка», «Дім», «Час», «Роковини», «Суд», «Злотоверхий собор» і циклами «Світло згаслої зірки», «Михайло Грицюк», «Правозданність», «Правда-мста». А ще, мабуть, треба згадати, що у його доробкові були поеми «Голгофа», «Потойбіч дійсності». З книги спогадів «Стежки-дороги» і дізнаємося, що свого часу в журналі «Жовтень» (нині «Дзвін») було опубліковано поему «Хатинь». Можна, звичайно, аналізувати усі ці твори, але зумисно не будемо цього робити, а тільки наголосимо на потужності поетичних устремлень крайнина, котрий успішно заявив про себе пристрасним епіком і тонким ліриком, написавши ряд поем, циклів віршів та сонетів. І, звісно, римованих віршів різних обсягів. У цих творах зримо бачимо філософські концепції українського народу та його буття.

Отже, автори цих рядків у цій публікації вже висловили свої думки про книги «Паговіння», «Калина», «Повнява», «Турбота», «Чорнозем», «Нове літочислення», «Правда-мста». А також про поетичні видання «Жага», «Життя», «Барельєфи пам'яті», «Благословенний світ». Але ще більше про поетичний діапазон поета сказали віршовані збірки «Благословляла мати на дорогу», «Дім і час», «Дорога», «Вибрані вірші і поеми».

Але є ще один нюанс, який не маємо права оминати. Окремі літературознавці і критики, не зважаючи на вищезгадане, продовжують натякати на те, що Гнатюк-поет належить до графоманів і про нього, мовляв, не варто стільки говорити. Та не все так, просто, як декому може здатися. По-перше, якби поет був тривіальним графоманом, то з ним не захотіли б мати справу ні Борис Харчук, ні Володимир Лучук, ні Володимир Підпалій. По-друге, своєрідністю є і те, що коли твори з'являлися на світ, чомусь не хотіли заявляти про себе «істинні поети», розуміючи, що за сміливість можуть бути переслідування. По-третє, багато тодішніх негативних рецензій (зокрема, описів Тараса Салиги і Михайла Косіва) були діями пристосовництва. Досить показовою у цьому плані є історія з критичним відгуком Івана Дзюби,

про якого згадано у спогадах. Виявилось, що саме йому не сподобалась одна думка про верлібр у цьому рядку «Тут не візьме формою верлібр» і більше ніяких претензій у нього не було. Нам здається, що це говорить само за себе.

Та ще раз повернемося до обговорення творів Івана Гнатюка у Спілці письменників з участю майбутнього академіка. Нагадаємо, що тоді ж йшла мова про вірші Ігоря Калинця, Романа Кудлика і Бориса Демківа. Та вже цей факт є промовистим для того, хто хоч трішки знайомий з тодішньою літературною ситуацією.

Ще одним аргументом на користь цього міркування може бути і збірка віршів для дітей «Хто найдужчий на землі?», яка засвідчила про оригінальність мислення. Говорити про це змушує та обставина, що він не встає у позу суворого ментора і не заграє з наймолодшими читачами, бо ніколи не вдавався до цього у спілкуванні зі своїми дітьми.

Іван Гнатюк є знаним як поет. Але він виступав і як прозаїк. Зокрема, згадаємо, що за автобіографічну повість «Стежки-дороги» він був удостоєний Шевченківської премії. Його перу належить і книга спогадів «Бездоріжжя» та споминів про Бориса Харчука, опублікованих у журналі «Дзвін» зі Львова. Не маємо також права не сказати про спогади та есеї з книги «Свіжими слідами», фрагменти щоденникової прози, спомини про Володимира Підпалого.

Слава Богу, що ці тексти оприлюднено, бо вони проливають яскраве світло на душу людини. Може, тому і слід згадати про деякі з них конкретніше. «Стежки-дороги», скажімо, – пристрасна розповідь про нелегку долю людини, котра, незважаючи на прикрощі часу, завжди пам'ятала про свої національні корені. Можна тільки дивуватися, якою багатющою може бути пам'ять письменника, бо не завжди свідомість людини зберігає стільки деталей. Скажімо, і досі не можуть забутися сторінки про появу дому Гнатюків у Дзвинячій, його муки у тюрмі й таборах. Детально поет описує митарства з виданням книг, боротьбу з недугою, котрою «нагородили» табори. Не можна із зацікавленням не читати описів спілкування письменника із кадебістами та їх прислужниками. Тут автор часто-густо залишається гострим у своїх судженнях, але водночас є дуже толерантним.

Можна не погоджуватися з його оцінками ролі деяких людей в історії незалежної України. Але вона має право на існування, і цього з пісні не викинеш. Це, зокрема, стосується Леоніда Кравчука. Не завжди добрими словами він згадує Івана Драча, Павла Мовчана. Не обминає він увагою і негативні дії видавничих редакторів Василя Колодія, Івана Сварника, Мирослава Лещенка. З теплотою згадує про своє спілкування з патріархом Володимиром, письменниками Борисом Харчуком, Григорієм Кочурем, Володимиром Лучуком, Володимиром Підпалим, колишніми політ'в'язнями Миколою Волощуком і Володимиром Сороколітом. Приємно, що чимало сторінок книги присвячено матері і дружині. Болить його і те, що рух через недалекоглядність його керівників перестав бути рушійною силою суспільства, а окремі його чиновники перехопили найгірші звички компартійної номенклатури, не бажаючи рахуватися з думками рядових громадян.

Тут, мабуть, варто згадати ще про один момент. Свого часу літературний критик Євген Баран висловив думку, що «про спогади Івана Гнатюка писати нелегко». Саме через це його спогади хвилюють. Автор відгуку на книгу спогадів загострює увагу на ницості окремих політичних лідерів, які в очі говорять одне, а поза очі – інше.

Історія з присудженням Шевченківської премії, якщо повірити думці про вручення її Гнатюкові авансом за майбутнє мовчання, теж виглядає не вельми привабливою. Та це – не докір письменникові, а доказ того, що в незалежній Україні деякі впливові особи без докорів сумління намагаються оживити прийомчики тоталітарної епохи. І вдають, що не розуміють огидності своїх дій.

Та як там не було б, а в цьому випадку, як нам здається, «піклувальники» прорахувалися. Вже хоча б тому, що мовчання вони не отримали, бо письменник відверто говорив про наболіле. «Піклувальники» отримали несподіваний результат і для себе – збільшення уваги читачів до творчості літератора після присудження премії. І після цього вже безповоротно відпало питання про «Премію за муки». Вона (хоч вони і не хотіли цього) стала визнанням творчості, яка не може применшити той факт, що нагороду отримано не за вірші, а за книгу спогадів.

Ще одну думку нав'яли спогади про Бориса Харчука і Володимира Підпалого. Не секрет, що в основі цих творів є те, що ми знаємо про ці взаємини зі «Стежок-доріг». Але в тому і полягає суть справи. Автор, ведучи свою розповідь, залишається безпосереднім та щирим, насамперед у висловленні думки. Важливо, що ці твори, а точніше події, зображені у них,

«обрамлені» реаліями часу, в якому вони відбувалися. Це – явний дисонанс зі спогадами, де такі часові виміри відсутні, або такі, в яких намагаються подати усе у вигідному для себе світлі.

На увагу заслуговує і перекладацька діяльність Івана Гнатюка. Тут чи не найчастіше згадують про інтерпретацію «Цинамонових криниць» польського прозаїка Бруно Шульца, за яку взявся з благословення Дмитра Павличка – колишнього головного редактора журналу «Всесвіт», цікавого поета і перекладача.

Звернемось і ми до цього твору, знайшовши його у другому числі журналу «Жовтень» (нині «Дзвін») за 1989 рік. У невеличкій післямові до нього переспівувач розповідає про загиблого від кулі гестапівця письменника й жодним словом не омовлюється про історію появи цього перекладу. Про неї детальніше дізнаємося зі «Стежок-доріг». Відзначимо лишень, що він відзначається соковитістю мовлення. Цього ефекту Іван Гнатюк досягає за рахунок вдалого поєднання особливостей літературної мови та говірки місцевості, де жили автор та перекладач. Надзвичайно важливим є те, що перекладач наблизив твір до сучасників, зберігаючи описи реалій та часу, у якому діють герої. Це особливо помітно з інтерпретації новел «Навіженство», «Пан», «Вулиця крокодилів».

Цікавою є також поява перекладів з білоруської у доробкові Івана Гнатюка. Із спогадів дізнаємося, що Володимир Лучук та Оксана Сенатович свого часу заочно познайомили його з білоруською поеткою Ларисою Геніюш. Схожість доль (Лариса Геніюш теж колись була політв'язнем з волі сталінських опричників) і вірші настільки вразили, що він переклав кілька поезій, які згодом опублікував «Жовтень» (нині «Дзвін»). Між двома митцями після цього зав'язалося щире листування, яке обірвала передчасна смерть білоруської поетки.

Письменниця Ольга Яворська у «Спогадах про Івана Гнатюка» стверджувала, що той теж перекладав твори з вірменської, російської та сербо-лужицької мов.

Але творчість краянина, коли говорити про перекладацтво, має ще одну сторону медалі. Його вірші теж стали поживою інтерпретаторів. У 1977-ому його вірші у російських перекладах вийшли у Москві окремою книгою під назвою «Следы». Іван Федорович, як бачимо зі спогадів, не був вельми задоволеним цим виданням. Але він розумів, що ця книга є своєрідною індульгенцією перед тоталітарною владою, й поет користався цим. Але тільки для літературної творчості. Водночас ніколи не переступав межу, коли компроміс переставав ним бути. Не бачимо у цьому нічого поганого. Навіщо звинувачувати письменника в неіснуючих гріхах, коли влада сама змушувала до таких кроків?

Відомо також, що доробком краянина цікавилися не тільки російські перекладачі. Адаже окремі його твори інтерпретувалися білоруською, естонською, латвійською і португальською мовами. Публікували їх в Австралії, Канаді, Польщі, США. До речі, саме ця обставина змушує ще раз повернутися до питання про графоманію. Переконані, що переклади творів Івана Гнатюка на інші мови ставлять «жирний хрест» на усіх спробах хулителів очорнити його доробок.

Потребує згадки і літературно-критичний ужинок краянина. У цій статті уже йшлося про його спогади про Володимира Підпалого та Бориса Харчука і післямову перекладів прози Бруно Шульца. Та маємо ще й рецензію «Обличчям вгору! Поглядом у небо!», написану та опубліковану у 1982-ому. Вона, між іншим, написана на книгу віршів «Зором серця» Ганни Світличної – поетки, з якою упродовж багатьох років Іван Федорович перебував у дружніх взаєминах.

Що варто вважати головним у цьому творі? Наголос на чомусь одному зробити неможливо. Тому спробуємо виділити найосновніші аспекти. Звісно, на наш погляд, бо переконані, що літературознавство мусить мати особистісний аспект. Принаймні, невеликий за обсягом доробок Івана Гнатюка на літературно-критичному полі ратує за це. Зокрема, роль організатора взяла на себе і рецензія на книгу віршів Ганни Світличної.

Вже на самому її початку автор обурюється, що тогочасні критики на догоду системі та власним амбіціям проявляють мале зацікавлення збірками тих письменників, які не вміють голосно заявляти про себе нелітературою. Він теж зробив висновок, що творчість Ганни Світличної є подвигом. Захоплюється він і тим, що з її поезій постає ніжна і вольова постать ліричної героїні з багатою гамою почуттів. У даному випадку акцентує увагу на вірші «Відповідь анонімнику». У рецензії читаємо: «Її поезії, то зболені, як поранене серце, то суворі, як солдатське життя, то ніжні, як дитячий сміх, то печальні, як очі скорботної матері, але коли читаєш ті поезії, то ніби у спекотну днину припадаєш до джерела, що само вибилося з-під землі». Ще рецензент наголошує на злитті думання поетки з природою, що стало

визначальною рисою її творчості. Наголошує він і на афористичності багатьох рядків віршів поетки.

І не тільки Іван Гнатюк був уважним до творчості інших. Таким самим платили йому й ті, хто писав про його ужинок. Серед тих, хто у різні роки звертався до його творчості, були Лев Воловець, Роман Гром'як, Любов Проць, Леся Храплива-Щур, Гаврило Чернихівський, Михайло Шалата. Усі вони підкреслювали, що творчість Івана Гнатюка є неповторною сторінкою в українській літературі. Звернемося хоча б до думки, висловленої Романом Гром'яком у 1989-ому. Тоді він наголошував, що поет – «схильний до філософської лірики притчового способу думання і завжди стикає історичне й сучасне, точно фіксує прикмети нового».

Таким вдумливим аналітиком він постає і в своїй епістолярії. Шкода лишень, що листи письменника ще мало знані поціновувачам, бо досі журналом «Київ» оприлюднено тільки маленьку частину його листування з Володимиром Підпалим. Та те, що вже довелося бачити, є свідченням того, що епістолярій крайнина сповнений цікавими думками, які конче потрібно донести до людей.

Висновки. Як бачимо, творчість Івана Гнатюка є багатожанровою. Маємо перед собою поетичні твори для дорослих і для дітей, автобіографічну прозу, переклади, літературну критику, епістолярій. Усі ці твори різних жанрів дають можливість збагнути, що кожна душа людини неповторна і кличе до себе, якщо працюєш над собою, які злі вітрища долі не віяли б. Бо час – категорія, у якій живемо і зобов'язані щомиті наповнювати її плодами своїх думань і розмислів.

Творча незглибимість Івана Гнатюка. Вона ще тільки частково постає перед нами у всій своїй повноті та цілісності. Бо як неможливо вичерпати океан, так само неможливо збагнути до кінця всі перепитії великої спадщини поета-політв'язня. Залишається тільки сподіватись, що час і вдумливий дослідник продовжить нашу естафету в плані глибших літературних студій й поцінування таланту митця.

УДК 738.147

Інна Клак

СТВОРЕННЯ ІНШОМОВНОГО КОМУНІКАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНО ОРІЄНТОВАНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті обґрунтовано доцільність створення іншомовного комунікативного середовища з метою оптимізації навчання майбутніх учителів-філологів іншомовному спілкуванню, що сприятиме формуванню в них професійної комунікативної компетентності. Аргументовано необхідність застосування сучасних комп'ютерних технологій навчання у процесі професійної підготовки майбутніх учителів-філологів.

Ключові слова: професійна комунікативна компетентність, іншомовне комунікативне середовище, учитель-філолог, комп'ютерні технології навчання.

В статье обоснована целесообразность создания иноязычной коммуникативной среды с целью оптимизации обучения будущих учителей филологов иноязычному общению, что способствует формированию у них профессиональной коммуникативной компетентности. Аргументирована необходимость использования компьютерных технологий обучения в процессе профессиональной подготовки будущих учителей-филологов.

Ключевые слова: профессиональная коммуникативная компетентность, иноязычная коммуникативная среда, учитель-филолог, компьютерные технологии обучения.

The article reveals the expediency of creating the foreign language communicative environment aiming to optimize the process of teaching the future philologists foreign communication. It will help to form the students' professional foreign communicative competency.

Necessity of applying computer technologies in training future philologists has been argued in the article under consideration.

Keywords: professional communicative competency, foreign language communicative environment, teacher-philologist, computer technologies of teaching.

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх учителів-філологів передбачає цілеспрямоване формування в них іншомовної комунікативної компетентності, адже по закінченню ВНЗ майбутній вчитель-філолог повинен володіти не тільки знаннями з іноземної мови, а й вмінні вільно входити в іншомовне комунікативне середовище, що має особливо важливе значення для конкурентоздатного працівника, спроможного досягти певних вершин у своїй професійній діяльності.

Створення іншомовного комунікативного середовища, яке ґрунтується на використанні професійно спрямованих ситуацій реального зв'язку з друзями, колегами, однодумцями в процесі навчання іноземної мови набуває все більшої значущості для оволодіння випускниками вміннями іншомовної комунікації. Відтак актуалізується формування іншомовної комунікативної компетентності студентів у змодельованих ситуаціях іншомовного середовища, а також здатності до творчого застосування знань з іноземної мови в умовах інтерактивного навчання. Такий підхід дає змогу не тільки оптимізувати професійну підготовку майбутніх учителів-філологів шляхом організації іншомовної комунікативної взаємодії професійного спрямування, а й розкрити основні потенційно значущі якості студентів у процесі вивчення іноземної мови, сприяти розвитку в них критичного (оціночного) й продуктивного мислення та активної освітньої позиції «Я – філолог», а також підготувати їх до використання інтерактивних технологій у власній професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми створення іншомовного комунікативного середовища присвятили свої наукові праці та публікації ряд зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема, О. Артеменко, С. Коновальчук, В. Островая, Н. Разенкова, А. Рубцова, С. Савельєва, Н. Філярівська та ін. Науковці розглядають іншомовне комунікативне середовище як креативне середовище, у якому студенти мають можливість у повній мірі реалізувати свої особистісні якості як майбутні філологи [5]; евристичні ситуації, що ініціюють пізнавальну самостійність студентів, постійне залучення їх до пошукової, проектної, творчої діяльності [1]; професійно-комунікативне середовище, яке сприяє формуванню та розвитку відповідної компетентності в студентів-філологів [2]; продуктивно-ціннісне іншомовне освітнє середовище, у якому майбутній філолог виступає для себе одночасно в якості суб'єкта і об'єкта майбутньої професійної діяльності [4, с.233]. У нашому дослідженні під іншомовним комунікативним середовищем ми розуміємо особливим чином організований в умовах ВНЗ освітній процес, що забезпечує рівень володіння іноземною мовою, достатній для міжкультурного і міжособистісного спілкування.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є обґрунтування доцільності створення іншомовного комунікативного середовища як педагогічної умови формування професійної комунікативної компетентності в майбутніх учителів-філологів, що сприятиме оптимізації процесу навчання майбутніх учителів-філологів іншомовному спілкуванню.

Виклад основного матеріалу. На практиці часто трапляється так, що студенти, засвоївши знання про мовні явища іноземної мови (т.б. володіючи певною мовною компетенцією) і знаючи про традиції та звичаї англомовних країн (соціокультурна компетенція), часто не можуть застосувати ці знання у реальному житті. Це пояснюється відсутністю регулярного природного іншомовного комунікативного середовища, що є одним із головних факторів, які ускладнюють оволодіння іноземною мовою та формування професійної іншомовної комунікативної компетентності в майбутніх учителів-філологів. Отже, перед викладачами ВНЗ ставиться мета, якої вони повинні досягти у своїй педагогічній діяльності, а саме: не тільки забезпечити майбутніх учителів-філологів знаннями про систему мови (формування мовної компетенції) та культурні особливості і традиції іншомовних країн (формування соціокультурної компетенції), що також не менш важливо, але й навчити розуміти чужу думку, висловлювати власну точку зору та вступати в комунікацію з іншими людьми, представниками інших країн (формування та розвивати мовленнєву, компенсаторну та соціальну компетенції).

Досягти поставленої мети представляється можливим за умови вирішення наступних завдань:

- розвивати в студентів іншомовну комунікативну компетентність (мовну, мовленнєву, соціокультурну, компенсаторну та навчально-пізнавальну), необхідну і достатню для спілкування в межах підвищеного і високого рівнів володіння іноземною мовою;
- розвивати культуру усного та писемного мовлення іноземною мовою в умовах офіційного та неофіційного спілкування;
- вивчати засобами іноземної мови рідну культуру, розвивати в студентів здібності представляти свою країну в умовах міжкультурного спілкування;
- залучати студентів до світових культурних традицій, виховувати повагу до інших культур і народів, готовність до повсякденного спілкування, ділової співпраці та спільного вирішення загальнолюдських проблем;
- розвивати самоосвітній потенціал студентів, включаючи розвиток ключових компетенцій, (освітньої, ціннісно-орієнтованої, загальнокультурної, навчально-пізнавальної, інформаційної, комунікативної, соціально-трудової, компетенції особистісного самовдосконалення).

Оскільки освітній процес з іноземної мови здійснюється поза межами природного мовного середовища, то цілком очевидно, що для успішної реалізації цих складних завдань необхідною умовою успішного формування професійної комунікативної компетентності є створення іншомовного комунікативного середовища, в якому студенти матимуть можливість реалізувати набуті ними теоретичні знання та практичні навички спілкування.

На заняттях з іноземної мови необхідно дотримуватись основних принципів комунікативного підходу (по Ю. І. Пассову), які полягають не стільки у тому, що переслідується мовленнєва практична мета, скільки у тому, що шлях до цієї мети є саме практичне використання мови. Адже, комунікативний метод заснований на тому, що процес навчання являє собою модель процесу комунікації. Як будь-яка модель, процес навчання в деяких аспектах спрощений порівняно з реальним процесом комунікації, але за своїми параметрами (принаймні, за принципово важливими) він йому адекватний, подібний [3].

Висока якість підготовки майбутнього фахівця іноземних мов у галузі сучасної освіти повинна виявляти не тільки педагогічні умови та рівні його готовності до використання на практиці вже відомих способів вирішення педагогічних проблем, але й здатність до самостійного проектування педагогічних систем, процесів і ситуацій, що сприяють забезпеченню ефективного професійного саморозвитку майбутніх учителів-філологів. Від того, наскільки останні ознайомлені з різними аспектами використання інноваційних технологій і, на якому рівні вони володіють ними, залежить успішне здійснення їхньої професійної діяльності.

М. Фіцула наголошує, що використання комп'ютера в процесі навчання сприяє також підвищенню інтересу й загальної мотивації навчання завдяки новим формам роботи і причетності до пріоритетного напрямку науково-технічного прогресу; активізації навчання завдяки використанню привабливих і швидкозмінних форм подання інформації, ...індивідуалізації навчання – кожен працює в режимі, який його задовольняє; розширенню інформаційного і тестового «репертуарів», доступу учнів до «банків інформації» [6].

Отже, проведення занять у спеціалізованих лінгафонних кабінетах, в склад яких сьогодні обов'язково входить комп'ютерний клас, – це інтерактивність та наочність, які, перетворюючи навчання у захоплюючу та цікаву гру, оптимізують процес формування професійної комунікативної компетентності в майбутніх учителів-філологів.

Робота у сучасному комп'ютерно-лінгафонному кабінеті, обладнаному комплексом звукотехнічної та проекційної апаратури, має на меті сприяти модернізації навчального процесу та аудіовізуальним методом створювати оптимальні умови для інтенсифікації аудиторної, самостійної, індивідуальної та групової роботи студентів по оволодінню та удосконаленню навичок усного іншомовного спілкування, які формуються в результаті практичної діяльності. Дана мета досягається шляхом формування умінь та навичок розуміння мовлення на слух, правильної вимови звуків, інтонації та ритму.

Не викликає сумніву й той факт, що вивчення іноземної мови потребує живого споглядання та спостереження, адже важлива роль належить як побаченому, так і почутому, а якщо те, що побачив і почув, відразу ж закріпив, то засвоєння відбувається набагато швидше. Цю проблему з успіхом вирішують аудіовізуальні матеріали, які слід розглянути як один із засобів створення іншомовного комунікативного середовища. Вони вводять у навчальну аудиторію фактичний матеріал, що відображає оточуючий світ природи, життя, науки, перетворюючи мову з абстракції у живий засіб спілкування. Вони надають не тільки

викладачеві, а й студентам можливість творити й фантазувати, моделювати взаємне спілкування на занятті, роблячи його активним і цікавим. Образно висловлюючись, аудіовізуальні засоби – це особлива «палочка-виручалочка», яка в руках творчо працюючого викладача дозволяє йому легко і невимушено урізноманітнити форми роботи на занятті. Ці засоби можуть застосовуватися на будь-якому етапі заняття, не псуючи і не порушуючи його структури та цілісності.

Застосування електронних засобів інформації, таких як комп'ютер та відеомагнітофон, є дуже ефективним при формуванні комунікативної культури студентів, так як відеоматеріали не тільки представляють студентам живе мовлення носіїв мови, але й занурюють їх у ситуацію, в якій вони знайомляться з мовою міміки й жестів, стилем взаємин та реаліями країни, мова якої вивчається. Відеоматеріал дозволяє, крім завдань на розуміння, давати студентам завдання на трактування міміки та жестів («body language»), на розпізнавання стилю взаємин і т.п. з тим, щоб у реальній ситуації студенти не робили грубих помилок при спілкуванні з представниками країни, мова якої вивчається. Відео на занятті представляє мову в живому контексті. Воно пов'язує заняття з реальним світом і показує мову в дії. Це навчальний засіб, який збагачує вже наявні в арсеналі викладача матеріали. Відео, крім усього іншого, може допомогти подолати культурний бар'єр при вивченні іноземної мови. Є ряд ситуацій на заняттях, коли відео може бути особливо корисним. Наприклад, якщо потрібно представити закінчений мовний контекст, показати комунікативну сторону мови через вивчення міміки та жестів, практикувати навички аудіювання в природному контексті, уявити ситуації для обігрування на занятті, практикувати навички опису й переказу, збагатити словниковий запас, стимулювати спілкування або дискусію.

Ефективність застосування відеотехніки в процесі навчання залежить від наявності методичного забезпечення тобто аудіовізуальних засобів, якими є фонограми (всі види фонограм, фоно-тести, фоно-записи текстів, оповідань, аудіо-заняття та аудіо-лекції), відеопродукції (відеофрагменти, відео-уроки, відеофільми, відео-лекції та тематичні слайди).

На заняттях і в поза аудиторній роботі може бути з успіхом використана пряма трансляція різних передач центральних та місцевих каналів радіо і телебачення, в тому числі навчальних передач; трансляція кінофільмів, діафільмів, аудіозаписів. Використання аудіо- та відео- засобів – один із важливих напрямів інформаційних технологій. Тому поряд з комп'ютерними технологіями говорять про аудіовізуальні технології навчання, в яких значна частина управління пізнавальною діяльністю здійснюється за допомогою спеціально розроблених аудіовізуальних навчальних програм.

Завдяки інтенсивному розвитку інформаційно-комунікативних технологій з'явилась ще одна реальна можливість заповнити відсутність природного іншомовного середовища шляхом створення іншомовного електронно-освітнього середовища, в склад якого входять електронно-освітні ресурси, розміщені в мережі Інтернет та електронно-освітні ресурси на цифрових носіях. Включення інтернет-ресурсів у процес навчання іноземної мови сприяє соціальній адаптації майбутніх учителів-філологів у сучасному світі. Інтернет-підтримка надає студентам безліч можливостей, у тому числі отримувати інформацію з іншомовних сайтів, де студенти дізнаються нове, пізнають світ, спілкуються з ровесниками, удосконалюють та розвивають навички іншомовного спілкування.

Результати досліджень свідчать, що особливу складність для студентів складає формування іншомовної аудитивної компетенції як елемента комунікативної компетентності, яка передбачає цілий комплекс іншомовних адитивних вмінь, а саме: когнітивно-лінгвістичних, соціолінгвістичних, дискурсивних, стратегічних, психолінгвістичних та оціночно-рефлексивних. Всі ці вміння пов'язані з розумінням іншомовного автентичного мовлення, лінгвістичних та пара лінгвістичних компонентів іншомовного висловлювання, особливостей функціонування психологічних механізмів сприйняття та індивідуальних особливостей мовців.

Досягти подібної профільності курсу навчання іноземної мови можна використовуючи освітні методи та технології, а саме: ситуативний аналіз, ділові та рольові ігри, тренінги, проєктивні та інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). В умовах модернізації української системи освіти проблема ефективного використання ІКТ у супроводі викладання іноземних мов у ВНЗ виявляється досить актуальною та виокремлюється як одна з пріоритетних.

В якості оптимального засобу створення іншомовного комунікативного середовища можна рекомендувати використання підкаст-терміналів, які являють собою інтернет-платформи з підкастами – звуковими або відео файлами, що розповсюджуються безкоштовно через Інтернет для масового прослуховування, перегляду та доступні для скачування або

призначені тільки для онлайн прослуховування, перегляду без скачування на локальний комп'ютер.

Звернення до підкастингу забезпечує відносно вільне іншомовне комунікативне середовище як для викладача так і для студентів; сприяє формуванню, розвитку та удосконаленню їх іншомовної пізнавально-комунікативної діяльності; надає простір для їх творчої роботи; забезпечує загальними лінгводидактичними сітковими ресурсами для вирішення поставлених навчальних завдань; підвищує мотивацію та стимулює дискусійне спілкування на мові, що вивчається в аудиторний та поза аудиторний час.

Автентичність, профільність, інтерактивність та технологічна мобільність інноваційної технології підкастів значно підвищує ефективність формування іншомовної комунікативної компетентності в майбутніх вчителів-філологів.

Висновок. Таким чином, створення іншомовного комунікативного середовища сприятиме оптимізації навчання майбутніх учителів-філологів іншомовному спілкуванню (оволодінню ними навичками професійно-орієнтованого спілкування), а отже й формуванню в них професійної комунікативної компетентності на фоні загальної професійної підготовки.

Подальші наукові пошуки спрямовуватимуться на розробку дидактичної моделі формування професійної комунікативної компетентності в майбутніх учителів-філологів з урахуванням можливостей інформаційних освітніх технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко О. В. Педагогічні умови розвитку професійної успішності майбутнього вчителя-філолога / О.В. Артеменко // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н.С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – Випуск 4. – Частина 2. – С. 50–54.
2. Островая В. В. Педагогические условия формирования коммуникативной компетентности в профессионально - корпоративной среде / В. В. Островая // Человек и образование : журнал. – 2012. – №2. – С. 153–157.
3. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Ефим Израилевич Пассов. – М., Просвещение, 1991. – 208 с.
4. Рубцова А. В. Продуктивный подход в профессиональном иноязычном образовании как концептуальная основа развития продуктивно-ценностной иноязычной образовательной среды [Текст] / А. В. Рубцова // Актуальные задачи педагогики: материалы междунар. науч. конф. (г. Чита, декабрь 2011 г.). – Чита: Изд-во «Молодой ученый», 2011. – С. 233–235.
5. Савельева С.С. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности учителя в образовательном процессе вуза: монография. – Воскресенск, 2012. – 217 с.
6. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 544 с.

УДК 371. 382

Ірина Комінярська, Олена Пасічник

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПОНЯТЬ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

У статті піднімається та вирішується проблема вивчення теорії літератури в школі. Підкреслюється, що знання з теорії літератури потрібні учням для розуміння змісту художніх творів і явищ літературного процесу. Визначені три групи теоретичних понять у сучасному шкільному літературознавстві. Окреслені відмінності у списку теоретико-літературних понять, що вивчаються в курсах «Українська література» та «Світова література».

Ключові слова: теорія літератури, теоретико-літературні поняття, українська література, світова література, урок, специфіка літератури, учні, вчитель.

В статье поднимаются и решаются такие проблемы, а именно: для чего изучать теорию литературы в школе, что именно и как изучать. Подчеркивается, что знания по теории литературы необходимы учащимся для понимания содержания художественных произведений и явлений литературного процесса. Определены три группы теоретических понятий в современном школьном литературоведении. Отмечены различия в списке теоретико-литературных понятий, которые изучаются в курсах «Украинская литература» и «Мировая литература».

Ключевые слова: теория литературы, теоретико-литературные понятия, украинская литература, мировая литература, урок, специфика литературы, учащиеся, учитель.

The article is devoted to the study of the problem of theory of literature at school. The attention is emphasized to the knowledge needed to pupils for understanding the contents of literary works and facts of literary process. Three theoretical concepts are defined in contemporary school literature. The differences are defined in curriculum «Literature of Ukraine» and «The world's literature».

Key words: theory of literature, theoretical literary concepts, literature of Ukraine, the world's literature, lesson, literary peculiarities, pupils, teacher

Постановка та актуальність проблеми. «Теорія літератури – галузь наукового знання про сутність, специфіку художньої літератури як мистецтва слова, про засади, методи її вивчення, критерії оцінки літературних творів; одна з трьох основних ланок літературознавства (поряд з історією літератури і літературною критикою)» [3, с. 680]. Саме ця ланка літературної освіти в школі і на сьогодні залишається найслабшою. Полемічне питання про вивчення теоретико-літературних понять у курсах «Світова література», «Українська література» змушує вирішувати цю проблему на методологічному рівні. Теоретичні поняття призводять до більш глибокої рецепції художнього твору, допомагають отримати від цього естетичне задоволення.

Проте, за твердженням Ф. Штейнбука, деякі вчителі вдаються до крайнощів, перетворюючи вивчення теоретичних понять на «річ у собі». Інші нехтують ними, і розгляд твору становить «дрібну філософію на глибоких місцях» або балаканину «з приводу» [6, с. 219].

У загальноосвітній школі основи теорії та історії літератури вивчаються на уроках:

- формування теоретико-літературних понять;
- вивчення біографії письменника;
- засвоєння літературно-критичних статей;
- за історико-літературними матеріалами;
- узагальнення та повторення;
- позакласного читання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На питання формування теоретичних питань у своїх працях акцентували увагу відомі психологи Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Н. Молдавська, О. Нікіфорова, С. Рубінштейн, М. Тализіна та інші. Так, Н. Молдавська відзначила специфічність літературного розвитку й літературної освіти, стверджуючи, що «ставлення до мистецтва і його сприйняття формуються за законами, які не завжди збігаються із законами розвитку теоретичного мислення, хоча і пов'язані з ними. У понятті ми маємо справу із загальноновживаним узагальненням, яке формується у загальнолюдському досвіді протягом життя багатьох поколінь... Це значно ускладнює весь процес накопичення художнього досвіду дитиною, а відтак і процес її літературного розвитку» [4].

Питання теорії літератури у шкільному вивченні на уроках світової й української літератур досліджували літературознавці та вчені-методисти О. Бандура, Г. Беленький, А. Вітченко, Н. Волошина, Ю. Глебова, О. Ісаєва, З. Кирилюк, В. Мацапура, Л. Мірошніченко, О. Ніколенко, Є. Пасічник, М. Снежневська, Л. Удовиченко та інші. Зокрема, О. Ісаєва вважає, що «формування кваліфікованого читача у процесі вивчення зарубіжної літератури у школі, розвиток естетичного смаку учнів, розширення їхніх знань про взаємовплив та особливості

різних національних літератур, збагачення інтелекту, удосконалення вмінь та навичок неможливе без засвоєння теоретико-літературних понять» [2, с. 10].

Мета статті – з'ясувати, навіщо вивчати теорію літератури в школі, що саме вивчати і як вивчати.

Виклад основного матеріалу. Перше питання, яке постає перед вчителями світової та української літератур, – навіщо в школі вивчати теорію літератури? По-перше, знання з теорії літератури необхідні учням для кращого розуміння художніх творів. По-друге, вони сприяють засвоєнню художніх творів письменників. По-третє, знання теорії літератури також сприяють кращому розумінню та засвоєнню явищ літературного процесу.

З цього приводу Г. Бєленький та М. Снежневська стверджували, що «вивчення теорії літератури допомагає орієнтуватися у художньому творі, у творчості письменника, у літературному процесі, розуміти специфіку, умовність мистецтва, виховує серйозне ставлення до духовних багатств, виробляє принципи оцінки літературних явищ і вміння їх аналізувати, загострює і розвиває критичну думку, сприяє формуванню естетичних смаків. Нове у мистецтві краще зрозуміє і оцінить той, хто знає закони мистецтва, уявляє собі етапи його розвитку» [1].

Що стосується безпосередньо предмету «Світова література», то О.Ісаєва вважає: «Формування кваліфікованого читача у процесі вивчення зарубіжної літератури у школі, розвиток естетичного смаку учнів, розширення їхніх знань про взаємовплив та особливості різних національних літератур, збагачення інтелекту, удосконалення вмінь та навичок неможливе без засвоєння теоретико-літературних понять» [2, с. 11].

Наступне питання, яке постає перед учителями-філологами: «Що вивчати?, тобто які саме теоретичні поняття».

Теоретичні відомості:

- а) репрезентовано у програмі в спеціальній рубриці «Теорія літератури»;
- б) вміщено у поясненнях до кожної теми програми з літератури;
- в) також подаються у поясненнях учителя і статтях підручника.

У сучасному шкільному літературознавстві теоретичні поняття поділяються на три групи:

- які виражають специфіку літератури як мистецтва слова : художній образ, єдність змісту і форми, зображально-виражальні засоби мови художнього твору;
- що називають елементи художньої структури твору: тема, проблема, ідея, композиція, образ-персонаж, мовностильові особливості, рима, строфа, розмір;
- які характеризують літературний процес: роди і жанри літератури, літературний напрям, художній метод, індивідуальний стиль, фольклорний вплив.

Доречно згадати ще одну класифікацію теоретико-літературних понять, яку пропонує О. Ісаєва:

а) теоретико-літературні поняття, що їх використовують для осмисленого сприйняття та розуміння саме художньо-виражальних засобів твору – епітети, алегорія, композиція, сюжет тощо;

б) літературознавчі поняття, що спрямовані на осмислення літературного процесу в цілому та його закономірностей – художня література як вид мистецтва; поняття про світову та національну літератури, їхні напрями та течії, взаємопроникнення родів і жанрів у сучасній літературі та ін.;

в) загально естетичні поняття – художньо-мистецький напрям, єдність форми і змісту, трагічне та комічне, вічні образи у мистецтві тощо [2, с. 10].

Основні теоретико-літературні поняття виділяються для кожного класу.

Так, у п'ятому класі на уроці світової літератури, тема якого «Японські народні казки», «Хлопчик-мізинчик», учням подаються знання про мандрівний сюжет і національний колорит. При вивченні теми «О. С. Пушкін. Вступ до поеми «Руслан і Людмила» вчитель тип уроку визначає як урок формування теоретико-літературних понять, а саме: елементи сюжету, портрет.

На уроці художнього сприйняття твору «Джон Кітс. «Про коника та цвіркуна» вчитель подає учням початкове поняття про вірш, пейзаж, епітет, метафору.

У шостому класі вчитель-словесник подає учням теоретичні знання про традиційні й вічні образи, новелу, гумор, гіперболу, міф і казку, байку, езопову мову тощо.

Так, на уроці-узагальненні «Значення образу Різдва у творі (Г. Діккенс «Різдвяна пісня у прозі») вчитель знайомить із поняттями про народні традиції, а на уроці художнього сприйняття твору, присвяченого життєпису і творчості Мацуо Басьо, – про хайку.

На уроках української літератури у п'ятому класі при вивченні теми «І. Франко. «Фарбований лис» учитель пояснює, що таке мова автора та мова дійових осіб.

На уроці «М. Стельмах. «Чому кріт не з'являється на світ» учитель-філолог пояснює учням різницю між прозовою та віршованою мовою.

При вивченні теми «Пісня про Байду» шестикласникам дається поняття про історичні пісні та гіперболу, а теми «Л. Глібов. «Щука», «Лисиця-жалібниця» – про літературну байку.

У старших класах окремі літературно-теоретичні поняття об'єднуються у групи і складають п'ять основних розділів:

- література як вид мистецтва;
- літературний твір;
- літературні роди і види;
- літературні напрями і течії;
- основи віршування.

Проте найскладнішого для вчителя-словесника залишається проблема «Як вивчати теорію літератури?». Вчителям у розв'язанні цієї проблеми надають допомогу вчені-літературознавці, методисти й креативні вчителі (Є. Волощук, О. Ісаєва, Ж. Клименко, Л. Мірошніченко, А. Лісовський, О. Ніколенко, Є. Пасічник, С. Пультер, Г. Токмань, Ф. Штейнбук та ін.).

Формування теоретико-літературних понять здійснюється на уроках української літератури. Відповідно на уроках світової літератури актуалізуються опорні знання з теорії літератури, відбувається їхнє поглиблення. Зрозуміло, що перелік теоретико-літературних понять, що їх вивчають у курсі предмета «Українська література», відрізняється від такого переліку у курсі «Світової літератури».

Так, вчитель світової літератури дає учням поняття про всесвітню літературу. Також, оскільки вивчається найчастіше перекладна література, подаються відомості про оригінальні та перекладні твори, про переспів художнього твору, автора та перекладача, про хоку, танка і т. ін. (середні класи).

У старших класах, на відміну від теоретико-літературних понять, що вивчаються на уроках української літератури, вчитель світової літератури знайомить учнів з такими поняттями, як новий роман, або антироман, театр абсурду, магічний реалізм, поетизм тощо.

Перед учителями-словесниками стоїть завдання застосовувати різні методичні прийоми, різноманітні види вправ для глибокого засвоєння теоретико-літературних понять.

Це можуть бути різноманітні види робіт: складання вірша на запропоновану тему, визначення віршових розмірів, проведення літературних ігор інтелектуального типу, різні за своїм характером письмові роботи, аналіз творів різних жанрів, створення проблемних ситуацій, різні форми узагальнення знань тощо.

За твердженням А. Лісовського та С. Пультера, систематизувати теоретико-літературні поняття допомагають графічні таблиці.

Структуруванню, систематизації та повторенню теоретико-літературних понять слугує ведення літературознавчого словника, в якому Г. Токмань пропонує виділити наступні рубрики:

1. Художня література як вид мистецтва.
2. Роди і жанри.
3. Ідейно-тематична основа твору.
4. Композиція.
5. Образ-характер.
6. Виразальні засоби мови.
7. Віршування.
8. Літературні напрями.

Ці підструктури можуть бути представлені у вигляді схеми. Роботи зі схемами і словником, вважає Г. Токмань, учитель може перевірити і вдома, і на уроці [5, с. 40].

Висновок. Отже, шкільні програми зі світової та української літератур визначають ті теоретико-літературні поняття, що необхідні учням для розуміння, аналізу та оцінки художнього твору. Вивчення теорії літератури проводиться на матеріалі відповідних художніх творів, художніх текстів, що аналізуються. Подальше дослідження особливостей вивчення теоретико-літературних понять вбачаємо у більш детальному аналізі, як саме вивчати теорію літератури в школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беленький Г. И., Снежная М. А. Изучение теории литературы в средней школе (4-10 кл.) : пособие для учителя / Г. И. Беленький, М. А. Снежная. – М., 1983. – С. 6.
2. Ісаєва О. О. Чи потрібна теорія літератури на уроці зарубіжної? (Про її роль у розвитку читацької культури школярів та практику формування) / О. О. Ісаєва // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2000. – №5. – С. 9-12.
3. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВУ «Академія», 1997. – 752 с.
4. Молдавская Н. Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения / Н. Д. Молдавская. – М., 1976. – С. 6.
5. Токмань Г. Вивчення літературно-критичних статей і засвоєння теоретико-літературних понять / Г. Токмань // Урок української – 2005. – №11-12. – С. 37-40.
6. Штейнбук Ф. М. Методика викладання зарубіжної літератури в школі : навчальний посібник / Ф. М. Штейнбук. – 2-е вид., випр. та уточн. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 280 с.

УДК 82.0

Ілля Комінарський

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДРАМАТУРГІЇ ДЖОРДА РИГИ ТА СЛАВОМІРА МРОЖЕКА

Стаття присвячена вивченню принципів побудови п'єс у добу постмодернізму. Акцентується увага на творчості канадського митця Джорджа Риги та польського драматурга Славоміра Мрожека. З'ясовуються особливості художньої інтерпретації тексту та образів у п'єсах «Лист до мого сина» та «Танго».

Ключові слова: поетика драми, новаторство, «театр абсурду», ретроспекція, Джордж Рига, Славомір Мрожек.

Статья посвящена изучению принципов построения пьес во время постмодернизма. Акцентируется внимание на творчестве канадского писателя Джорджа Рыга и польского драматурга Славомира Мрожека. Выясняются особенности художественной интерпретации текста и образов в пьесах «Письмо к моему сыну» и «Танго».

Ключевые слова: поэтика драмы, новаторство, «театр абсурда», ретроспекция, Джордж Рыга, Славомир Мрожек.

The article is devoted to the study of principles of construction of plays in the time of postmodernism. The attention is paid to the creations of the Canadian writer George Ryga and Polish playwright Slawomir Mrozek. The features of artistic interpretation of text and appearances are established in plays «A Letter to My Son» and «Tango».

Key words: poetics of the drama, innovation, «theatre of the absurd», retrospection, George Ryga, Slawomir Mrozek.

Постановка наукової проблеми та її значення. У другій половині ХХ ст. світова література зазнала помітних трансформацій порівняно з попереднім періодом, тому її назвали постмодерністською. Постмодернізм як словесно-художнє явище є еkleктикою різноманітних світоглядних, естетичних жанрово-стилістичних тенденцій, механічним поєднанням різноманітних та протилежних поглядів, ідей, стилів і художніх форм. Він являє собою безперервний процес одночасного розкладу та перетворення у межах безлічі мистецьких, культурних та інтелектуальних традицій. Цілісність, логічна впорядкованість, певна система критеріїв та естетичних цінностей не визначають постмодернізм як явище [1, с. 244]. Постмодернізм схильний до поєднання різних стилів і напрямів. Його література вдається до

різноманітних прийомів (монтаж, колаж, інтертекстуальність тощо) та словесних форм вираження, які формують стилістичну палітру напряму. У постмодерністському літературному тексті існує безперервний зв'язок і неоднорідність елементів. Вони утворюють різноманітну множинність, текстуальні відгалуження, які певним чином структуруються паралельним принципом до інших частин тексту. Децентралізація та варіативність нових художніх значень являють собою суттєві характеристики постмодерністських текстів.

Взаємодія узвичаєного та нового – це один із універсальних законів розвитку літератури. Ця взаємодія завжди суперечлива, конфліктна, проявляє себе як єдність протилежностей. Нове неминуче виростає із існуючого і, відкидаючи, руйнуючи його, несе в собі модифіковані ознаки, переростає в нову якість. У літературі попереднє надбання є основою для нових пошуків і відкриттів [1, с. 246]. У літературному розвитку традиція тільки тоді продуктивна, коли реалізується у творчому переосмисленні. Спираючись на традиції, письменник здобуває енергію для творення якісно нових художніх цінностей, позиціонує себе як новатор. Новаторство – це оновлення літератури, яке проявляється у формуванні нових засобів зображення, виникненні жанрових і стильових різновидів, образів, нової концепції осмислення життя. Характерною особливістю новаторства є оригінальність. Будь-який письменник намагається написати твір так, щоб він не був схожим на жоден інший, розповісти у своєрідній манері, яка не використовувалася до нього ніким.

Новаторство може стосуватися й окремих аспектів літературного життя, змін у жанротворенні, образотворенні, формальних засобів та ін. Зв'язок традицій та новаторства – це необхідна передумова літературного розвитку [1, с. 248].

Аналіз основних джерел. Поетика – наука про систему зображувально-виражальних засобів у письменстві та будову літературних творів. Сучасна інтерпретація поетики полягає у відокремленні її від теорії літератури, сприйнятті як частини літературознавства, що вивчає конкретні елементи твору (композиція, поетичне мовлення, версифікація). З метою узгодження дефініцій Г. Ключек пропонує застосовувати щодо поетики як внутрішньо організованої цілісності такі основні «постійні смисли»: художність, система творчих принципів, художня форма, цілісність і системність, а також майстерність письменника. Порівняно з теорією літератури поетика більш зосереджена на вивченні, крім конкретних сегментів твору (композиція, поетичне мовлення, версифікація тощо), ще й системи художніх принципів літературних тенденцій, творчості певного поета, стосується не лише об'єктивних властивостей певних текстів, а і його рецепції, постаючи водночас об'єктом та суб'єктом дослідження. Залежно від окресленої площини аналізу за основу дослідження може обиратися поетика стилю, жанру, діяльності певної школи чи угруповання, творчого доробку окремого автора тощо. Отже, йдеться про загальну поетику, що висвітлює можливі способи художнього задуму письменника та закони поєднання різних засобів залежно від жанру, виду чи роду літератури, які можуть бути класифіковані на різних рівнях творчої роботи між задумом і втіленням твору. Поетика ставить за мету розкриття творчої лабораторії письменника від задуму до остаточного втілення художнього твору відповідно до авторської волі, виявлення всіх можливих рівнів тексту, поєднане з використанням відповідних текстологічних, палеонтологічних, деконструктивістських методик і герменевтичних підходів [2, с. 233].

Мета статті – показати новаторство побудови п'єс Джорджа Риги та Славоміра Мрожека кризь призму доби постмодернізму.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У канадській літературі, яка стрімко почала розвиватися в епоху постмодернізму, відбувається активна взаємодія словесних родів, пошук нових форм художнього мислення та відтворення, перегляд літературних канонів. Розмивання меж між родами, практикування міжродових форм, синтез властивостей епосу, лірики та драми – це лише невеликий перелік своєрідності та нововведення у літературі Канади.

Канадська література є досить молодою у своєму літературному та історичному розвитку. Незважаючи на це вона має широкий діапазон проблемного, тематичного та жанрового розмаїття художньої літератури. З пожвавленням соціальних і духовних процесів у Канаді її література збагатилася новими ідеями та жанрами, досягла художньої зрілості. Атмосфера канадської літератури сьогодні визначає прагнення до самоствердження, до втілення найгостріших тем сучасності, нових стереотипів канадської реальності в нових художніх формах, зокрема в драматургії [4].

Канадська драматургія є неоднозначним та цікавим явищем у сучасному літературознавстві. «Канадський драматург», у поєднанні ці слова звучать не логічно, неначе «панамський хокеїст або ліванський хутрянний мисливець» [5]. Новаторство та оригінальність

канадської драматургії полягає у виникненні нових тематичних, жанрових і стилістичних різновидів у порівнянні з драматургіями, які мають глибшу літературну історію.

Дія у драмах є водночас зовнішньою та внутрішньою. Усі події та вчинки героїв відбуваються завдяки психологічному напруженню та підтексту, які переростають у монологи та репліки. У драмах відбуваються зіткнення зовнішніх і внутрішніх сил героїв, які живуть у «власному світі» та байдуже ставляться до суспільства, яке їх оточує.

На думку літературознавця У. Толмена, герой у канадських драмах зображений самотнім та відчуженим. Особистість не готова прийняти самотність, через це вона проявляє бунтівне почуття. Однак герой бунтує лише у вузькому, власному світі [3, с. 47]. Для драматурга герой не є узагальненим типом людини, він являє собою неординарну особистість. У центрі уваги драми знаходиться внутрішній психологізм героїв.

Популярними стають нові жанри – соціальна, політична, психологічна та інтелектуальна драми. Вони виявилися надзвичайно продуктивними та бажаними в канадській драматургії другої половини ХХ століття. Серед усіх канадських драматургів слід відзначити праці Джорджа Риги. Його п'єси мають дискусійно-політичний характер. Вони цілком відповідають духові сучасності – вічне протистояння привілейованих верст суспільства з менш привілейованими, робітників і керівників, простих людей та уряду. Сміливість, новаторство та оригінальність драматичних творчих ідей Джорджа Риги пояснюється тим, що він був реалістом свого часу, зумів показати помилкові ідеали тогочасного суспільства та деградацію норм моралі. Драматург тверезо оцінював дійсність і насичував свої п'єси реальним змістом. Таким чином, він намагався розкрити протиріччя суспільства та прагнув знайти шлях досконалих форм суспільного й приватного життя. Джордж Рига здійснив невеличку реформу у канадській драматургії. Драматург був переконаний, що сучасна п'єса повинна ґрунтуватися не лише на зовнішній інтризі, а й на гострих ідейних протиріччях дійсності.

Ще однією із визначальних рис реформи драматургії Джорджа Риги була своєрідність побудови п'єс. У його драмах відбувається постійне наростання напруги дії, розв'язка відкладається до фінальної частини, так званої драматичної катастрофи. Наскрізна дія реалізується через загострення конфлікту, протистояння персонажів, непередбачуваної зміни обставин, протистояння внутрішніх і зовнішніх сил героя. Драма Джорджа Риги не є композиційно цілим та монолітним твором. Варто відмітити монтажний стиль тексту, тобто п'єса побудована із неоднорідних частин. Кожна частина характеризує певний відрізок життя героя, важливу роль у цьому відіграє прийом ретроспекції. Він створює хаотичний вимір спогадів (фрагментів), який руйнує цілісність часу та простору в творі. Ретроспективна форма драми Джорджа Риги служить для викриття таємниць минулого його героя. Воно викривається та аналізується в процесі безпосередньої дії. Це порушує спокійне життя героя. Події з теперішнього часу провокують викриття минулого героя. З'ясувавши минуле героя, читач розуміє причину, яка викликала драматичну катастрофу: «Старий Лепа: Якби слова були такими почуттями – вільними та простими як дощ і вітер, як добре було б писати про те, що хочеш сказати! Але це... це ж яка клята праця!!! Я думаю ці слова Стефан зрозуміє легко. Він освічений чоловік... мій Стефан. Він добре говорить... якщо тільки він знає більше.

Стефан (*випливаючи з пам'яті*): Я думаю ти повинен залишити свою ферму, батьку. Я можу знайти тобі квартиру в місті, з кимось будеш жити або...

Старий Лепа (*злісно пишучи*): Мій син легко зрозуміє ці слова... але ці думки дуже важкі для нього!

Стефан (*нетерпляче*): Тут нічого немає для тебе! Нічого, ти ж знаєш. Глянь – ти продав землю, чому ж ти тримаєшся за будинок та садок? Де зараз твої сусіди? В місті – в квартирах та домах для пристарілих!

Старий Лепа (*все ще пишучи, але відхилившись від стола*): Мій хлопчик завжди все розумів – особливо дурні речі! Я вже сказав, мені почуваюся вже краще!» [6]. Отже, варто зазначити, що прийом ретроспекції є одним із найважливіших способів новаторського творення драматургії у Джорджа Риги.

Творчість Славоміра Мрожека є конверсійно-гротескною. Вона показує світ спотвореним, а іноді навіть абсурдним. Письменник, послуговуючись пародією, намагався сформулювати принципи, за якими людина повинна функціонувати у мікроспільноті або суспільстві. Дуже швидко Славоміра Мрожека почали називати провідним польським митцем, який вміло демаскує, аналізує та відображає абсурдну реальність комунізму. Творчість драматурга у більшій мірі була пов'язана з політикою. Він порушував вагомні суспільні питання, але й водночас звертався до етики. Славомір Мрожек вважав, що норми людської поведінки

найяскравіше проявляються у відносинах з іншою людиною. Вони обумовлені суспільними політичними та культурними обставинами [8].

Джордж Рига розкрив і наповнив новим змістом композицію драми. Використовуючи багатозначність деяких слів, мова автора може трактуватися по-різному. Побудувавши драматичну дію на психологічних образах героїв, Джордж Рига відобразив цим їхню життєву позицію. Кожен із героїв – це підсистема зі своїм конкретно поставленим завданням. Його мова має чітко виражений підтекст, який переконливо та правдиво вказує на його місце у художній побудові п'єси. Головні герої п'єси часто змінюють свій настрій у певних епізодах. Від цього їх мова стає різкою та агресивною або ж ніжною та м'якою. Така функція не властива для другорядних або мимовільних діючих осіб. Цим Джордж Рига розподіляє героїв на інтровертних та екстравертних. Незважаючи на усі відмінності та протилежності у мові героїв усе це утворює єдиний емоційний фон, який є характерним лише для п'єси Джорджа Риги.

Герої п'єси Славоміра Мрожека є невідомими уявлень та стереотипів мислення. Найбільше його цікавила людина у суспільному, культурному та звичайному «середовищі існування». У своїй творчості Славомір Мрожек порушував таку універсальну проблему як свобода особистості у сучасній цивілізації. Конфлікт батьки – діти є основною темою п'єси польського драматурга «Танго». У своїх працях автор розкриває парадокси щоденної реальності, насміхається з існуючого порядку в світі. Про героїв Мрожека часто писали, що це маріонетки, шахові фігури, які являють собою прозоре віддзеркалення літературних і суспільних стереотипів [8].

Додавання музики – це сміливий крок Джорджа Риги у побудові постмодерністської п'єси, який наситив її експресією, новизною та психологічним підтекстом: *«Старий Лепа сидить за столом та пише листа в блокнути, який використовують школярі для виконання домашніх завдань. Під музику він старанно напише фразу, а потім зітре її. Намагається ще. Обдумує що написати і про що. Лунає український фольклорний танець, який схожий на «Завжди солідарні». Під кивання голови Лепи, він переходить в «О, Канадо», згодом в «Земля надії та слави», і закінчується уривками гімну СРСР. Старий Лепа стукає по блокнути і лунають уривки «Боже, королеву храни», які переходять в «The Internationale» в перемішку з «Бойовим гімном республіки»... Але все ж мелодія українського народного танцю заглушує всі інші і вся музика завмирає» [6].*

Поєднання різних національних пісень – це своєрідне новаторське бачення Джорджем Ригу побудови постмодерністської канадської п'єси.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, модифіковані творчі здобутки Джорджа Риги знайшли власний постмодерний розвиток, заклавши підвалини сучасної канадської драматургії другої половини ХХ століття. Драматург, шукаючи власну ідентичність, наштовхується на ще більшу невизначеність. Усі свої переживання він підсвідомо зобразив у п'єсах. Отже, новаторські погляди Славоміра Мрожека поставили його в ряд з найвідомішими митцями-абсурдистами. Його політичні п'єси являються яскравим відображенням стереотипів сучасного суспільного ладу. Оскільки будь-який етап історико-літературного процесу може бути актуалізованим як база подальших філософсько-естетичних пошуків, то цілком закономірно, що і літературна спадщина Джорджа Риги та Славоміра Мрожека потребує більшої уваги. Це зокрема стосується літературознавчих студій, що вимагають більш ґрунтовного вивчення художнього слова представників постмодерної драматургії ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. В. Теорія літератури : навч. посіб. / П. В. Білоус. – Київ : Академвидав, 2013. – 328 с.
2. Літературознавча енциклопедія: [у двох томах. Т.2 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. – Київ : ВЦ Академія, 2007. – С. 15, 316.
3. Овчаренко Н. Ф. Англоязычная проза Канады / Н. Ф. Овчаренко. – Киев : Наукова думка, 1983. – 286 с.
4. Овчаренко Н. Ф. Модель ідентичності в канадському літературно-художньому і літературно-критичному контексті: дис... д-ра філол. наук : 10.01.04; 10.01.01 / Овчаренко Наталія Федорівна. – К., НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 1996. – 393 с.
5. George Ryga. The Other Plays. Edited by James Hoffman / Vancouver. – Talonbooks, 2004. – 409 p. (цитати подаються у власному перекладі)
6. George Ryga. The Ecstasy of Rita Joe / Vancouver. – Talonbooks, 1970. – 127 p. (цитати подаються у власному перекладі)

7. Julius Novick. Washington production of The Ecstasy of Rita Joe / New York. – New York Times, 1973.

8. Sławomir Mrożek – dramaturg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://culture.pl/pl/artykul/slawomir-mrozek-dramaturg>. – Назва з екрана.

УДК 81'383.7: 81-115

Олександр Шайковський

КОДУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті розглянуто поняття «код культури», а також з'ясовано особливості репрезентації культурних кодів в англійській та українській лінгвокультурах за допомогою фразеологічних засобів. Окреслено коди культури, які можна вважати універсальними завдяки їхній антропоцентричності.

Ключові слова: код культури, культурна інформація, лінгвокультура, фразеологізм.

В статье рассматривается понятие «культурный код», а также даётся разъяснение особенностей репрезентации культурных кодов в английской и украинской лингвокультурах с помощью фразеологических средств. Очерчено коды культуры, которые можно считать универсальными благодаря их антропоцентричности.

Ключевые слова: код культуры, культурная информация, лингвокультура, фразеологизм.

The term «culture code» has been considered and the peculiarities of representation of culture codes in the English and Ukrainian linguistic cultures have been pointed out by phraseological means. There have been traced codes of culture, which can be considered as the universal ones because of their anthropocentricity.

Key words: code of culture, cultural information, linguistic culture, phraseological unit.

Постановка та актуальність проблеми. Лінгвістика XXI ст. активно розробляє напрямок, де мова розглядається як культурний код нації, а не лише знаряддя комунікації та пізнання [7, с. 3]. Цією новою течією є лінгвокультурологія, наука, яка виникла на перетині лінгвістики та культурології та досліджує прояви культури народу, що відобразилися і закріпилися в мові [7, с. 28].

Як зазначає М. Л. Ковшова, – «одним із принципово нових завдань, які постають перед лінгвокультурологією, є виявлення різних культурно маркованих сигналів у фразеологізмах і встановлення їхнього співвідношення з тим чи іншим кодом культури» [5, с. 81].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фразеологічні одиниці (далі – ФО) є віддзеркаленням національно-культурної своєрідності, а через культурно марковані стали вислови колективна пам'ять етносу зберігає зв'язок із культурним кодом. Етнокодування культури, що здійснюється засобами фразеології, беручи до уваги ментальний та духовний рівень, через вербальний зріз корелює з образами тих чи інших культурно маркованих фразем. Головною проблемою в лінгвокультурологічному й етнолінгвістичному аналізах фразеологізмів є коди культури (Г. Багаутдинова, М. Ковшова, В. Красних, Л. Петрова, Л. Савченко, О. Снитко, В. Телія та ін.).

Формулювання мети та завдань статті. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати особливості реалізації системи кодів культури в специфічному пласті зворотів на позначення трудової діяльності, бездіяльності, майстерності виконання певного виду діяльності чи її відсутності. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: 1) визначити особливості реалізації тих чи інших культурних кодів лінгвоодинаціями, зважаючи на досягнення мовознавчої науки; 2) проаналізувати ФО з культурним кодом у зіставному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Розробник інформаційно-семіотичної теорії культури А. С. Кармін розглядає культуру як чинник, що визначає специфіку людського способу життя

[4, с. 52-60]. Культура виникає, оскільки людина здатна добувати, накопичувати, опрацьовувати і використовувати інформацію. Ці способи пов'язані зі створенням спеціальних знакових засобів, за допомогою яких інформація кодується і транслюється в соціумі. Таке розуміння культури дало можливість увести в обіг поняття культурного коду, оскільки елементами культурного простору є коди, а культура являє собою ієрархічно організовану систему різних кодів, які є вторинними знаковими системами [8, с. 59].

В. Красних порівнює «код культури» з «сіткою», що культура «накинула» на навколишній світ, яка членує, категоризує, структурує і оцінює його» [6, с. 232]. Він виступає як знакова реалізація архетипів свідомості. Коди культури співвідносяться з древніми архетиповими уявленнями людини і власне вони ці уявлення «кодують». Дослідниця вважає, що коди культури за своєю природою є універсальними і властиві людині як *homo sapiens*. Проте їх прояви та вагомість кожного у певній культурі, а також метафори, в яких вони реалізуються, національно детерміновані й зумовлені конкретною культурою [6, с. 232]. В. Красних виокремлює такі основні коди: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний, що визначають спосіб репрезентації ментальних операцій та експлікують національно-культурні особливості фразеологізмів. Логічним продовженням наукової розробки класифікацій і меж культурних кодів є роботи зарубіжних і вітчизняних учених.

На основі комплексного аналізу досить розширену та ґрунтовну класифікацію кодів і субкодів культури, зорієнтовану на фразеологічний пласт, пропонує Л. Савченко і визначає такі культурні коди: субстанціональні (антропний, соматичний, зооморфний, фітоморфний, предметний, природний), концептуальні (спатіальний, темпоральний, геометричний, колоративний, квантитативний, мороріальний, каузативний, аксіологічний, кваліфікативний) і вербальний [8, с. 92-93; с. 125].

Коди утворюються та функціонують у культурі. Так як культура є семіотичною системою, то в ній синтезуються знаки й смисли. Для втілення своїх смислів культура використовує знаки з рослинного і тваринного світу, артефактів, із внутрішнього й зовнішнього світу людини. Беручи до уваги сказане вище, можна стверджувати, що код культури є знаряддям для вираження смислів, що мають різні формальні «обличчя» [2, с. 341]. Кодовані ціннісні смисли утворюють систему кодів культури й в цілому картину світу, яка віддзеркалює світогляд того чи іншого соціуму.

Р. Барт відносить до культурних кодів текст, вважаючи, що будь-який текст сплетений із безмежної кількості ввібраних у нього культурних кодів. За Р. Бартом, культурний код – «це перспектива безлічі цитат, міраж, зітканий із безлічі структур; одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відлунками чогось, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього «вже» [1, с. 39-40]. Зітканий із безлічі кодів, ніби з ниток, текст, у свою чергу, сам стає вплетеним у тканину культури; він – її «пам'ять».

Услід за В.М. Телія та Л.В. Савченко [8, с. 62], ми дотримуємося думки, що *код культури* – це відповідна національно-культурна інформація, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, завдяки сукупності вторинних знаків і символів, наділених такими смислами, які проявляються у предметах матеріальної та духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору. Таким чином, можна стверджувати, що фразеологізми – це «згорнуті» мікротексти, що зберігають культурну інформацію, а їхні компоненти та образи пронизані культурними кодами.

Серед ФО із закодованою культурною інформацією, які входять у поле нашого зацікавлення, можна виокремити такі основні культурні коди:

1. Природний код – код, пов'язаний із уявленнями певної лінгвокультури про різні природні явища (англ. *to mill the wind* «займатися марною справою»; англ. *to plough the air* «займатися марною справою; даремно намагатися щось зробити»; укр. *ганяти вітер по вулицях* «проводити час у розвагах; нічого не робити, нічим не займатися»; укр. *не мати коли й на небо глянути* «бути дуже зайнятим, заклопотаним»).

Фразеологізми англійської лінгвокультури позначають бездіяльність, тому що *to mill the wind, i to plough the air* вказують на безцільне витрачання своїх зусиль та часу. Українські ж стали звороти позначають як бездіяльність (*ганяти вітер по вулицях*), так і працьовитість (*не мати коли й на небо глянути*), надзвичайну зайнятість.

2. Антропний код культури – сукупність номінацій людини в її фізичних, реляційних або функціональних іпостасях, які позначають різні аспекти людини та її якісні і кількісні характеристики, фізичні, емоційні стани (англ. *to have too much of one's mother's blessing* «бути надмірно скрупульозним, педантичним»; англ. *babes and sucklings* «новаки, недосвідчені

люди»; укр. *за маминою спиною сидіти* «не працювати, перебувати на утриманні, під захистом, опікою»; укр. *дурних у решето ловити* «нічого не робити; байдикувати»).

Англійські ФО, які містять закодовану інформацію, що належить до антропного коду культури, позначають і майстерність виконання трудової діяльності (*to have too much of one's mother's blessing*), і відсутність майстерності й досвіду (*babes and sucklings*). В українських фразеологізмах відображається бездіяльність, тому що важко щось зробити, чогось досягти, перебуваючи *за маминою спиною*; корисного результату також не можна досягти, коли *дурних у решето ловити*.

3. Соматичний код культури – код, у якому знайшли відображення функції різних частин тіла та їх оцінка (англ. *a crack (good, great) hand (at something or to do something)* «вправна в чомусь людина, майстер (робити щось)»; англ. *to wag one's tongue* «говорити без кінця-краю, молоти язиком, базікати (щоб провести час)»; укр. *вертітися (крутитися) на ногах* «невтомно працювати, весь час перебувати в русі»; укр. *гнути (згинати) / зігнути спину (шию, карк, хребет і т. ін.)* «тяжко працювати»).

Майстерність виконання трудової діяльності простежується в англійському фразеологізмі *a crack (good, great) hand (at something or to do something)*, однак така ФО із соматичним кодом культури, як *to wag one's tongue* вказує на бездіяльність. Працьовитість позначає український сталий зворот *вертітися (крутитися) на ногах*, який зображає безперервну активність виконавця певного виду діяльності. На виконання надзвичайно важкої праці, від якої аж спина гнеться, вказує фразеологізм української лінгвокультури *гнути (згинати) / зігнути спину (шию, карк, хребет і т. ін.)*.

4. Предметно-артефактний код культури – код, пов'язаний зі стереотипами сприйняття і оцінювання певною лінгвокультурою того предметно-просторового світу, що оточує людину (англ. *to have (ply, pull, take, tug) the labouring oar* «взяти на себе найважчу роботу; виконувати головну частину роботи; зайняти керівне місце»; англ. *to have too much on one's plate* «мати дуже багато роботи; бути дуже зайнятим»; укр. *знати [тільки] з миски та в рот* «нічого не вміти робити, бути дармоїдом»; укр. *затикати / заткнути за пояс* «перевершити кого-небудь у чомусь»).

ФО *to have (ply, pull, take, tug) the labouring oar*, яка відображає предметно-артефактний код англійської культури, позначає майстерність з якою виконується трудова діяльність, адже саме майстер бере на себе основні зобов'язання та відповідає за якість виконаної роботи. Працьовитість та зайнятість людини віддзеркалює фразеологізм *to have too much on one's plate*. Бездіяльність та небажання що-небудь робити відображається в українській ФО *знати [тільки] з миски та в рот*. Майстерність та професіоналізм виконання певного виду трудової діяльності розкривається в інтерпретації семантики українського фразеологізму *затикати / заткнути за пояс*.

5. Зооморфний код культури – код, у якому знайшли своє відображення уявлення певної лінгвокультурної спільноти про тваринний світ (англ. *to teach a pig to play on a flute* «вчити свиню грати на флейті (*тобто займатися марною, безглуздою справою*)»; англ. *an eager beaver* – «працьовита, старанна, невгамовна людина»; укр. *вертітися (крутитися) як (мов, ніби і т. ін.) муха в окропі* «бути дуже зайнятим, заклопотаним»; укр. *ганяти бліх (собак)* «не працювати, нічого не робити; байдикувати»).

Марну трату часу та заняття непотрібною справою відображено в англійській ФО *to teach a pig to play on a flute*. Таке ж саме значення має і український сталий вираз із компонентом-зоонімом *ганяти бліх (собак)*. Працелюбність, яка присутня бобрам, віддзеркалює фразеологізм англійської лінгвокультури *an eager beaver*. Працьовитість та надзвичайну зайнятість відображає українська ФО *вертітися (крутитися) як (мов, ніби і т. ін.) муха в окропі*.

6. Рослинний код культури – код, у якому відображаються уявлення про світ рослин (англ. *to paint the lily* «марно витратити час, робити щось безглузде, непотрібне»; англ. *to eat lotus* «нічого не робити, ледарювати, байдикувати»; укр. *ханьки м'яти* «нічого не робити; гуляти, ледарювати»; укр. *а там хоч трава не росте* «виявляти цілковиту байдужість, знеохоту до чого-небудь»).

Бездіяльність простежується в семантиці таких англійських фразеологізмів, як *to paint the lily* та *to eat lotus*. В українській лінгвокультурі представлені ФО з тим самим значенням: *ханьки м'яти* та *а там хоч трава не росте*. Компонент *ханьки* є етнокультурно маркованим й означає *гарбузи* [3, с. 1556].

7. Харчовий код (англ. *to butter one's bread* «заробляти собі на існування, на шматок хліба; виправдовувати своє утримання»; англ. *to be worth one's salt* «бути здібним, корисним, виправдати себе; добре працювати»; укр. *мало каші з'їв* «дуже молодий, недосвідчений»; укр. *як (мов, наче і т. ін.) три дні (тиждень) [хліба] не їв* «дуже повільно, мляво»).

Працьовитість відображають англійські ФО *to butter one's bread* і *to be worth one's salt*. Відсутність досвіду позначають українські фразеологізми: *мало каші з'їв* і *як (мов, наче і т. ін.) три дні (тиждень) [хліба] не їв*.

8. Релігійний код (англ. *the devil's own job* «дуже важка робота»; англ. *to go with all one's heart and soul into something* «докладати всіх зусиль, багато, настирливо працювати, вкладати душу в щось»; укр. *не святі горшки ліплять* «при бажанні можна навчитися багато чому»; укр. *за милу душу зі сл. працювати, робити і т. ін.* «добре, прекрасно, надійно»).

Сталий вираз англійської лінгвокультури *the devil's own job* віддзеркалює у своїй семантиці важку фізичну працю. Сумлінність виконання трудової діяльності позначають такі фразеологізми, як *to go with all one's heart and soul into something* та *за милу душу*. Українська ФО *не святі горшки ліплять* відображає знання своєї справи.

Незважаючи на те, що повний перелік культурних кодів ще остаточно не сформований, у пропонованому дослідженні зроблена спроба показати кодування культурної інформації, використовуючи найбільш загальні з них. Однак питання класифікації кодів культури залишається відкритим, актуальним, вимагає подальшого доопрацювання та уточнення.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що виокремлені коди культури можна вважати універсальними, тому що всі вони присутні у фразеології досліджуваних нами англійської та української лінгвокультур. Універсальність культурних кодів можна пояснити тим, що вони співвідносяться з антропним простором, у центрі якого знаходиться людина.

Результати цієї наукової розвідки є передумовою для подальших розробок у галузі лінгвокультурології, зіставної фразеології, зокрема перспектива мовознавчих пошуків полягає у встановленні культурних кодів англійської та української лінгвокультур та їхнього декодування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Р. Барт [пер. с фр.] / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
2. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования / Е. Л. Березович. – М. : «Индрик», 2007. – 600 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.
4. Кармин А. Философия культуры в информационном обществе : проблемы и перспективы / А. Кармин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 52–60.
5. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект) : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / М. Л. Ковшова. – М., 2009. – 654 с.
6. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : [курс лекций] / В. В. Красных. – М. : ИТДК «Гнозис», 2002. – 284 с.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пос. / В. А. Маслова. – М. : Academia, 2001. – 208 с.
8. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

ДИДАКТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПІДРУЧНИКІВ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЯК ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ НАВЧАННЯ

У статті розкриваються методичні та дидактичні особливості конструювання змісту підручників з іноземної мови. Автором виділено такі підходи: багаторівневий діалог культур, інтенсивний, комунікативний, особистісно-діяльнісний та природно-розмовний. Проаналізовано паралельні підручники з німецької мови (Н. Басай, З. Павлюк).

Ключові слова: підручник, структура, інтенсивний, природно-розмовний, багаторівневий діалог культур, комунікативний, особистісно-діяльнісний.

В статье раскрыты методические и дидактические особенности конструирования содержания учебников иностранного языка. Автор выделяет такие подходы: многоуровневый диалог культур, интенсивный, коммуникативный, личностно-деятельный и природно-разговорный. Проанализировано параллельные учебники немецкого языка (Н. Басай, З. Павлюк).

Ключевые слова: учебник, структура, интенсивный, природно-разговорный, многоуровневый диалог культур, коммуникативный, личностно-деятельный.

The article describes the methodological and didactical features of constructing the content of foreign language manuals. The author has distinguished such approaches, multilevel dialogue of cultures, intensive, communicative individual and activity-centered, as well as natural communicative. The parallel German language textbooks have been analyzed.

Key words: manual, structure, intensive, natural, communicative, individual, activity-centered.

Постановка проблеми. Інтенсивні процеси реформування змісту освіти, що розпочалися в Україні відразу після здобуття нею незалежності, зумовили наполегливі пошуки ефективних шляхів вирішення цієї проблеми. Як зазначає В.Г. Редько, одним із проявів цього було звернення до проблеми створення національних підручників для школи як основних засобів навчання і важливого механізму реалізації оновленого змісту освіти [12]. У той же час відповідними органами на офіційному рівні не було визначено чітких вимог і методологічних принципів конструювання їх змісту. Єдиним документом, що визначав зміст шкільної іншомовної освіти, була навчальна програма [1]. У зв'язку з тим, що у цей період зміст шкільної іншомовної освіти не був чітко регламентований, існувало багато поглядів стосовно того, чого, з якого віку і в якому обсязі навчати, кожен міг запропонувати власне, нерідко непрофесійне, бачення. Тому в межах нашої статті зосередимо увагу на особливостях конструювання тієї навчальної літератури, яка отримала відповідний гриф МОН.

У цей період спостерігається поява значної кількості напрямів, які в сукупності відображали доволі широку палітру підходів щодо навчання ІМ.

Метою статті є розкриття дидактичних і методичних особливостей конструювання змісту підручників з іноземної мови. Одним із завдань оновлення змісту шкільної іншомовної освіти було створення українознавчозорієнтованих книг, сумісних із широким діапазоном чинних на той час посібників і підручників.

Одним із авторів, хто першим запропонував власне бачення щодо вирішення цього питання була педагог-практик О. І. Литвинюк: у 1992 році вона представила власну методичну систему – багаторівневий діалог культур (БДК), а також розробила теоретичні засади для нового типу підручника з ІМ. БДК-підхід принципово відрізнявся від інших тим, що в центрі методичної системи знаходиться не ІМ як предмет вивчення, а діяльність школяра, спрямована на збагачення власної картини світу за допомогою ІМ як засобу спілкування [8]. Звідси – інша побудова курсу: сегментована картина світу, яка вивчається засобами ІМ.

Беручи до уваги те, що процеси національного відродження спонукали в суспільстві зростання інтересу до народної історії, його духовних джерел і надбань, навчальний матеріал підручників О.І. Литвинюк орієнтований, у першу чергу, на ознайомлення з культурою, традиціями, побутом України, а вже потім країн, мова яких вивчається. Історичні й культурні аспекти знайшли відображення в усіх підручниках цієї серії. Як зазначала автор, це традиційний міжкультурний підхід, але «навиворіт», оскільки переважна частина нової інформації подається ІМ про рідну культуру, про яку учні на той час знали дуже мало [8].

Вирішення проблеми низької ефективності шкільної іншомовної освіти деякі методисти й автори підручників вбачали у запровадженні інтенсивних методів, в основі яких лежала теорія

інтенсивного навчання Г.О. Китайгородської [7]. Термін «інтенсивний» означає, що у процесі навчання за цими підручниками передбачалося посилення активності вчителя, учнів, а також їхнього навчального спілкування і взаємодії з метою прискореного засвоєння знань, формування умінь і навичок іншомовного спілкування. За твердженням Г.О. Китайгородської, інтенсифікація навчання відбувається через активніше використання психологічних, особистісних можливостей учнів [7, с. 18–19]. Їх дослідженням займався ще Л.С. Виготський. Він увів поняття «зони найближчого розвитку», що передбачало використання потенційних, але ще не реалізованих можливостей інтелектуального розвитку дитини, які можуть актуалізуватися за допомогою дорослих [5, с. 389]. Базуючись на комунікативному та особистісно-діяльнісному підходах, інтенсивний метод навчання ІМ передбачає формування в учнів комунікативної здатності – уміння активно і вільно нею спілкуватись. Як зазначали автори названої серії підручників, її основне вихідне положення відображено в назві – навчити учнів іноземної мови за допомогою спілкування нею [7]. Тобто, принцип комунікативності, покладений в основу, передбачав побудову процесу навчання ІМ як моделі процесу реальної комунікації: вмотивованість висловлювань, їх адресованість конкретній особі або групі осіб, ситуативність, варіативність, а також емоційне забарвлення [7].

Великі можливості для розвитку комунікативної компетенції школярів закладено у змісті підручників з німецької мови для початкової школи («Guten Tag» – авт. Н. Басай та «Deutsch» – авт. З. Павлюк) [3; 9], рекомендованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Проаналізуємо діалоги цих підручників на предмет розвитку мовного наміру мовця [3; 9]. При цьому дамо характеристику кожній фразі, що виражає комунікативний намір:

Діалог 1: Helga und Tim

H: Tim, siehst du gern fern? – запит інформації.

T: Ja, ich sehe gern fern. – вираження бажання.

H: Und was siehst du am liebsten an? – прояв цікавості.

T: Nachrichten, Wetterbericht, Sportsendungen und Tiersendungen. – перерахування.

H: Nachrichten und Wetterbericht sind langweilig. Ich sehe lieber Trickfilme an. Sie sind toll ! Shows sind auch interessant. – повідомлення інформації.

T: Oh, ich gehe schon. Tschüs. – вияв бажання, прощання.

H: Tschüs. – прощання [3].

Діалог 2: Olenka und Sorjanka

O: Weist du? Wir ziehen bald um. – інформація про намір.

S: Wirklich. Und in welche Straße? – прохання уточнити.

O: Wir haben jetzt eine Dreizimmerwohnung in Selena Straße 123. – повідомлення інформації.

S: Oh, ich weiß. Das ist in der Nähe von unserer Schule, nicht? – прохання уточнити.

O: Genau. Jetzt kann ich zu Fuß in die Schule gehen. – роз'яснення.

S: Ist in der Wohnung schon alles möbliert? – запит інформації.

O: Nein, noch nicht alles. Wir brauchen noch einiges. – вираження бажання.

S: Viel Spaß in neuer Wohnung! Tschüs. – побажання, прощання.

O: Tschüs. – прощання [9].

Результати зіставлення показують, що комунікативний підхід по-різному проявляється у підручниках з іноземної мови. Відмінність полягає у складі пред'явлених фраз та їх кількості, а також складності варіантів вербалізації (мовних засобів).

Провідне місце у книгах З. Павлюк [9; 10] займають засоби для формування слухання, розуміння і спілкування. Цьому сприяє достатня кількість автентичних навчальних матеріалів (діалогів, римуваль, ситуацій, віршів, пісень тощо). Перевага діалогічного мовлення над монологічним дає підстави стверджувати, що мова підручника проста, доступна для дітей цього віку.

На початку кожного уроку учні працюють над вимовою окремих слів, звуків, слухаючи автентичні вправи з аудіокасети. Фонетичні вправи присутні на уроках у всіх підручниках [9; 10]. Після фонетичної зарядки автор пропонує проводити непередбачене мовлення, яке допомагає створити невимушену доброзичливу атмосферу, налаштувати учнів на активну діяльність. З. Павлюк вважає, що такий вид діяльності дає багато для організації навчального процесу, оскільки фрази, які часто повторюються, без зайвих зусиль засвоюються учнями, і з кожним разом все більше й більше витісняють з уроку рідну мову, переходячи з пасивних в активні.

Структура навчальних книг «Guten Tag» Н. Басай – тематична [2; 3]. Для того, щоб допомогти учням опанувати німецьку мову, навчитися читати, писати і спілкуватися цією мовою, автор вводить у підручник казкових персонажів: бобреня Тім, мишеня Томі і сороку Хельгу. Ці персонажі, на думку Н. Басай, зроблять навчання захоплюючим. Щоб зацікавити дітей, автор проводить спочатку діалог із персонажами, а потім пропонує дітям виконати їхні ролі.

Кожен наступний підручник є логічним продовженням попереднього, де присутні ті ж персонажі. Кожна тема містить діалоги, полілоги, тексти, вірші, пісні, римування, лічилки.

Доступність навчальної книги посилюють вправи на повторення. Н. Басай відводить таким завданням рубрику, яка міститься в кінці кожного розділу («Wir wiederholen»). Ця рубрика включає лексичні, граматичні, творчі завдання; повторюються мовленнєві зразки, вірші, лічилки, пісні; пропонуються різноманітні ігри.

Іншим структурним компонентом підручника є апарат організації засвоєння, зокрема навчальні завдання і вправи. Саме завдання, складені з урахуванням мотиваційного, змістового та процесуального компонентів навчання, є важливим засобом формування в молодших школярів усіх видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письма.

На думку М. К. Кабардова, основна відмінність у розумінні принципу комунікативності між так званим традиційним та інтенсивним навчанням полягає в тому, що для першого досягнення комунікативності є кінцевою метою, тобто має виникати на основі виконання мовних і мовленнєвих вправ, а в інтенсивному методі – комунікативність ситуації є необхідною умовою оволодіння мовними засобами і мовленнєвими зразками [6]. З метою реалізації цього принципу автори навчальної літератури зазначеної серії прагнули сконструювати її як модель реального процесу спілкування, що відбувається у різноманітних навчально-мовленнєвих ситуаціях. Тому вже з перших уроків за допомогою вчителя учні починають спілкуватись іноземною мовою між собою, а також з тими персонажами, яких зустрічають на сторінках підручників.

Інший підхід до створення змісту підручників знаходимо у Т. Л. Сірик. Вона запропонувала підручник, в основу якого покладено «природно-розмовний метод» [13, с. 2], що сприяє швидкому накопиченню мовного матеріалу, обсяг якого виводить учнів на надкомунікативний рівень, унаслідок чого у них формуються уміння і навички вільно користуватися ІМ як засобом спілкування. При цьому автор пропонує використовувати елементи інтенсифікації, що базуються на значному обсязі мовного матеріалу. На її переконання, це, у свою чергу, дає змогу активізувати свідомі й підсвідомі процеси психіки для створення міцної та розвиненої мовленнєвої бази. Такий симбіоз методів навчання в трактуванні Т. Л. Сірик отримав назву комунікативно-інтенсивного методу [13, с. 2]. Варто зауважити, що, на відміну від інших авторів, які підготували завершені серії підручників, сконструйовані на засадах тієї чи іншої концепції навчання, Т. Л. Сірик вдалося підготувати лише підручники для 5-го і 6-го класів. Як засвідчив аналіз змісту шкільної навчальної літератури з ІМ цього періоду, її найменшими цілісними логічно побудованими структурними компонентами є згруповані за розділами (циклами) уроки, об'єднані певною тематикою, мовним і мовленнєвим матеріалом, на основі якого учні оволодівають навичками й уміннями спілкуватись ІМ. Уроки і розділи мають аналогічну структуру, що сприяє формуванню єдиної стратегії роботи з конкретним підручником. У змісті деяких із них розділи об'єднані у чверті відповідно до тривалості навчання. Така структурна організація навчального матеріалу полегшує роботу як учня, так і вчителя.

Однак тематичний підхід до організації навчального матеріалу мав певні особливості у змісті навчальної літератури різних авторів. Так, у першому півріччі у змісті підручників з англійської, німецької та французької мов для 5-го класу, створених у лабораторії навчання іноземних мов АПН України, робота над темами носить дещо аморфний характер. Це пов'язано з тим, що на цьому етапі навчання основна увага зосереджується на формуванні основних звуко-буквених зв'язків, оскільки в цих мовах зазначені явища викликають труднощі, що й було враховано авторами. Лише в другому півріччі чітко простежується тематичний підхід.

У зв'язку з тим, що аналізована навчальна література була сконструйована на засадах різних методичних концепцій, то особливості навчання нового матеріалу у змісті різних підручників мали суттєві відмінності, хоча можливо виокремити і деякі подібні підходи. Зокрема, на початковому етапі навчання усний вступний курс не використовувався

(Н. П. Басай, В. Г. Редько, О. Т. Тімченко, Т. П. Бевзенко) або ж був зведений до мінімуму (О. І. Литвинюк, Н. К. Скляренко, Т. Л. Сірик). Тому вже з перших уроків передбачалося взаємопов'язане навчання різних видів мовленнєвої діяльності. Встановлення звуко-буквених відповідностей відбувалося на основі поступового ознайомлення учнів з літерами алфавіту й засвоєння ними правил читання.

Автори підручників, сконструйованих на засадах цього методу, дотримувалися дедуктивного підходу, що передбачає формування мовних умінь і навичок за допомогою виконання комплексу вправ після засвоєння відповідного граматичного правила або певного обсягу лексичного матеріалу. Значну роль у змісті підручників цієї серії відіграють вправи на переклад з української на ІМ.

Навчання читання й усного мовлення в цій навчальній літературі відбувалося у процесі опрацювання змісту навчальних текстів, які також уміщували лише відомий учням лексичний і граматичний матеріал, що й визначало відповідний рівень їхньої складності. Варто зазначити, що оволодіння усним мовленням у змісті підручників для різних класів мало свої особливості. Так, починаючи з другого класу, вводяться нескладні усномовленнєві комунікативні завдання. Їх кількість зростає у підручниках, де розглядаються теми побутової спрямованості. Переважно в цих завданнях передбачалося складання діалогу за ситуацією, що була пов'язана з основною темою розділу. У багатьох випадках діалоги пропонувалося складати за запропонованим зразком, іноді змінюючи лише його окремі елементи, або ж передбачалося його конструювання на основі прочитаного тексту. Досить часто формулювання завдання мало узагальнений характер, що ми розглядаємо як певний недолік. Так, ще Ю. І. Пассов вказував на методичні вади таких формулювань, оскільки вважав, що вони не враховують особистого досвіду учнів, не зачіпають їхньої мотиваційної сфери і не стимулюють комунікативності [11, с. 62–63].

Варто зазначити, що зі збільшенням обсягу країнознавчих тем у змісті підручників для старших класів навчання усного мовлення набуває більшої монологічної спрямованості, ніж у попередні роки, оскільки завдання, за якими учні мають переказати зміст тексту, описати малюнок або зробити повідомлення, кількісно переважали ті, де від них вимагалось розпитати співрозмовника і дізнатися в нього про щось нове. Наприклад, у змісті підручника з німецької мови для 8-го класу Н. П. Басай у розділах «Німеччина» («*Deutschland – ein Land mit Geschichte*») й «Україна», що розраховані на перше півріччя [4, с. 17-88], представлено чотири завдання, в яких необхідно скласти діалог на основі запропонованих прикладів [4, с. 39, с. 62, с. 76-78].

Характерно, що в деяких підручниках у межах одного тематичного розділу (модуля) використовуються тексти різного рівня складності. Зокрема, в підручниках О. І. Литвинюк вони є трьох типів. *Перший тип* – це тексти, створені автором, у яких використовувався спеціально дібраний лексичний матеріал, граматичні й синтаксичні структури. *Другий тип* – адаптовані автентичні тексти, які в основному представлені уривками з художніх творів або адаптованими матеріалами країнознавчої спрямованості. Вони складніші, ніж тексти першого типу, але адаптація зроблена таким чином, щоб лексичний, граматичний і синтаксичний матеріал мали однаковий рівень складності з метою не перенавантажувати учнів і не знижувати їхню мотивацію. Тексти *третього типу*, представлені у блоці для додаткової діяльності, є повністю автентичними. Їх завдання – змодельовати діяльність, яка передбачає включення до мовленнєвого середовища.

Логічна послідовність післятекстових вправ така: спочатку проводиться робота, що передбачає перевірку здатності учнів орієнтуватись у змісті тексту; після чого опрацьовуються лексико-граматичні моделі; потім об'єднуються мовні та логічні компоненти, що забезпечує утворення мовленнєвих зразків; на завершальному етапі лексико-граматичний матеріал використовується для побудови власних висловлювань; деякі завдання пропонується виконати у формі обговорення. У підручнику передбачені прийоми, що забезпечують не лише перенесення навичок в інші ситуації спілкування, але й розвиток пошукової та творчої активності учнів, про що свідчить наявність значної кількості проблемних завдань, незавершених оповідань, завдань творчого характеру. Автор добирає завдання в такий спосіб, щоб вони були особистісно значущими для учнів, а у процесі їх виконання школярі могли використовувати власний досвід. Такий підхід мав на меті підвищення мотивації до навчання.

Як зазначається у методичній літературі, важливим компонентом шкільної іншомовної освіти є ознайомлення з країнознавчим матеріалом, мета якого – підготувати учнів до комунікації в іншомовному середовищі, з носіями іншої культури і цінностей [1]. У змісті

підручників він, здебільшого, ілюструється за допомогою навчальних текстів. Як уже зазначалося, у змісті підручників, сконструйованих на засадах свідомо-порівняльного методу, країнознавчий матеріал був представлений за тематичним принципом у вигляді відомостей про географічні, політичні, соціально-побутові особливості країн, мова яких вивчалася, їхню історію, культуру, видатних особистостей. Ознайомленню з культурою країн, мова яких вивчається, естетичному вихованню учнів і формуванню в них умінь і навичок читати й аналізувати художню літературу сприяє також використання адаптованих уривків літературних прозових і поетичних творів. Такий енциклопедичний підхід до представлення країнознавчої інформації хоч і давав учням певний обсяг знань, однак не сприяв їхньому глибокому розумінню чужої культури, оскільки в підручниках недостатньо уваги приділялося соціокультурним і лінгвокраїнознавчим аспектам.

Невід'ємними структурними елементами шкільної навчальної літератури з ІМ уважаються граматичний коментар і словник. Підходи, які автори використовують у процесі їх конструювання, потребують детальнішого аналізу. Так, граматичні довідники сконструйовані на засадах педагогічної граматики, основним принципом якої є наочність. За її допомогою враховуються як формальні, тобто утворення форми, так і функціональні аспекти навичок, тобто рекомендації щодо його застосування в мовленні. Як наслідок, знаходимо значну кількість правил-інструкцій після стислих структурованих описів. Традиційно, граматичний коментар представлений в кінці підручника, що дозволяє досить швидко знаходити правила, коли це необхідно. У змісті підручників для інтенсивного навчання таке розташування зумовлене логікою навчального процесу – під час евристичної бесіди учні не повинні бачити готове правило, а мають сформулювати його самостійно. Матеріал коментаря призначений для усвідомлення й систематизації граматичних явищ, засвоєних у мовленнєвих зразках під час опрацювання циклів уроків.

Аналізуючи особливості укладення словників, варто звернути увагу, що, відповідно до навчальної програми, лексичний запас випускників середньої школи становив 1000 лексичних одиниць, 850 з яких мали бути засвоєні на продуктивному рівні [1]. Однак не всі автори підручників поділяли цю точку зору. Так, у підручниках О. І. Литвинюк обсяг словника перевищує зазначену кількість. Як вказує автор, вона недостатня для учнів країни, яка прагне стати членом Європейської спільноти, де для людини знання мови є однією з життєвих необхідностей. На її переконання, за умов раціональної організації навчання учні середніх шкіл можуть оволодіти лексичним запасом в обсязі до 2500 одиниць активної лексики.

Отже, узагальнюючи особливості конструювання змісту підручників у перехідний період, можемо охарактеризувати це десятиліття як етап пошуку ефективних шляхів підвищення якості шкільної іншомовної освіти. З цією метою авторами використовувалися досягнення вітчизняної й зарубіжної методики, а також авторські інтерпретації їх окремих положень, які в комплексі були зорієнтовані на формування комунікативних умінь і навичок учнів, їхнє знайомство з соціокультурними аспектами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басай Н. П. Програма. Іноземні мови, 2–12 класи [Текст] / Н. П. Басай, В. Г. Редько. – К. : Перун, 2002. — 207 с.
2. Басай Н. П. Guten Tag : підручник для 3 класу / Н. П. Басай. – К. : Освіта, 2006. – 158 с.
3. Басай Н. П. Guten Tag : підручник для 4 класу / Н. П. Басай. – К. : Освіта, 2004. – 144 с.
4. Басай Н. П. Guten Tag : підручник для 8 класу / Н. П. Басай. – К. : Освіта, 2008. – 239 с.
5. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
6. Кабардов М. К. Особенности общения у подростков при обучении иностранному языку / М. К. Кабардов // Психология общения: проблемы и перспективы: Материалы Международной конференции 25–27.10.2000. – М., 2000.
7. Китайгородська Г. О. Основні положення інтенсивного навчання англійської мови / Г. О. Китайгородська // Матеріали I Міжнародної Інтернет-конференції «Нові виміри сучасного світу». Том 1. Частина 2. – Мелітополь, 2005. – С. 41–43.
8. Литвинюк О.І. Bright English. Яскрава англійська: підручник для 10-го класу / О. І. Литвинюк. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1996. – 368 с.

9. Павлюк З. П. Deutsch : підручник для 3 класу / З. П. Павлюк. – К. : Навчальна книга, 2004. – 162 с.
10. Павлюк З. П. Deutsch : підручник для 4 класу / З. П. Павлюк. – К. : Навчальна книга, 2004. – 158 с.
11. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
12. Редько В. Г. Особливості побудови змісту шкільних підручників з іноземної мови / В. Г. Редько // Іноземні мови в навчальних закладах: науково-методичний журнал. – К. : Педагогічна преса, 2006. – № 5. – С. 78–79.
13. Сірик Т. Л., English 10 (6). Англійська мова (6-й рік навчання, профільний рівень) / Т. Л. Сірик. С. В. Сірик. – Полтава : СТЛ-Книга, 2010. – 274 с.

УДК 581.13:631.811

Віра Заболотна

ІНОКУЛЯЦІЯ НАСІННЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ БОБОВИХ КУЛЬТУР

Представлено огляд вітчизняних і закордонних досліджень з питання інокуляції бобових рослин бульбочковими бактеріями. Розглянуто роль інокуляції у підвищенні урожайності бобових та нагромадженні азоту в ґрунті. Особливу увагу приділено методам отримання ефективних штамів бактерій.

Ключові слова: бобові культури, бульбочкові бактерії, інокуляція, азотфіксація, продуктивність.

Представлен обзор отечественных и зарубежных исследований по вопросу инокуляции бобовых растений клубеньковыми бактериями. Рассмотрено роль инокуляции в повышении урожайности бобовых и накоплении азота в почве. Особое внимание уделено методам получения эффективных штаммов бактерий.

Ключевые слова: бобовые культуры, клубеньковые бактерии, инокуляция, азотфиксация, продуктивность.

The review of Ukrainian and foreign researches through question of inoculation of leguminous plants by nodule bacteria is presented. The role of inoculation in the increase of the productivity of legumes and of nitrogen in soil is considered. Special attention is paid the methods of obtaining effective bacteria strains.

Key words: leguminous culture, nodule bacteria, inoculation, nitrogen fixation, productivity

Серед великої кількості завдань, які стоять сьогодні перед людством, одним із найважливіших є усунення дефіциту білка у продуктах харчування значної частини населення Землі [3; 8; 20]. Основним первинним джерелом білкових сполук є бобові рослини, які здатні у симбіозі з бульбочковими бактеріями родини *Rhizobiaceae* синтезувати ці білки з вуглекислого газу, води та неорганічних сполук азоту. Причому бобові культури виробляють на одиницю площі значно більше білка, ніж злакові. Так, при урожаї 30 ц/га пшениця може сформувати 360, горох – 690, соя – 1260, люцерна за доброго урожаю – до 4200 кг/га білка. Крім того, білок, синтезований бобовими рослинами, економічно вигідний: 1 т білка, виробленого ними, удвічі дешевша від такої ж кількості білка, синтезованого з азоту мінеральних добрив [8], адже за сприятливих умов вирощування бобові можуть формувати білок без затрат дорогих і дефіцитних мінеральних добрив, включаючи в біологічний кругообіг азот повітря, недоступний для інших культур [13]. Більше того, бобові здатні не лише виробляти найдешевший і повноцінний білок, але й забезпечувати азотом інші культури сівозміни, підвищуючи цим їхню продуктивність [8].

В останні десятиріччя на таку властивість бобових рослин звертають увагу вчені усього світу. Так, у США вивчено і запропоновано виробництву понад 1000 видів бобових рослин, тому там засівають цими культурами у 2-3 рази більше площ, ніж в Україні: у структурі посівних площ США бобові займають 26 %, у той час як в Україні всього 10 % [5]. У результаті в США збільшилося виробництво кормового і харчового білка, а також суттєво підвищилася природна родючість ґрунту [28]. Значну увагу бобовим культурам приділяють і в європейських країнах.

Проте отримувати високі урожаї якісної продукції бобових рослин можна лише за умов максимального забезпечення їх елементами мінерального живлення, зокрема, азотом [5]. Існує два основних способи надходження азоту в ґрунт: біологічна фіксація азоту, яка здійснюється азотфіксувальними мікроорганізмами, і внесення мінеральних добрив, одержаних хімічним шляхом.

За підрахунками Тараріко зі співавт. [24], для покращення продуктивності сільськогосподарського виробництва України, відтворення родючості ґрунтів, щорічно необхідно вносити до 2,2 млн. т азоту, що становитиме біля 50-60 кг цього елемента на 1 га ріллі. Проте в останні роки обсяг застосування мінеральних добрив становить близько 15-20 % від потреби. Крім того, промисловий синтез аміаку з азоту повітря потребує значних енергетичних затрат, адже проходить він при температурі біля 500 °С, тиску 300-350 атмосфер та з використанням високовартісних каталізаторів [13]. Інтенсивне використання мінеральних добрив, зокрема азотних, призводить також до суттєвого погіршення стану ґрунтів: збільшується їх кислотність, порушується співвідношення різних елементів живлення, підвищується рухливість

важких металів і поглинання їх культурами, що вирощуються на цих ґрунтах. Особливо небезпечним є нагромадження в ґрунті і рослинній продукції надлишкової кількості нітратів, здатної викликати в організмі людини і тварин утворення канцерогенних нітрозосполук [6]. Це змушує науковців і аграріїв до пошуку нових, альтернативних шляхів забезпечення сільськогосподарських культур необхідними сполуками азоту.

Одним із таких шляхів є біологічна фіксація азоту з повітря мікроорганізмами, які здатні зв'язувати його і перетворювати у сполуки, зручні для засвоєння рослинами. Біологічна фіксація азоту відбувається за нормальних температури і тиску в нейтральних водних розчинах під дією дуже слабких відновників. Вважають [5], що це єдиний шлях забезпечення рослин азотом, який не порушує стан навколишнього середовища.

В деяких країнах, зокрема у Великобританії, питання забезпечення рослин азотом давно і успішно вирішується внаслідок широкого застосування органічних добрив і вирощування бобових культур як накопичувачів азоту в ґрунті. За приблизними підрахунками, у цій країні мінеральні добрива перекривають лише 27% виносу азоту з урожаєм сільськогосподарських рослин, гній – біля 34%, а решта азотних сполук надходить у результаті діяльності мікроорганізмів-азотфіксаторів [30]. У зв'язку з цим зрозуміла зацікавленість учених у максимальній реалізації азотфіксувального потенціалу бобово-ризобіальної системи для покриття дефіциту азоту в ґрунті.

Фіксація молекулярного азоту атмосфери здійснюється як вільноживучими у ґрунті мікроорганізмами, так і симбіотичними, які поселяються на коренях бобових рослин. Головна роль у збагаченні ґрунтів зв'язаним азотом належить симбіозу бульбочкових бактерій з бобовими рослинами. Потенційні розміри симбіотичної азотфіксації можуть досягати від 130 до 30 кг фіксованого азоту на 1 га для зернобобових культур і від 270 до 550 кг азоту для багаторічних бобових трав [6; 10; 11].

Симбіотичні взаємодії з мікроорганізмами відіграють виключно важливу роль у житті бобових рослин, забезпечуючи їх мінеральне живлення, адаптацію до абіотичних стресів, а також захист від патогенів і шкідників. У зв'язку з цим технологія вирощування бобових культур із використанням мінеральних добрив потроху відходить у минуле, а у сільськогосподарській практиці широко використовуються саме симбіотичні взаємовідносини бульбочкових бактерій і бобових рослин.

Продуктивність бобових, їх урожай, накопичення біологічного азоту і рослинного білка у значній мірі залежать від того, який характер взаємовідношень цих двох організмів склався у кожному конкретному випадку [1; 25]. В ґрунтах України є різні раси бульбочкових бактерій. Деякі з них є активними і ефективними, однак, більшість з них мало- або неактивні. Крім того, інколи навіть ефективні штами не в повній мірі проявляють свою активність у певних ґрунтових умовах. Аналіз польових дослідів останніх років показав, що навіть за наявності в ґрунті місцевих рас бульбочкових бактерій, урожай бобових, насіння яких інокулювалось спонтанно, виявився найнижчим. Це дає змогу вважати, що штами бульбочкових бактерій, залишаючись у ґрунті, зберігають життєздатність, але з роками втрачають конкурентоздатність порівняно з селекційними формами бактерій, які культивувалися штучно [6; 12].

Тому для створення ефективної симбіотичної системи бобові рослини-бульбочкові бактерії необхідно проводити передпосівну інокуляцію насіння бобових вірулентнішими та активнішими ризобіями, ніж спонтанні бульбочкові бактерії, та скрупульозно підбирати симбіотичні партнери, а для цього потрібно постійно поновлювати сорти бобових рослин і штамів бульбочкових бактерій [5].

На думку деяких авторів [21], практичну селекцію бульбочкових бактерій необхідно здійснювати у тісному зв'язку з селекцією бобових рослин. У міжнародних центрах, які знаходяться у Філіпінах, Нігерії, Колумбії, Індії і Сирії, ведеться робота з віднайдення способів підвищення біологічної фіксації молекулярного азоту одночасно з обома симбіонтами. В цих центрах зосереджені колекції бобових рослин і великі набори (від 300 до 2,5 тис.) штамів мікроорганізмів. Тут відбираються сорти і штами, найефективніші за ознакою азотфіксації [7; 29]. В науково-дослідних закладах України колекційні фонди рослин і мікроорганізмів значно менші, тому вітчизняні вчені активно працюють у напрямку відбору комплементарних один одному макро- і мікросимбіонтів.

Більшість виробничих штамів бульбочкових бактерій, що використовуються для інокуляції бобових культур, було одержано при проведенні аналітичної селекції, тобто виділено безпосередньо з бульбочок, рідше – з ґрунту [5]. Так, українські вчені методом аналітичної селекції одержали ефективні штами бульбочкових бактерій практично для всіх видів бобових

культур [1; 2; 9; 23; 25]. Однак, необхідно відзначити, що ефективні штами, отримані цим методом, не завжди зберігають властивості у певних ґрунтово-кліматичних умовах, оскільки дуже чутливі до кислотності ґрунтового розчину, аерації, водозабезпечення тощо [4; 14; 27].

Широкі перспективи для отримання високоефективних штамів бульбочкових бактерій відкрили дослідження з використанням селекційно-генетичних методів [16] та методів генної інженерії [7; 15]. Так, М. М. Нічик і Л. М. Лаушникова [17; 18] шляхом міжродової кон'югації отримали транскон'юганти бульбочкових бактерій конюшини і люцерни, які надалі використовували у різних ґрунтово-кліматичних умовах з метою формування ефективного бобово-ризобіального симбіозу. Результатом такого симбіозу було збільшення на 16-29% зеленої маси люцерни порівняно з виробничими штамми. Подібні результати отримали і в дослідках з люпином та горохом. Симбіотичні системи люпину, утворені при інокуляції транскон'югантами, мали підвищену азотфіксуювальну активність та збільшували врожай зеленої маси люпину на 13-15% порівняно зі штамом-стандартом, а інокуляція насіння гороху транскон'югантами забезпечувала надбавку зерна гороху на 16-20%, а вміст білка підвищувала на 2-4% [19].

За допомогою методу транспозонового мутагенезу були отримані [16] Tn5-мутанти швидкорослих бульбочкових бактерій люцерни, конюшини гороху і сої та повільнорослих бактерій сої і люпину. Результати проведених фізіолого-біохімічних досліджень симбіотичних систем бобових, утворених при інокуляції Tn5-мутантами, відібраними в результаті первинного скринінгу, показали, що окремі мутанти люцерни перевищували стандартні штами за азотфіксувальною активністю в 1,2-1,6 рази, гороху – у 2 рази конюшини – на 13,7-85,8%.

Залежно від ґрунтово-кліматичних умов і сорту інокуляція мутантами забезпечувала надбавку врожаю зеленої маси люцерни на 11,0-18,0%, гороху – на 17,5% порівняно з бактеризацією стандартними штамми, конюшини – на 20,6-40,3%, а урожаю зерна гороху на 11,1-17,4% а сої – на 14,7-23,3% порівняно зі стандартними штамми [7].

Ефективне використання діяльності бульбочкових бактерій та їх мутантів дає можливість підвищувати родючість ґрунту, а в кінцевому результаті – економити значну кількість мінеральних азотних добрив і одержувати високі стабільні врожаї. Але в ґрунті не завжди присутня достатня кількість бульбочкових бактерій, здатних продуктивно зв'язувати молекулярний азот, а в районах, де раніше не вирощували певних видів бобових культур, такі бактерії взагалі відсутні. Тому підвищити ефективність фіксації атмосферного азоту в таких регіонах можна лише завдяки використанню бактеріальних препаратів, зокрема, ризоторфіну.

Застосування цього препарату дає змогу покращити умови азотного живлення бобових, підвищити врожай зерна та зеленої маси, збільшити вміст білка в рослинах, практично виключити внесення в ґрунт мінерального азоту. Так, дослідженнями [5] встановлено, що застосування ризоторфіну підвищує врожайність зерна сої на 1,9-3,7 ц/га, а в Криму через відсутність спонтанних бульбочкових бактерій – на 9 ц/га. Ефективним виявилось його використання для передпосівної обробки насіння люпину: внаслідок бактеризації додатковий урожай зерна люпину жовтого становив 1,3-3,3, білого – 3,0-3,9 ц/га, вміст білка в насінні збільшився на 2,2-3,0%, збір протеїну – на 120-140 кг/га, а урожай зеленої маси люпину – на 70-90 ц/га.

Заслугує на увагу використання ризоторфіну як засобу підвищення урожайності багаторічних бобових трав. Його застосування під люцерну в різних ґрунтово-кліматичних умовах дало змогу одержати додатковий урожай сіна 3-7%. Особливо ефективним виявилось застосування ризоторфіну у регіонах, де люцерна була відносно новою культурою, і аборигенні бульбочкові бактерії були нечисленними, і де за три укоси отримували на 70 ц/га більше зеленої маси, ніж без застосування препарату [16].

Застосування ризобіофіту під бобові культури також сприяє покращенню родючості ґрунтів. Із кореневими і післяжнивними рештками бобових рослин у ґрунті нагромаджується 10-120 кг/га азоту, що позитивно впливає на врожайність наступних культур сівозміни.

Все вищесказане дозволяє зробити висновок, що у сучасному рослинництві передпосівна інокуляція насіння бобових культур є необхідним агротехнічним заходом і важливим екологічним фактором підвищення продуктивності бобових культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипчук А. Ф. Экологические аспекты селекции ризобий и повышение эффективности симбиоза / А. Ф. Антипчук // Физиология и биохимия культ. растений. – 1994. – 26, № 4. – С. 315–333.

2. Антипчук А. Ф. Использование различных показателей при оценке эффективности клубеньковых бактерий / А. Ф. Антипчук, В. Н. Рангелова, Н. И. Скочинская и др. // Микробиол. журн. – 1985. – 47, № 4. – С. 89–90.
3. Бабич А. А. Решение проблемы кормового белка / А. А. Бабич // Кормопроизводство. – 1995. – № 4. – С. 23–25.
4. Бабич А. Стан та перспективи виробництва сої в Україні [Електронний ресурс] / А. Бабич. – Режим доступу: <http://a7d.com/ua/plants/5037-stan-ta-perspectivi-virobnictva-soyi-v-ukrayin.html>.
5. Біологічний азот : монографія / В. П. Патики, С. Я. Коць, В. В. Волкогон, О. В. Шерстобоева, Т. М. Мельничук, А. В. Калініченко, І. В. Гриник; За ред. В. П. Патики. – К. : Світ, 2003. – 424 с.
6. Биологическая фиксация азота: бобово-ризобиальный симбиоз : [монография: в 4-х т.] / С. Я. Коць, В. В. Моргун, В. Ф. Патики [и др.]. – К. : Логос, 2010. – Т. 1: Бобово-ризобиальный симбиоз. – 508 с.
7. Биологическая фиксация азота : бобово-ризобиальный симбиоз : [монография : в 4-х т.] / С. Я. Коць, В. В. Моргун, В. Ф. Патики [и др.]. – К. : Логос, 2011. – Т. 3: Генетика азотфиксации, генетическая инженерия штаммов. – 404 с.
8. Вавилов П. П., Посыпанов Г. С. Бобовые культуры и проблема растительного белка. – М. : Россельхозиздат, 1983. – 256 с.
9. Даценко В. К. Эффективность бобово-ризобиального симбиоза различных сортов и штаммов *Bradyrhizobium japonicum* / В. К. Даценко, С. К. Лагута, Е. П. Старченков и др. // Физиология и биохимия культ. растений. – 1997. – 29, № 4. – С. 299–303.
10. Кожемяков А. П. Продуктивность азотфиксации в агроценозах / А. П. Кожемяков // Микробиол. журн. – 1997. – 59, № 4. – С. 22–28.
11. Коць С. Я. Фізіолого-біохімічні особливості живлення рослин біологічним азотом / С. Я. Коць, С. М. Маліченко, О. Д. Кругова та ін. – К. : Логос, 2001. – 271 с.
12. Коць С. Я. Особенности взаимодействия растений и азотфиксирующих микроорганизмов / С. Я. Коць, С. К. Береговенко, Е. В. Кириченко, Н. Н. Мельникова. – К. : Наукова думка, 2007. – 315 с.
13. Кретович В. Л. Усвоение и метаболизм азота у растений / В. Л. Кретович. – М. : Наука, 1987. – 488 с.
14. Лісова Н. Ефективність та конкурентна здатність штамів ризобій кормових бобів в різних ґрунтово-кліматичних умовах / Н. Лісова, Е. Ковальчук, З. Лоркевич, М. Галан // Микробиол. журн. – 1997. – 59, № 4. – С. 42–45.
15. Маліченко С. М. Транспозоновий мутагенез штамів *Bradyrhizobium japonicum* / С. М. Маліченко, В. К. Даценко, В. М. Василюк, С. Я. Коць // Физиология и биохимия культ. растений. – 2007. – 39, № 5. – С. 409-418.
16. Мальцева Н. Н. Рекомендации по применению ризоторфина в технологии возделывания бобовых культур / Н. Н. Мальцева, Е. К. Дубовенко, В. И. Канивец и др. – К. : Урожай, 1987. – 22 с.
17. Ничик М. М. Характеристика симбиотических свойств трансконъюгантов *Rhizobium meliloti* ch. / М. М. Ничик // Молекуляр. биология. – 1983. – Вып. 35. – С. 45–50.
18. Ничик М. М. Изучение трансконъюгантов клубеньковых бактерий клевера в свободноживущей культуре и симбиозе с бобовыми растениями / М. М. Ничик, Л. М. Лаушникова // Физиология и биохимия культ. растений. – 1983. – 15, № 1. – С. 34–38.
19. Ничик М. М. Симбиотические свойства клубеньковых бактерий, полученных методом межродовой конъюгации / М. М. Яковець, Н. А. Воробей и др. // Физиология и биохимия культ. растений. – 1992. – 24, №. – С. 42–47.
20. Ніжко В. П. Проблема рослинного білка і деякі шляхи її вирішення / В. П. Ніжко // Физиология и биохимия культ. растений. – 1997. – 29, № 1. – С. 15–23.
21. Новикова А. Т. О симбиозе сои с клубеньковыми бактериями / А. Т. Новикова // Бюл. ВНИИСХМ. – 1881. – № 34. – С. 18–22.
22. Рангелова В. Н. Эффективность симбиоза некоторых штаммом *Rhizobium japonicum* с различными сортами люцерны / В. Н. Рангелова, А. Ф. Антипчук, Е. В. Танцюренко // Микробиол. журн. – 1982. – 44, № 5. – С. 41–43.
23. Старченков Е. П. Связывание молекулярного азота клубеньковыми бактериями в симбиотических и культуральных условиях / Е. П. Старченков, Н. И. Белима, В. М. Желюк. – К. : Наук. думка, 1984. – 224 с.

24. Тараріко О. Г. Концепція і наукове обґрунтування основних напрямків удосконалення систем випуску і реалізації мікробіологічних препаратів для сільськогосподарського виробництва / О. Г. Тараріко, О. В. Шерстобоева, В. П. Патика // Мікробіол. журнал. – 1997. – 59, № 4. – С. 102–108.

25. Толкачев Н. З. Первичный скрининг по конкурентноспособности активных штаммов *Bradyrhizobium japonicum* / Н. З. Толкачев // Мікробіол. журн. – 1997. – 59, № 22. – С. 36–44.

26. Толкачев Н. З. Приемы повышения эффективности бобово-ризобияльного симбиоза / Н. З. Толкачев, П. А. Донченко, А. В. Князев и др. // Физиология и биохимия культ. растений. – 1994. – 26, № 4. – С. 344–354.

27. Brunel B. Stability of *Bradyrhizobium japonicum* inoculants after introduction into soil / B. Brunel, G. C. Cleyet-Marel, P. Norman // Appl. Environ. Microbiol. – 1988. – 54. – P. 2636–2642.

28. Duke Y. A. Handbook of legumes of wored Economic Importance / Y. A. Duke. – New York; London, 1981. – P. 20–122.

29. Graham P. H. Research on biological nitrogen fixation in the international agricultural research centers / P. H. Graham // Biological Nitrogen Fixation Technology for Tropical Agriculture. – Columbia, 1982. – P. 695–705.

30. Newbould P. Biological nitrogen fixation in upland and marginal areas of the UK / P. Newbould // Phil. Trans. Roy. Soc. London B. – 1982. – 26, N 1082. – P. 405–417.

УДК 504

Ольга Кратко

СУЧАСНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

У статті розкрито огляд глобальних наслідків антропогенного тиску на довкілля, аналіз стану довкілля, нагадування читачу про загострення існуючих проблем зі станом здоров'я людини і своєрідний заклик не лише до констатації а до дії в інтересах вдумливого, ощадливого користування природою, без нанесення їй серйозних травм. У цьому аспекті використовувалися власні спостереження та аналіз доступної новітньої спеціальної літератури.

Ключові слова: екологічна ситуація, забруднення довкілля, утилізація, моніторинг, біосфера, гідросфера, атмосфера.

В статье раскрыто обзор глобальных последствий антропогенного давления на окружающую среду, анализ состояния окружающей среды, напоминание читателю о обострении существующих проблем с состоянием здоровья человека и своеобразный призыв не только к констатации а и к действию в интересах вдумчивого, экономного пользования природой, без нанесения ей серьезных травм. В этом аспекте использовались собственные наблюдения и анализ доступной новейшей специальной литературы.

Ключевые слова: экологическая ситуация, загрязнение окружающей среды, утилизация, мониторинг, биосфера, гидросфера, атмосфера.

This article deals with an overview of global consequences of human pressure on the environment, environmental analysis, reminders reader exacerbation of existing problems of human health and the kind of appeal not only to the statement and to action for thoughtful, prudent use of nature, without causing her serious injury. In this respect, used his own observations and analysis of the latest available professional literature.

Keywords: environmental situation, pollution, recycling, monitoring, biosphere, hydrosphere, atmosphere.

Постановка та актуальність проблеми. У наш час захист навколишнього середовища виходить на перший план. Наслідки недостатньої уваги до проблеми можуть бути катастрофічними. Йдеться не тільки про благополуччя людства, а про його виживання. Особливо тривожним є те, що деградація природного середовища може виявитися

незворотною. Екологічна ситуація на планеті з кожним роком ускладнюється. Це пов'язано з постійно наростаючою потужністю промислових підприємств, відкриттям нових заводів і фабрик, а також збільшенням кількості транспортних засобів, зростанням виробництва та використання мінеральних добрив і отрутохімікатів, появою нових технологічних процесів, хімічних речовин, виробів, великою кількістю сміттєзвалищ тощо. Усе це призводить до значного забруднення довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень та ряду літератури показує, що проблеми екології постійно загострюються. Серед багатьох авторів, які у своїх дослідженнях торкаються названої проблеми, слід відмітити М. І. Хилького та В. І. Кушерецького, які наголошують, що екологічна криза набула дійсно всеосяжного характеру – усі природні екосистеми зазнали потужного антропогенного тиску. Також варто відмітити О. М. Адаменка, Я. В. Коденка, які з'ясували причини та наслідки сучасного екологічного стану в Україні. Не менш вагомим є дослідження В. Ф. Бабія, який у своїй статті вказав канцерогенний ризик забруднення навколишнього середовища пріоритетними хімічними сполуками та заходи первинної профілактики.

У цілому ситуацію можна характеризувати так: надмірне забруднення і деградація середовища проживання людини; обмеженість життєво-важливих природних ресурсів (води, повітря, ґрунту); зростання екологічної свідомості та тривоги мирної спільноти за своє майбутнє. Тому не випадково перед людством гостро постають глобальні проблеми екологічного характеру. Комплексне і своєчасне рішення цих проблем повинне стати складовою частиною національної стратегії стійкого розвитку. Навколишнє природне середовище і внутрішнє середовище людини тісно взаємозалежні. Для цього ряд науковців використовували і використовують сьогодні у своїх наукових дослідженнях офіційні дані Міністерства охорони навколишнього природного середовища, аналіз результативності природоохоронної діяльності урядових і неурядових організацій України. Для того, щоб донести важливість екологічної ситуації, запропонувати різноманітні методи, щоб проводити ефективну утилізацію хімічно небезпечних речовин, сміття з метою покращення екологічної ситуації в Україні.

Мета та завдання даної статті полягають у тому, щоб підкреслити те, що здоров'я людини, як і біосфери, треба розглядати в комплексі як здоров'я єдиного організму, що залежить від здоров'я всіх його частин.

З початку ембріонального розвитку до кінця свого життя людина стикається з повітрям, водою, ґрунтом, харчовими продуктами тощо, усе це впливає на її здоров'я. У навколишньому середовищі циркулює велика кількість природних і штучних хімічних речовин, часто небезпечних для здоров'я людини. Елементи навколишнього середовища, які певним чином впливають на організми, називають факторами середовища [3; 1].

Лише в атмосферне повітря планети щорічно потрапляє до 200 млн. тонн оксиду вуглецю, 50 млн. тонн оксиду азоту, 145 млн. тонн оксиду сірки, 50 млн. тонн вуглеводів, близько 700 млн. м³ техногенних і побутових газів. У світовому сільському господарстві щорічно використовують 500 млн. тонн мінеральних добрив, 3 млн. тонн отрутохімікатів, які після часткового перетворення змивають у природні водойми [5, с. 57-60].

Забруднення вод завдає шкоди здоров'ю людини. Деградація сільгоспугідь призвела до посухи й ерозії ґрунтів у багатьох районах. Звідси недоїдання, голод, хвороби. Забруднення повітря наносить усе більш відчутний збиток здоров'ю людей. Масове знищення лісів негативно позначається на кліматі і скорочує біорізноманітність, генофонд. Серйозною загрозою здоров'ю є виснаження озонового шару, що захищає від шкідливих випромінювань Сонця. До катастрофічних змін у кліматі Землі веде «парниковий ефект», тобто глобальне потепління в результаті зростання викидів вуглекислого газу в атмосферу. Нераціональне використання мінеральних і живих ресурсів веде до їх виснаження, що знов-таки ставить проблему виживання людства. Нарешті, аварії на підприємствах, пов'язані з радіоактивними й отруйними речовинами, не говорячи вже про іспити ядерної зброї, заподіюють величезний збиток здоров'ю людей і природі. Досить згадати про аварію на Чорнобильській АЕС і на американському хімічному заводі в Індії [2, с. 29; 3, с. 37].

Дедалі зростаюча лавина речовинного та теплового забруднення біосфери, безповоротна втрата генофонду флори та фауни загрожують перерости в глобальний катаклізм, який може стати найбільшою катастрофою в історії планети. Люди починають усвідомлювати, хоч і досить повільно, цю страшну небезпеку для природи та її ресурсів, але зупинити або повернути ситуацію надзвичайно важко.

Тому юридичний захист природного середовища повинний стати елементом політики будь-якої держави. Оскільки національні частини навколишнього середовища утворюють єдину глобальну систему, то її захист повинен стати однією з головних цілей міжнародного співробітництва і складовим елементом концепції міжнародної безпеки.

З цією метою Україна на сьогоднішній день здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Екологічну ситуацію в Україні сьогодні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду. Низький рівень екологічної свідомості суспільства призвів до значної деградації довкілля України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, повітря і ґрунту, зменшення народжуваності та збільшення смертності, а це загрожує вимиранням і біологічно-генетичною деградацією народу України.

Нова техніка і технології, досягнення медицини, засоби масової інформації докорінно змінюють умови життя людей сьогодні. Однак усе частіше постає питання про бажані, небажані та непередбачені наслідки науково-технічного прогресу. Особливо гострою на сьогоднішній день є проблема співвідношення науково-технічного прогресу і збереження природного середовища, яке є єдиноможливим середовищем життя людини.

Цілеспрямованість дії людини на природу зумовлює не тільки позитивний вплив, а й призводить до негативних наслідків. Своєю діяльністю людина настільки розбалансувала природні зв'язки всієї глобальної екосистеми, що вона почала активно деградувати, втрачаючи здатність до самовідновлення. Цей вплив посилюватиметься зі зростанням глобалізації світової економіки.

Екологічний фактор почав реально лімітувати добробут людей, а це погіршує стан здоров'я, збільшує ризик генетичних збоїв, скорочує тривалість життя. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) 2014 року суспільне здоров'я на 50 % залежить від способу життя і на 25 % від стану навколишнього середовища [3, с. 30].

Масштаби змін природного середовища залежать від двох основних чинників: інтенсивності прояву речового складу забруднювачів та здатності природи до самоочищення. Остання властивість лежить в основі поняття стійкості окремих компонентів природи до антропогенного навантаження на основі відмінностей у поширенні забруднювачів у різних середовищах. Тверді, рідкі й газоподібні викиди забруднюючих речовин поступають у всі компоненти природи: води, ґрунти, атмосферне повітря. Найбільше викидів здійснюють в атмосферне повітря, через яке небезпечні речовини поширюються в інші компоненти природи, підвищуючи тим самим уже існуючий в них рівень забруднення. У процесі довготривалої дії забруднювачів погіршуються чи порушуються основні природні, соціально-економічні функції природного середовища. Це ускладнює життя всіх живих організмів, а особливо людини. Слід зважити також на явище синергізму (сукупної дії чинників, яке характерне як для самого процесу забруднення, так і для викликаних ним наслідків). Важливо відмітити властивість деяких хімічних елементів, які поступово накопичуються в об'єктах середовища, що призводить до посилення пагубної дії при їх проходженні біологічними ланцюгами. На стан екологічної ситуації в регіонах України впливає також прояв еколого-географічних проблем. Серед них для України характерними є:

- зменшення запасів корисних копалин, вичерпання ресурсів, зниження їх якості й розмаїття;
- небезпека порушення середовища внаслідок добування корисних копалин тощо;
- зміна структури земельних ресурсів унаслідок вилучення земель під господарські потреби й забудови, а також через розвиток негативних процесів у ландшафтах (ерозії, абразії, карсту, суфозії та просідання ґрунтів, підтоплення і заболочення, тощо);
- зниження родючості ґрунтів унаслідок вимивання гумусу, засолення, підтоплення тощо;
- забруднення важкими металами, пестицидами й іншими речовинами;
- зменшення запасів і забруднення поверхневих та підземних вод унаслідок посиленого водозабору, внесення забруднюючих речовин у водні об'єкти в процесі виробництва й ведення комунального господарства;
- забруднення повітря та зміна його складу внаслідок промислових та інших викидів в атмосферу;

- скорочення розмаїття рослинного й тваринного світу та зміни в його генофонді;
- зменшення біологічної продуктивності ландшафтів;
- погіршення геогігієнічних і санітарно-епідеміологічних умов життєдіяльності людини та існування живих організмів [1; 5].

Ці проблеми виникли тому, що структура господарства України, що розвивалося десятиліттями, не відповідала в багатьох регіонах їх інтегральному потенціалу. При цьому не враховувались об'єктивні потреби й інтереси людей, що тут проживали, та екологічні можливості конкретної території.

На сьогоднішній день в Україні ніхто об'єктивно не знає якості врожайності, стану навколишнього середовища і не може знати. За роки незалежності населення в Україні скоротилося майже на 5 млн. чоловік з 52-46 мільйонів. Кількість хворих збільшилося у п'ять разів. І сьогодні 9 із 10 українців вважають себе хворими. Тривалість життя скоротилася на три роки, при цьому смертність працездатного населення вища у чотири рази, ніж в країнах західної Європи [3].

Розрахунки екологів показують: щороку підприємства викидають в атмосферу майже в десять раз більше шкідливих речовин, ніж зазначено у звітах. У країні практично відсутня технічна та кадрова база для моніторингу стану навколишнього середовища. В Україні накопичено 36 млрд. токсичних відходів, з яких на одну людини припадає 780 тон. 2.5 млрд. тонн небезпечних відходів зберігається під відкритим небом, 120 млн. тонн радіоактивних відходів знаходяться в баках поблизу Дніпродзержинська та Жовних Вод. Щороку вони викидають у повітря близько 300.00 радіонуклідів, що в 1,5 рази більше, ніж їх випало за 30 км. зону під час Чорнобильської катастрофи. 16 тис. тонн вибухонебезпечного ракетного палива «Меланш» знаходиться у критичному стані і потребує негайної утилізації. 50 тис. тонн пестицидів та ядохімікатів зберігаються в непристосованих складах. 30 тис. тонн електролітів з важкими металами щороку зливаються в землю. В Україні 300 тис. підприємств, які забруднюють навколишнє середовище, але з них офіційно зареєстровано лише 30 тис., тобто всього 10 % [2, с. 40; 3, с. 30-37].

Із вищесказаного виникає запитання: яка ж ситуація з утилізацією відходів? В Україні практично відсутні потужності для переробки та знищення небезпечних речовин, тому утилізація відбувається здебільшого лише на папері. У кращому випадку підприємство вивезе відходи на свою територію, у гіршому – небезпечні речовини викинуть на стихійні звалища, у річки та баки. У результаті забруднення навколишнього середовища Україна поступово вкривається свинцевим панцером. Майже в кожній області небезпечний вміст у ґрунті перевищує норму у 10 і в 100 разів в окремих областях. І наше завдання полягає у тому, щоб з'ясувати, звідки беруться такі поклади страшної отрути [1, с. 85-87].

Однією з найнебезпечніших речовин є електроліт, який у великій кількості зливають у ґрунт і поверхневі води шляхом здачі населенням акумуляторів у нелегальні пункти прийому, так і на різних підприємствах, де проводять так звану утилізацію акумуляторних батарей. Через великий вміст свинцю екологи називають акумулятори «маленькими екологічними бомбами». У середині кожного є електроліт, який відноситься до особливо небезпечних відходів, якщо розбити акумулятор і просто викинути його у ґрунт, то через рік земля на 15 метрів стане мертвою. Щороку в Україні з'являється 140 тонн використаних акумуляторів, у яких близько 50 тис. тонн отруйного «сиропу». Через відсутність потужностей в Україні реально утилізують менше 2 % електроліту. Решту просто виливають у землю. Сьогодні на Україні акумулятори утилізують на чотирьох заводах, але лише один має потужність до безвідходної утилізації електроліту, при цьому це підприємство простояє без сировини. Керівниками цього підприємства було придбано обладнання, яке дозволяє йому щороку утилізувати до 12 тисяч тонн електроліту, це майже половина такого небезпечного відходу в Україні [3; 6, с. 10-13].

Прикладом забруднення навколишнього середовища може бути маленьке місто Константи́нівка, яке за вмістом забруднення ґрунтів давно обігнала Київ, Маріуполь та Дніпропетровськ – повідомляє санепідемстанція. Вміст свинцю перевищує у 240 разів, цинку – в 40 разів, кадмію – в 17 разів. Такі шокуючі результати показали аналізи перевірки ґрунту, які призводять до зміни в печінці; виводячись нирками, вони уражають каналці і призводять до виникнення ряду хвороб. Константи́нівка – це далеко не одне місто в Україні, яке перетворене на звалище важких металів. У спальних районах Дніпропетровська рівень свинцю перевищує норму у 45 разів, у Полтаві – у 70 разів [4, с. 209].

Сьогодні численними гігієнічними дослідженнями встановлено зв'язок між концентраціями шкідливих викидів в атмосферу міст і захворюваністю населення хворобами органів дихання, серцево-судинної системи. Такі забруднювачі атмосферного повітря, як оксиди сірки, азоту, різноманітні органічні речовини, що подразнюють слизову оболонку, є причиною виникнення великої кількості запальних захворювань очей, органів дихання. Почастішали випадки бронхіальної астми, в тому числі у дітей і молоді. Багато хімічних речовин, які забруднюють атмосферне повітря і мають канцерогенні та мутагенні властивості, призвели до збільшення кількості випадків злоякісних захворювань, насамперед органів дихання, спонтанних абортів, пренатальної смерті плода, аномалій вагітності, безпліддя, мертвонароджуваності тощо. Слід відзначити, що серед населення, яке проживає в умовах забрудненої атмосфери міст, частіше зустрічається несприятливий перебіг вагітності та пологів, а серед дітей, які народилися від матерів з патологічною вагітністю і пологами, – невелика маса тіла і недостатній фізичний розвиток, функціональні відхилення серцево-судинної і дихальної систем [6, с. 20; 3].

Для Кременеччини характерний високий рівень захворюваності органів кровообігу, дихання, травлення, нервової системи та органів чуття тощо. Таким чином, аналіз стану здоров'я виявляє повну залежність від напрямку господарського розвитку та екологічного стану довкілля. Головну небезпеку для здоров'я людини становлять відпрацьовані гази двигунів автомобілів, які містять до 200 різних компонентів, багато з яких токсичні. На населення впливають оксид вуглецю, оксид азоту, вуглеводні, сажа, діоксид сірки, сірчистий ангідрид, сірчистий газ і вуглець [5, с. 106].

Висновок з проведеного дослідження. Здоров'я людини в глобальному аспекті оцінюється за такими критеріями: як народжуваність і смертність людей. Обидва ці критерії можуть бути охарактеризовані як дитяча смертність та смертність населення при досягненні ними певного вікового терміну. І народжуваність, і смертність залежать від стану організму (генотипу, наявності хвороб, фізіологічної стійкості тощо). Від того, що людина їсть, п'є, чим вона дихає, від стану стійкості організму, на який діють фактори довкілля, у тому числі віруси та бактерії, кліматичні та антропогенні фактори, здоров'я людини може мати відхилення від середньостатистичної норми. Тому, знаючи реальний стан довкілля певної місцевості, а саме наявність тут шкідливих чинників антропогенного впливу, можна планувати профілактичні заходи для досягнення кращої життєдіяльності людини без надмірних стресів, отруєнь, послаблення імунної системи тощо. Пропонувати та запроваджувати різноманітні засоби утилізації відходів для того щоб, менше забруднювати навколишнє середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаменко О. М. Основи екології / О. М. Адаменко, Я. В. Коденко, Л. М. Консевич. – К. : ЦНЛ, 2005. – 320 с.
2. Афонин Д. Г. Особенности адаптации организма человека к техногенным факторам современного мегаполиса/ Д. Г. Афонин, М. В. Рагульская. – К. : Биомедицинские технологии и радиоэлектроника. – 2003. – № 5. – С. 29–40.
3. Бабій В. Ф. Канцерогенний ризик забруднення навколишнього середовища пріоритетними хімічними сполуками та заходи первинної профілактики : Автореф. дис. д-ра мед. наук / В. Ф. Бабій – К., 2004. – 37 с.
4. Говта Н. В. Экология и психика Проблемы экологии и охраны природы техногенного региона / Н. В. Говта, В. А. Максимович. – Донецк : ДонНУ. – 2006. – Вип. 6. – С. 209–220.
5. Гончаренко М. С., Бойчук Ю. Д. Екологія людини : навчальний посібник / Н. В. Кочубей. – Суми : ВТД Університетська книга. – 2008. – 391 с.
6. Хилько М. І., Кушерець В. І. Екологічна безпека України / М. І. Хилько, В. І. Кушерець. – К. : Знання України. – 2006. – 144 с.

УДК37.033

Анжела Красовська,
Людмила Головатюк**ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧАТКОВИХ СТАДІЙ ПІРОГЕННИХ СУКЦЕСІЙ У ХВОЙНИХ ЛІСАХ
ЯК ОДНА З ФОРМ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ**

У статті висвітлюються особливості дослідження початкових стадій пірогенних сукцесій у хвойних лісах як однієї з форм екологічного виховання. Розкриваються основні закономірності та проблеми формування екологічного мислення. Здійснюється обґрунтування особливостей вивчення сукцесійних процесів та їх значення для формування екологічного мислення.

Ключові слова: екологічне виховання, пірогенні сукцесії, екологічне мислення, угруповання.

В статье освещаются особенности исследования начальных стадий пирогенных сукцессий в хвойных лесах как одной из форм экологического воспитания. Раскрываются основные закономерности и проблемы формирования экологического мышления. Осуществляется обоснование особенностей изучения сукцессионных процессов и их значение для формирования экологического мышления.

Ключевые слова: экологическое воспитание, пирогенные сукцессии, экологическое мышление, группировки.

The article highlights the features of the study of the initial stages of pyrogenic successions in coniferous forests, as a form of environmental education. The basic patterns and problems of formation of ecological thinking. Implemented features justify the study of succession processes and their importance for the formation of ecological thinking.

Keywords: environmental education, pyrogenic succession, ecological thinking group.

Постановка та актуальність проблеми. Сучасні масштаби екологічних змін створюють реальну загрозу для життя людей. Забруднення повітря, водоймищ, ерозія ґрунтів і вирубування лісів у багатьох місцях досягли критичного рівня. В даний час однією з актуальних екологічних проблем є деградація природних екосистем під впливом діяльності людини. Одним із проявів цього впливу є лісові пожежі. Процес відновлення лісового біоценозу після пожежі може займати не одну сотню років. Окремий інтерес викликають сукцесійні процеси у хвойних лісах.

Пірогенні сукцесії є результатом конфлікту між людиною та природою, головною причиною якого є нераціональна діяльність самої людини, що призводить до порушення цілісності природних екосистем. Саме тому, дослідження сукцесій лісових біоценозів має практичне значення. Від осмислення їх причин та вміння прогнозувати подальший розвиток змін залежить продуктивність лісів. Темпи змін складу лісу найчастіше настільки повільні, що їх можна уявити лише складним шляхом різнобічних досліджень і за допомогою ряду абстракцій. Такі дослідження сприяють розумінню ролі навколишнього середовища у житті людини.

На даний час екологічна криза вимагає інтенсивного екологічного виховання населення і підростаючого покоління зокрема. Система екологічного виховання повина передбачати формування умінь аналізувати явища природи, бережливого ставлення до її багатств як надзвичайно важливого середовища існування людини.

Реалізація цього завдання вимагає високого рівня екологічної вихованості, визначення шляхів розв'язання екологічної кризи, наукового обґрунтування нових концепцій збереження біосфери. Оскільки екологічне виховання і освіта стосуються безпосередньо особистості, то знання про закономірності її розвитку мотивації та ціннісні виміри поведінки у довікллі відкривають нові можливості подолання агресивно споживацького ставлення до природи. Система екологічного виховання та освіти має всі можливості бути провідним механізмом цілісного формування особистості і корекції екологічної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення і аналіз наукової літератури свідчить про те, що в теорії та практиці існують цінні ідеї, що стосуються вивчення проблеми використання наукових досліджень як елементу екологічного виховання.

Психолого-педагогічні основи формування знань, умінь і навичок взаємодії з навколишнім середовищем, як соціальним, так і природним, охарактеризовано у працях І. Беха, В. Виготського, С. Дерябо, О. Леонтева, В. Ясвіна [5,7].

Низка психолого-педагогічних досліджень присвячена окремим аспектам екологічної освіти й виховання школярів різних вікових груп і екологічного мислення (В. Каленська); мотивів природоохоронної діяльності (Н. Жук); вихованню ставлення до природи (О. Колонькова, Т. Юркова); активної екологічної позиції (О. Лазебна); екологічної культури (С. Лебідь, О. Пруцакова), екологічного світогляду (Н. Немченко) [2].

Окремих досліджень щодо вивчення початкових стадій пірогенних сукцесій як форми здійснення екологічного виховання, не проводилось.

Мета дослідження – з'ясування особливостей дослідження початкових стадій пірогенних сукцесій у хвойних лісах як однієї з форм екологічного виховання.

Виклад основного матеріалу. Екологічне виховання – систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток екологічної культури особистості.

Основними завданнями екологічного виховання є нагромадження в людини екологічних знань, виховання любові до природи, прагнення берегти і примножувати її багатства та формування вмій і навичок природоохоронної діяльності.

Зміст екологічного виховання передбачає розкриття сутності світу природи – середовища існування людини, яка повинна бути зацікавлена у збереженні його цілісності, чистоти, гармонії. Індивід має вміти осмислювати екологічні явища і розумно взаємодіяти з природою. Естетичний підхід до природи сприяє формуванню моральних почуттів обов'язку і відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності.

Одним із методів формування екологічного мислення є наукова робота, зокрема дослідницькі методи та методи спостереження за екосистемами. Саме такою формою роботи є дослідження вторинних сукцесій.

Діяльність людини істотно впливає на видовий склад біоценозів. Кожний вид організмів у біогеоценозі (яким би незначним він не був) має множинні зв'язки з великим числом інших видів. Зникнення якого-небудь виду тварин, а особливо рослин, може спричинити непередбачувані наслідки і руйнування всього біогеоценозу.

Продуктивність природного біогеоценозу набагато вища, ніж біоценозів, які зазнали впливу діяльності людини. Різноманітність і стійкість видового складу рослинності у лісовому біогеоценозі тісно пов'язані не лише з вищими рослинами, що там ростуть, а й з грибами і тваринами, починаючи від мешканців ґрунту – круглих і кільчастих черв'яків і ссавців-землерийів і закінчуючи комахами та птахами, які живуть на верхівках дерев [1].

З наведених прикладів зрозуміло, наскільки важливе і необхідне вивчення сукцесійних процесів у біогеоценозах для формування екологічного мислення.

Термін «сукцесія» було введено Ф. Клементсом для позначення змінюючих один одного в часі угруповань, що утворюють сукцесійний ряд (серію), де кожна попередня стадія (серійне угруповання) формує умови для розвитку наступного. Якщо при цьому не відбувається подій, що спричиняють нову сукцесію, то ряд завершується відносно стійким угрупованням, що має збалансований при даних факторах середовища обмін [2,6].

Ю. Одум (1986) визначає сукцесію як розвиток екосистеми, що є зміною в часі видової структури [4].

М. Бігон та ін. (1989) визначають сукцесію як не сезонну, спрямовану і безперервну послідовність появи і зникнення популяцій різних видів в певному середовищі [8].

А. Бродський (2009) в свою чергу характеризує сукцесію як зміну розвитку екосистеми [2].

На думку Є. Нінбург (2005) сукцесія – досить чітко запрограмований процес, що включає в себе серію стадій, які можливо передбачити заздалегідь.

За походженням сукцесії поділяють на первинні і вторинні. Первинні сукцесії – це поява і розвиток рослинних угруповань у місцях існування, де рослинності раніше не було (оселення лишайників на скельних породах або вищих рослин на піщаних узбережжях тощо) [2,4].

Якщо сукцесія є вторинною, то розвиток угруповань відбувається на площі, на якій раніше існувала екосистема, що була порушена. Вона протікає зазвичай швидше, ніж первинна,

оскільки на території, яка раніше була зайнята, вже є організми, необхідні для обміну речовин із середовищем, більш сприятливої для розвитку спільноти, ніж «стерильна» зона.

У нашому випадку досліджувалися початкові стадії пірогенної сукцесії, яка є вторинною за своїм характером. Сукцесійні процеси вивчалися в урочищі «Вовча гора» на території Національного природного парку «Кременецькі гори» в Тернопільській області. Протягом періоду з листопада 2012 р. по квітень 2013 р. тут проводилися санітарні рубання, на основі актів обстеження лісопатологічних умов. 23 квітня 2013 р. на місці суцільної вирубки хвойного лісу площею 2 га виникла пожежа. Як з'ясувалося, горіли і були знищені вогнем лісова підстилка і залишки суцільного зрубів дерев на площі 1,8 га. Після вирубки та наступної пожежі умови на місці хвойного лісу настільки змінюються, що монокультура сосни не може знову заселити звільнену площу. На відкритих місцях сходи сосни пошкоджуються пізніми весняними заморозками, страждають від перегріву і не можуть конкурувати зі світлолюбними рослинами. У наступний період на вирубках і гарі буйно розвиваються трав'янисті рослини. На місці вторинної сукцесії здійснено підготовку ґрунту та проведено посадку дуба черешчатого, корінної породи характерної для лісорослинного поясу Західного лісостепу. Сукцесійні процеси, в даному випадку, проходять під впливом діяльності людини. Проте поряд зі сходами дуба черешчатого, з'являються численні сходи берези, осики. Крім того з'являються значні зарості ожини та малини. Відповідно існуючий на цій ділянці до пожежі біоценоз змінився. З'явилися види рослин, а відповідно і тварин, які не були характерні для цієї екосистеми.

До початкової стадії заростання (вторинна сукцесія) належать рослинні угруповання, що сформувалися на місці згарища протягом одного-трьох років за участі:

- автохтонних лісових видів – трав'янистої, чагарникової, чагарничкової рослинності, що залишилася після усунення деревостану: *Rubus caesius*, *Vaccinium myrtillus*, *Galeobdolon luteum*, *Luzula pilosa*, *Phegopteris connectilis*, *Milium effusum*, *Dryopteris carthusiana*, *D. filix-mas*;
- інвазійних лучних та рудеральних видів, що інтенсивно розмножуються насіннєвим шляхом за допомогою вітру: *Calamagrostis villosa*, *Chamaerion angustifolium*, *Impatiens noli-tangere*;
- лісових, чагарникових і трав'янистих видів, що проросли з насіння, яке містилося в ґрунті, а також з підземних сплячих органів.

Ці види швидко опановують вільний простір і формують мозаїчні дифузні ценопопуляції, які здатні запобігати розвитку ерозійних процесів, вимивання з ґрунту мінеральних елементів [6].

На початкових стадіях заростання зберігся підріст як компонент колишнього деревостану та з'явилася поновлення деревних і чагарникових видів, що співіснує з трав'янистою та чагарниково-чагарничковою рослинністю.

Процеси формування рослинних угруповань на згарищі є складними і полягають у їх динамічних перебудовах, переході з одного якісного стану в інший унаслідок кількісних змін. Тому початкові етапи вторинних сукцесій лісової рослинності є дуже важливими з екологічної та господарської точки зору. Їх пізнання потрібне для розроблення оптимальної стратегії лісокористування та лісовідновлення. Важливим воно є і для екологічного виховання, для формування «правильного» екологічного мислення, дбайливого ставлення до природи та розуміння впливу на останню антропогенної діяльності [3].

Висновки з даного дослідження. Досвід показує, що у самореалізації особистості певного значення набувають форми поглибленого навчання за інтересами, одну із яких становить дослідницька робота. На нашу думку, дослідження сукцесійних процесів сприяє формуванню нормативних, когнітивних, емоційно-мотиваційних, практичних компонентів екологічної компетентності, а саме: формування уявлення про цілісну картину світу, самоорганізацію та саморозвиток природи; пояснення взаємовідносин тваринного, рослинного та антропогенного світів; формування вмінь порівнювати екологічні знання з життєвим досвідом; виховання елементів екологічної культури особистості; нагромадження морально-етичних уявлень, загальнокультурних елементів ерудиції. Така форма роботи дає свої переваги, так як сформований комплекс знань дає правильну орієнтацію молодим людям при спілкуванні з природним середовищем. Вивчення процесу сукцесії має велике значення у зв'язку з антропогенним впливом на біоценози, який постійно посилюється. Досліджуючи сукцесійні серії, можна прогнозувати утворення природно-антропогенних ландшафтів. А вивчення вторинних сукцесій і чинників, що їх викликають, відіграє важливу роль у вирішенні проблем охорони та раціонального використання біологічних і земельних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баккал І. Ю. Динаміка відновлення основних компонентів бореальних соснових лісів після пожеж / І. Ю. Баккал, В. В. Горшков // Проблеми екології рослинних угруповань Півночі. – СПб, 2005. – С. 271-281.
2. Білявський Г. О. Основи загальної екології / Г. О. Білявський, М. М. Падун, Р. С. Фурдуй. – К. : Либідь, 1995. – 368 с.
3. Бродський А. К. Загальна екологія / А. К. Бродський. – М. : Академія, 2009. – 256 с.
4. Волошин І. М. Методика дослідження проблем природокористування / І. М. Волошин. – Львів: ЛДУ, 1994. – 160 с.
5. Демешкант Н. А. Екологічний світогляд як невід’ємна складова загального світогляду особистості / Н.А. Демешкант // Нові технології навчання: Науково-методичний збірник України. Міністерство освіти і науки. – Київ : Науково-методичний цент вищої освіти, 2006. – №45. – С. 147-150.
6. Жулай І. А. Спостереження за ходом пірогенних сукцесій / І. А. Жулай // Актуальні проблеми геоботаніки. III Всеросійська школа-конференція, I частина. – Петрозаводськ : Карельський науковий центр РАН, 2007. – С. 180-184.
7. Назарук М. М. Основи екології та соціоекології / М. М. Назарук. – Львів: «За вільну Україну». – 1997. – 210 с.
8. Фуряев В.В. Роль пожеж у процесі лісоутворення / В. В. Фуряев. – Новосибірськ : Наука. Сибірська видавнича фірма РАН, 1996. – 253 с.

УДК 581.1

Ілона Кучер, Оксана Галаган

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛЬОВИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЩИХ ВОДНИХ РОСЛИН У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті охарактеризовано основні польові методи дослідження вищих водних рослин та особливості їх застосування у навчальному процесі. Запропоновано дослідницькі завдання студентам із використанням цих методів. Зроблено огляд ключових методів, які повинні лягти в дослідницьку основу навчального процесу студентів біологічних спеціальностей.

Ключові слова: методи дослідження, обстеження, завдання, польові методи, вищі водні рослини, рослинні угруповання, водойми.

В статье охарактеризованы основные полевые методы исследования высших водных растений и особенности их применения в учебном процессе. Предложено исследовательские задачи студентам с использованием этих методов. Сделан обзор ключевых методов, которые должны лечь в исследовательскую основу учебного процесса студентов биологических специальностей.

Ключевые слова: методы исследования, обследования, задачи, полевые методы, высшие водные растения, растительные группировки, водоемы.

The article describes the basic field methods of higher aquatic plants and their uses in the learning process. A student's research objectives using these methods. An overview of key methods that lie at the foundation of the educational process research students biologists.

Keywords: research methods, surveys, tasks, field methods, higher aquatic plants, plant communities, water.

Постановка та актуальність проблеми. Одне з пріоритетних завдань сучасної вищої школи – це створення умов для розвитку кожної особистості як неповторної індивідуальності, здатної до творчої самореалізації, саморозвитку, самоосвіти. Це вимагає від викладачів розвитку у студентів прагнення до самостійної пізнавальної діяльності, вміння ставити і продуктивно вирішувати нові проблеми, критично мислити, грамотно працювати з

інформацією. Можливість творчо застосовувати набуті знання, розширювати діапазон своєї діяльності завдяки знаходженню нових можливостей у вигляді знань, умінь і навичок відображається у науково-дослідницькій роботі студентів. Пробудження інтересу до предмета, бажання пізнавати щось самостійно починається з уміння викладача організувати науково-дослідницьку роботу.

Одним із шляхів вирішення даної проблеми є залучення студентів у навчально-виховному процесі до дослідництва. До того ж, застосовуючи різні методи дослідження, студенти зможуть застосувати наявні у них знання, вміння та навички, елементи методології наукового пізнання світу, для здобуття нових знань і умінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу останніх досліджень показують, що вибраній проблемі присвячена невелика кількість праць, більшість із яких вже застарілі. Такі дослідники як М. М. Мусієнко, О. П. Ольхович (2004), В. М. Катанская (1981) у своїх працях висвітлюють особливості дослідження вищих водних рослин, але поза увагою вчених залишається дослідження ефективності застосування польових методів дослідження вищих водних рослин у навчальному процесі.

Метою статті є висвітлення особливостей застосування польових методів дослідження вищих водних рослин у навчальному процесі вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Застосування польових методів дослідження вищих водних рослин у навчальному процесі вимагає досить серйозних за змістом і масштабом експериментів. Важливість їх застосування полягає в тому, що студенти мають змогу відчутти значимість отриманих результатів, побачити похибки у висунутих гіпотезах.

До польових методів дослідження вищих водних рослин, які застосовуються у навчальному процесі належать: визначення видів та екологічних груп вищих водних рослин; вивчення характеру розподілу рослинності у водоймах залежно від факторів довкілля; вивчення складу і будови рослинних угруповань водних фітоценозів; проведення кількісного обліку водних рослин; визначення продуктивності водних рослинних угруповань; вимірювання відстаней та прокладання профілів і трансект на воді; проведення картування водної рослинності на водоймі [4].

Важливе місце у контролі якості вод займають спостереження за станом вищої водної рослинності, яка швидко реагує на зміни довкілля. Так, під час забруднення водойм, змінюються видовий склад, біомаса та продукція фітоценозу; спостерігаються морфологічні, анатомічні та фізіологічні аномалії; відбувається зміна едифікаторів. У зв'язку з цим під час контролю якості води і донних покладів особливої уваги надають видовому складу вищої водної рослинності, її кількості, фітомасі, життєвості, аномаліям, тривалості фенофаз та проективному покриттю. Дослідження вищої водної рослинності має важливе значення під час рекогносцирувального гідробіологічного огляду водних об'єктів.

Розглянемо основні методи дослідження вищих водних рослин польових умовах та їх застосування у навчально-дослідницькій роботі студентів.

Метод визначення видів та екологічних груп вищих водних рослин. Визначення видів і екологічних груп рослин передуює усім дослідженням рослин у природних водоймах.

Студентам пропонується провести рекогносцирувальне обстеження водойм і з'ясувати належність виявлених біля водойми рослин до певних видів і екологічних груп. Зібрати рослини для гербарію. Скласти два списки флори водойм – список власне водної флори водойми і список її гідрофільного ядра.

Для виконання цього завдання студенти-дослідники проводять первинне ознайомлення з водоймою. Досліджують розповсюдження прибережної і власне водної рослинності. Визначають ширину смуги, що зайнята водною рослинністю. Із різних заростей водних рослин беруть по декілька екземплярів, що складають певні зарості, і визначають їх видову належність за визначником водних рослин. Крім того, з'ясовують належність кожного виду рослин до певної екологічної групи. У журнал записують назву рослини, її екологічну групу, ширину заростей, яку вимірюють, щоб потім нанести площу, яку займають ці зарості на схематичну карту водойми. Разом із тим, у журналі позначають місцезнаходження певних заростей. Надалі відмічають порівняльну щільність кожних заростей та глибину водойми.

Для кожних заростей заповнюють окремий листок за формою, в якій вказується: дата дослідження (число, місяць і рік); видовий склад заростей та належність кожного виду до певної екологічної групи; орієнтовна площа заростей; місцезнаходження заростей; орієнтовне співвідношення різних видів рослин в заростях за площею, яку вони займають та щільністю заростання; глибина.

Якщо неможливо визначити рослину під час екскурсії, або якщо потрібно більш детально вивчити деякі види, їх збирають до гербарію.

Під час огляду рослинності водойм студенти вивчають рослини різні за екологією щодо вологості: гідрофіти – справжні водні рослини, повністю або більшою частиною занурені в воду, гігрофіти – рослини надмірного зволоження, і мезофіти – рослини достатнього (середнього) зволоження. Перехідною між ними групою є гідрогігрофіти – водно-болотні (земноводні) рослини, або гелофіти. Вони займають як водні, так і зволожені місця берегів [2].

Метод вивчення характеру розподілу рослинності у водоймах залежно від чинників довкілля. Склад, ступінь розвитку і розміщення рослинності у водоймі зумовлені неоднорідністю екологічних умов різних її частин і мають певні закономірності. Найважливішими умовами (факторами), що визначають наявність, склад та існування рослинності в природних озероподібних водоймах різних географічних зон, вважають: морфологічні особливості водойми (розміри, глибину, порізаність берегів), оптичні якості водних мас (прозорість і колір води), динамічні фактори (коливання рівня води, хвильову діяльність, течію), хімічні фактори (хімічний склад води, вміст біогенних елементів, концентрацію водневих іонів (рН), газовий режим), донні поклади (механічний і хімічний склад), температуру води, ступінь проточності водойми, затіненість берегів та ін. Великий вплив на рослинність водойм має діяльність людини, особливо забруднення стоками різноманітних виробництв, хімізація лісової промисловості та сільського господарства, будівництво тваринницьких комплексів поблизу водойм та на їх берегах, або антропогенного евтрофікування водойми.

Ступінь заростання водойм суттєво залежить від їхньої морфології. Досить сприятливі умови для розвитку водної рослинності створені майже завжди в невеликих мілких водоймах і в великих, які мають сильно порізані береги з заплавами і затишними місцями, широкою смугою захищених від вітру і хвилювання, мілководною та пологою літораллю з поступовим наростанням глибини від берега. Водної рослинності в таких місцях звичайно буває багато [2].

Несприятливі умови для поселення та існування рослин створені в великих, а також в невеликих глибоких водоймах, які мають відкриті слабкопорізані берегові смуги, вузьку літораль та круті схили дна від берега.

Із фізичних чинників довкілля на розвиток і склад рослинності берегової зони водойм впливають сезонні та річні коливання рівня води. Високі амплітуди коливання рівня води негативно впливають на розвиток рослин, особливо занурених у воду видів [3].

Для вивчення характеру розподілу рослинності у водоймах залежно від чинників довкілля, студентам даються такі завдання: провести обстеження природних водних об'єктів (річки, озера, водосховища), простежити за зональним розподілом водної рослинності і з'ясувати найважливіші фактори, що зумовлюють саме такий розподіл.

В першу чергу дослідникам слід провести рекогносцирувальне обстеження водойми. На дослідній водоймі відібрати три точки з різним рослинним покривом. В цих точках зробити опис водної рослинності, враховуючи її зональний розподіл і звертаючи особливу увагу на наступні характеристики: назву і географічне положення водойми, розмір і глибину водойми, ступінь захищеності від вітру і хвиль, прозорість або каламутність води та її колір, наявність або відсутність течії, характер берега (пологий, крутий, обривистий), наявність на березі рослинності та її протяжність.

Дані заносяться до журналу. Робиться висновок про характер розподілу рослинності залежно від умов місцезростання.

Метод вимірювання відстаней та прокладання профілів і трансект на воді. Відстані на водоймі вимірюють за допомогою мірного шнура. Мірний шнур виготовляють із різних синтетичних і натуральних мотузків або крученого пенькового шпагату. Шнур із пенькового шпагату, який правильно виготовлений під час роботи на воді не плутається, не розтягується і позначки на ньому як в сухому, так і в вологому стані мають постійні відстані.

Шнурок зручно розмітити ганчірочками або прапорцями чорного, білого, синього і червоного кольорів. Чорними позначають непарні поділкі, білими – парні, синіми – кожну п'яту, червоними – кожну десятю позначки.

Мірний шнур повинен бути довжиною близько 250–300 м і складатися з кількох відрізків по 40–50 м кожний, які на кінцях мають карабіни для зчеплення.

На маленьких водоймах (ставках, невеликих озерах, річках) шнур легко розтягається з одного берега на інший і великих труднощів не викликає. На великих водоймах на мілководді,

яке заростає, шнур розтягають трохи далі межі розповсюдження рослин. Шнур краще розтягати в напрямку з води на берег [1].

Завдання студентів – при проведенні дослідницької роботи навчитися вимірювати відстані та прокладати профілі і трансекти на водних об'єктах. Для цього на середині водойми, за кілька метрів до межі розповсюдження водних рослин встановлюють поплавки з вантажем, до якого причіплюють мірний шнур. На човні повільно рухаються з середини водойми до берега розмотуючи шнур і постійно вирівнюючи поплавки за його допомогою. На березі шнур міцно прив'язують. Мірним шнуром вимірюють протяжність заростей водних рослин за горизонтальним зональним розподілом. Опис профілів починають з короткої характеристики прибережної рослинності, потім описують водну рослинність, виділяючи в її межах окремі фітоценози. Кількість профілів, які слід прокласти в тій чи іншій водоймі для опису, кількісного обліку і картування рослинності, залежить, насамперед, від характеру заростання водойми та її величини. В маленьких, мілководних водоймах з незначним різноманіттям біотопів і рослинності, можна прокласти 1-2 профілі. Після прокладання профілів описують та обліковують рослинність за профілями. Дослідники замальовують профілі ділянки водойми з водними рослинами, роблять висновки.

Метод проведення картування водної рослинності на водоймі. Перед тим, як детально описувати та проводити картування рослинності на водоймі, слід провести рекогносциувальний об'їзд водойми (або її частини) на човні або обхід її з берега, для того, щоб ознайомитися з характером рослинності і загальними рисами розподілу її угруповань. Під час первинного аналізу відмічають характерні ділянки водойми, на яких буде проведено детальніші дослідження.

Для того, щоб мати змогу показати хоча б приблизно розподіл рослинності на водоймі і визначити площі, що займають окремі рослинні угруповання, потрібні великомасштабні карти, бажано такі, на яких були б нанесені і глибини. На картах далеко не завжди вдається відтворити дійсну картину розподілу окремих одиниць рослинності і визначити в подальшому площі, які вони займають. Тому, крім загальної картосхеми для деяких найбільш цікавих, щільно зарослих ділянок водойми, які зумовлюють інтерес у дослідників, складають плани великого масштабу (навіть до 10 м в 1 см). На ці плани вже можна нанести і фрагменти фітоценозів, які займають зовсім незначні ділянки. При складанні картосхем і планів не можна обмежуватися нанесенням меж лише видимої рослинності. Слід також нанести межі розповсюдження невидимих зверху угруповань, занурених та невеликих придонних рослин, для виявлення яких треба користуватися відповідними приладами [3].

Складати картосхеми розподілу рослинності можна візуально з човна, вимірюючи відстані та протяжність різних типів рослинності гребками, мірним шнуром або рулеткою (на березі).

Для оформлення картосхеми розподілу рослинності у водоймі для позначення різноманітних одиниць рослинності, які наносять на карту, користуються умовними позначками – різними типами штриховок або знаками. Види рослин на картах, якщо це потрібно, можна позначити початковими буквами їхньої родової або видової назви.

Щоб провести глазомірну оцінку заростання водойми використовують схему для визначення ступеня заростання з наступними позначеннями:

- +5 – заростання надмірне, рослинністю вкрито понад 50% поверхні водойми,
- 5 – дуже велике (від 1/3 до 1/2 поверхні, 36-50 %),
- 4 – велике (від 1/5 до 1/3 поверхні, 21- 35%),
- 3 – середнє (від 1/10 до 1/5 поверхні, 11-20%),
- 2 – невелике (від 1/50 до 1/10 поверхні, 3 –10%),
- 1 – незначне (від 1/100 до 1/50 поверхні, 1-2%).

За картами визначають площу, яка зайнята рослинністю у водоймі, а також площу її окремих угруповань [2].

Дослідницьке завдання студентів – провести картування розподілу водної рослинності на природній водоймі, скласти картосхеми водойм та плани великого масштабу з фітоценозами водних рослин. Для успішного виконання цього завдання дослідникам потрібно на природній водоймі окомірно провести оцінку заростання поверхні водойми та берегової смуги, визначити площу заростання у відсотках та балах. Створити картосхему дослідженої водойми та скласти плани великого масштабу найхарактерніших ділянок водойми, нанести на них фрагменти фітоценозів, позначивши штрихуванням різні екологічні групи рослин та умовними позначками (або літерами) окремі види водних рослин. За допомогою створених картосхем і

великомасштабних планів визначити площу окремих угруповань водних рослин. Зробити висновки.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що у процесі навчально-дослідницької роботи студентів здійснюється формування базових знань і вмінь застосування сучасних методів дослідження на практиці. Зокрема, застосування сучасних польових методів дослідження водних рослин дасть змогу поглибити знання та набути досвіду дослідницької роботи під час вивчення ботаніки, фітоценології, фізіології рослин та екології. Перспективи подальшого дослідження цієї проблематики полягають у розробці програм із польових практик для студентів біологічних спеціальностей з врахуванням сучасних методів дослідження водних рослин. Результати досліджень можуть бути використані науковою основою для написання науково-дослідницьких робіт студентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абакумов В. А. Руководство по методам гидробиологического анализа поверхностных вод и донных отложений / В. А. Абакумов. – Л. : Гидрометеоздат, 1983. – 240 с.
2. Катанская В. М. Высшая водная растительность континентальных водоемов СССР. Методы изучения / В. М. Катанская. – Л. : Наука, 1981. – 187 с.
3. Мусієнко М. М. Методи дослідження вищих водних рослин / М. М. Мусієнко, О. П. Ольхович. – Київ : Вид-во поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 60 с.
4. Работнов Т. А. Фитоценология / Работнов Т. А. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 384 с.

УДК 37. 018. 7

Неля Цицюра

ФОРМУВАННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТЕЖИНИ

У статті розкрито теоретичні аспекти і практичні шляхи формування та підвищення екологічної компетентності у школярів засобами навчально-виховної екологічної стежини. Проаналізовано критерії та компоненти процесу формування природоохоронних компетентностей. Здійснено аналіз педагогічних технологій та методичних підходів екологічного змісту.

Ключові слова: екологічна культура, природоохоронні компетентності, навчально-виховна екологічна стежина, педагогічні технології, методичні підходи.

В статье раскрыты теоретические аспекты и практические пути формирования и повышения экологической компетентности у школьников средствами учебно-воспитательной экологической тропы. Проанализированы критерии и компоненты процесса формирования природоохранных компетенций. Осуществлён анализ педагогических технологий и методических подходов экологического содержания.

Ключевые слова: экологическая культура, природоохранные компетентности, учебно-воспитательная экологическая тропа, педагогические технологии, методические подходы.

The article reveals theoretical aspects and practical ways of formation and increase of schoolchildren's ecological competency by means of education and ecological pathway. The criteria and components of the process of forming nature protection competencies have been analyzed. Pedagogical technologies and methodical approaches of ecological content have been considered.

Key words: ecological culture, nature protection competencies, educational and ecological pathway, pedagogical technologies, methodical approaches.

Постановка та актуальність проблеми. На сучасному етапі розвитку цивілізації, який характеризується низкою серйозних глобальних екологічних проблем, формуванню

природоохоронних компетентностей у школярів приділяється велика увага. Екологічна криза вимагає розвитку екологічної культури як цілісної системи, яка повинна бути конгломератом екологічних знань, екологічного мислення, екологічно оправданої поведінки, природоохоронної діяльності, розуміння природи як унікального середовища перебування людини, що вимагає її вивчення, охорони і захисту. Екологічна освіта справедливо проголошується «освітою з метою виживання людства». Формування природоохоронних компетентностей дасть змогу забезпечити підростаюче покоління науковими знаннями про взаємозв'язок природи і суспільства, допомогти зрозуміти багатогранне значення природи для суспільства в цілому і для кожної людини зокрема, сформувати прагнення і готовність учнів використовувати екологічні знання, вміння і навички для виконання практичних і теоретичних завдань задля регулювання взаємин із природою та вирішення екологічних проблем [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти формування екологічної культури учнів досліджували С. П. Бондар, А. С. Волкова, Є. П. Желібо, Л. І. Марченко та інші [1; 2; 4; 5]. О. О. Колонькова, О. Л. Пруцакова, Н. А. Пустовіт [3; 8; 9], аналізуючи поняття екологічної культури, приділяють увагу такому поняттю як „екологічна компетентність особистості”. З погляду акмеології, «компетентний – це знаючий, провідний у певній сфері фахівець, який має право, відповідно до своїх знань та повноважень, робити або вирішувати будь-що, судити про будь-що», а компетентність – «готовність використовувати засвоєні знання, навчальні вміння і навички, а також способи діяльності в практичному житті для виконання практичних і теоретичних завдань» [3].

Формулювання мети та завдань статті. Метою дослідження є вивчення можливостей використання навчально-виховної екологічної стежки у формуванні компетентностей природоохоронного напрямку. Для досягнення цієї мети було поставлено завдання: вивчити стан проблеми, що досліджується, в психолого-педагогічній та методичній літературі; проаналізувати особливості використання матеріалу екологічної стежки в навчально-виховному процесі з біології в сучасній школі. Предметом дослідження обрано екологічну стежку як засіб формування природоохоронних компетентностей у школярів. Об'єкт дослідження – діяльність вчителя на уроках біології, екології та в позакласній роботі в процесі екологічного навчання та виховання.

Виклад основного матеріалу. Формування екологічної компетентності громадян є одним із найголовніших завдань освіти сталого розвитку. Екологічна освіченість особистості виявляється у її здатності приймати рішення, діяти на основі ієрархії суспільно і особистісно значущих цінностей і потреб, користуючись здобутими знаннями і набутими вміннями. Формування у громадянина здатності приймати рішення та діяти в інтересах збереження довкілля є провідною світовою тенденцією розвитку екологічної освіти, яка потребує переорієнтації основної уваги із забезпечення знань на опрацювання проблеми та знаходження важливих рішень. Віднедавна екологічна компетентність виступає визначним критерієм та інтегрованим показником якості екологічної освіти. Вона об'єднує предметний (когнітивний), професійно-орієнтовний, життєвий та особистісно-ціннісний компоненти та забезпечує здатність виокремлювати, розуміти, оцінювати сучасні екологічні процеси, спрямовані на забезпечення екологічної рівноваги та раціонального природокористування [4; 7].

Рівень екологічної компетентності можна визначити за трьома критеріями: когнітивним, ціннісним і діяльнісно-практичним. *Когнітивний критерій* включає знання принципів організації та функціонування екосистем, що визначають якість навколишнього середовища, виробництва та здоров'я людини; знання про екологію рідного краю; вміння правильно аналізувати та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки екологічних проблем; вміння прогнозувати екологічні наслідки людської та професійної діяльності, оцінювати екологічні відносини у контексті концепції стійкого розвитку країни. *Ціннісний критерій* передбачає розвиток почуття співпереживання та співчуття природі; незалежності в екологічних судженнях; переконаності у необхідності щоденно дотримуватися міри, норм і правил природокористування, бережливого відношення до природного середовища у повсякденному житті та професійній діяльності; стійкого інтересу до проблем взаємодії суспільства з природою, розуміння необхідності розв'язання виникаючих протиріч; інтересу у пізнанні екологічних відносин. В основу *діяльнісно-практичного критерію* покладено вміння протистояти проявленню екологічного вандалізму у професійній діяльності, у повсякденному житті та соціальній роботі; звичку дотримуватися екологічних норм поведінки та виявлення екологічної ініціативи [6].

Процес формування екологічної компетентності учнів повинен включати наступні компоненти:

– формування адекватних екологічних уявлень. Названа система уявлень дозволяє особистості знати, що і як відбувається у світі природи, між людиною та природою, і як варто поводитися з погляду екологічної доцільності. Так формується властива екологічній особистості включеність до світу природи. Головним орієнтиром при вирішенні цього завдання є формування розуміння єдності людини і природи, що сприяє виникненню психологічної включеності у світ природи;

– формування ставлення до природи. Наявність екологічних знань не гарантує екологічно доцільної поведінки особистості, для цього необхідно відповідне ставлення до природи. Воно визначає характер взаємодії з природою, його мотиви, готовність вибирати екологічні стратегії поведінки, іншими словами – стимулює діяльність з точки зору екологічної доцільності. За таких умов формується суб'єктивний характер сприйняття природних об'єктів, що властивий екологічній особистості. Пріоритетним при вирішенні цього завдання є формування суб'єктної модальності та суб'єктивного ставлення до природи;

– формування системи вмій і навичок (технологій) взаємодії з природою [11].

До ефективних та дієвих методів підвищення екологічної компетентності у школярів належить створення навчальної екологічної стежки, загальною метою якої є формування комплексу предметних і функціональних компетенцій природоохоронного спрямування.

Навчально-виховна екологічна стежина – це завчасно визначений маршрут по певній природній місцевості, на якому розташовані унікальні і типові для даної місцевості об'єкти: різні групи рослинності (ліс, гай, луки, чагарники), водойми, водні джерела, пам'ятки природи, характерні форми рельєфу тощо. Головна її мета – виховання екологічно-грамотної поведінки людини в навколишньому природному середовищі, поширення знань про природу та людину, як невід'ємну частку довкілля. Основними функціями навчально-виховної екологічної стежини є формування в учнів наукового світогляду, екологічної свідомості і культури; навчання свідомого бачення взаємодії об'єктів живої та неживої природи; розробка й проведення на провідних пунктах стежки теоретичних і практичних занять; пропагування й проведення природоохоронних заходів; інформування про види рослин і тварин, навчання розпізнавати їх у природі; прищеплення дбайливого ставлення до об'єктів живої природи [10].

Навчальна екологічна стежина має бути прокладена недалеко від населеного пункту або на території школи, де є певні насадження: квітники, сад, дендрарій, навчально-дослідна ділянка та інші рукотворні або природні об'єкти (гніздо лелеки, колонія граків, кормові та гніздові майданчики для звірів та птахів, ентомологічний мікрозаказник тощо). Маршрут стежини може пролягати й через такі об'єкти антропогенного ландшафту, які завдають шкоди оточуючому середовищу (звалища сміття, металобрухту, непередбачені стоянки автотранспорту тощо), як негативний приклад природокористування [11].

Особливість проведення навчальних стежок полягає у поєднанні відпочинку й пізнання під час руху екскурсійним маршрутом методами «непрямого навчання», під час якого здійснюється засвоєння закономірностей прояву природних процесів, проявів антропогенних факторів, норм екологічно грамотної поведінки. Важливим є наочне підтвердження важливості природоохоронної діяльності. Бажано щоб екологічна стежка поєднувала ділянки проведення екологічного практикуму і природоохоронної діяльності. Спочатку на спрощеному рівні з поступовим ускладненням: проведення спостережень, наукових досліджень, проектування природоохоронної діяльності, пропагування раціональної поведінки в природі.

Вчитель, виходячи з учнями на стежину, ставить перед собою більш конкретні завдання, залежно від вивченої теми: конкретизувати здобуті знання, бачити наслідки господарської діяльності людини, навчити переносити знання у реальне життя. Доцільним під час організації роботи учнів на екологічній стежці є застосування наступних педагогічних технологій. *Організаційно-дієва* – педагогічна технологія, якій належить першорядне місце у чіткій, поетапній системі екологічної підготовки учнів. Стратегією цієї технології є формування в школярів емоційно-ціннісної сфери (мотивації до вивчення екології, до екологічно-безпечної поведінки, зацікавленості до організації та роботи на екологічній стежці, відчуття відповідальності за екологічний стан свого мікрорайону, міста). Конкретними методичними прийомами згаданої технології є робота з навчальною книгою, визначниками, створення пам'яток, порад, правил проведення спостережень, досліджень, поведінки біля досліджуваних об'єктів; підготовка етикеток, облаштування зупинок, організація роботи ініціативних груп. *Співпроективна педагогічна технологія* полягає у співробітництві учителя та учня, учнів між собою на рівні

проективної діяльності. Реалізація спільного проекту організації шкільної екологічної стежки формує в учнівському колективі вміння висувати екологічно обґрунтовані гіпотези, пропозиції, робити узагальнення, критично ставитись до екологічної інформації. Як наслідок – учні навчаються передбачати очікувані результати, усувати негативні причини, дотримуватися безпечної поведінки, знаходити і приймати спільне рішення.

Проектування адаптивного освітнього простору на екологічній стежці доцільно організовувати за різними видами проективної діяльності. На *інформаційно-пошуковому* рівні – збір і аналіз екологічної літератури, захист доповіді, реферату. На *дослідницькому* – цілеспрямування учнів на глибоке вивчення екологічних проблем, на вміння науково пояснювати все, що відбувається в довкіллі, на захист власних гіпотез щодо раціонального господарського користування природними ресурсами, розв'язання екологічних проблем, прийняття рішення стосовно природоохоронної діяльності. На *продуктивному* – творчий підхід до вирішення проблеми, допомагає проявити оригінальність мислення під час створення та організації зупинок екологічної стежки. На *драматизаційному* – створення умови для імітаційного моделювання (ігрового підходу). На *практично-зорієнтованому* – спрямування на розв'язання реальних екологічних проблем, життєвих ситуацій. Загальною ознакою для усіх видів співпроективної діяльності є залучення учнів до колективного співробітництва, але цей вид взаємодії завжди особистісно-зорієнтований.

Впровадження *особистісно-зорієнтованої* педагогічної технології відіграє провідну роль у формуванні громадянської відповідальності школярів, гуманного і дбайливого ставлення до сусідів по планеті; наполегливості, стриманості у бажаннях; самооцінювання своїх вчинків. Методичні засади вищевказаної технології ґрунтуються на індивідуальному підході до кожного учня, врахуванні навчальних можливостей, темпу навчання, здібностей. Основною ідеєю є розвивальний підхід, тобто не тільки надання вчителем готових знань з екології, а й формування критичного ставлення до отриманої інформації, уміння її здобувати та переносити у реальні життєві ситуації, приймати доцільні та своєчасні рішення.

Зазначені технології базуються на діалогово-дійовому навчанні, завданням якого є введення у традиційну систему роботи елементів інтерактивного навчання, передбачення й прогнозування результатів, уміння доводити свої переконання та екологічну обізнаність батькам, учням, адміністрації.

Організуючи роботу на екологічній стежині, з метою зацікавлення учнів, учителю слід використовувати різні методичні підходи, а саме: інтерактивний (діалог, полілог з аудиторією); репродуктивний (демонстрація з елементами пошуку, проблеми, дослідництва); евристичний (сократівський) (класу пропонується проблема, навколо якої розгортається моделювання навчально-пізнавальної роботи на стежці); рефлексивний (проблеми розв'язуються в процесі практичної діяльності); візуальний (формування навичок роботи зі схемами, графіками, згортання здобутої інформації у таблиці та ін.); сугестивний (у процесі моделювання практичної діяльності – екологічної гри застосовуються твори мистецтва – картини, вірші, музика); мультимедійний (застосування навчальних комп'ютерних технологій у процесі підготовки учнів до практичної діяльності на стежці); наочний (ТЗН, відео, фрагменти кіно, фото, живі об'єкти для формування мотиваційної сфери учнів); релаксопедичний (сприяння розслабленню учнів, подоланню психологічних комплексів під час вивчення екологічних проблем, природних явищ, живих об'єктів); інформативний (критичний аналіз екологічної інформації, розподіл на важливу та другорядну на основі аналізу формування екологічного мислення, навичок прийняття своєчасних рішень).

Навчально-виховна робота на навчальних екологічних стежках базується на позиціях комплексного, біогеосистемного і біосферного підходів. А це означає, що в процесі проходження маршрутом звертається увага на фактори формування і складові біогеоценозу, екосистеми, біосфери. Таким чином, модель створення екологічної стежки задля навчально-пізнавальної діяльності враховує вчення про ліс, флору та фауну, ґрунти, екосистеми, біосферу в цілому та інше. Екологічна стежка може мати такі орієнтовні зупинки: лісова ярусність, лісова поляна, екологічна ніша, від насінини до могутніх дерев, квіткове біорізноманіття, біогеоценоз лісу, лісова аптека, лісова їдальня, наш зоосвіт, мурашник, пташинні гнізда, лісове джерело, ландшафтний дизайн тощо.

Поряд із навчально-виховною діяльністю важливе місце займає також учнівська наукова робота за матеріалами екологічної стежини. До такої діяльності можна віднести: створення рукописної Червоної книги рослин екологічної стежини; участь у Всеукраїнській екологічній акції «Зелений паросток майбутнього»; написання наукових дослідницьких робіт МАН України;

участь у конкурсах «Пізнай свій рідний край» та «Екологічними стежинами»; створення та презентація проектів по екологічних стежинах; проведення годин спілкування з природою; проведення агітаційно-роз'яснювальної роботи (про шкідливість спалювання опалого листя, неприпустимість винищування первоцвітів тощо); проведення анкетування населення з питань покращення екологічного стану довкілля; святкування Всесвітнього дня Землі; виставки робіт учнів із неживого природного матеріалу; конкурси творів про природу та її збереження, поетичні конкурси на кращий вірш чи пісню про природу, конкурси малюнків чи фотографій; захист творчих звітів та інше [10]. Щоб екологічна наукова робота давала високий результат, вона має бути цілеспрямованою, учні мають розуміти, для чого вони виконують певне завдання та яким має бути результат. Важливість і потрібність виконуваної роботи дає учням відчуття потреби діяти, задоволення кінцевим результатом, причетності до вирішення глобальних проблем, готує до продуктивної праці в різних галузях виробництва, до свідомого самостійного життя у злагоді з природою [12].

Висновки з проведеного дослідження. Встановлено, що формування природоохоронних компетентностей є одним із найголовніших завдань освіти сталого розвитку, складової частини навчально-виховного процесу в сучасній школі. У форматі визначення найоптимальніших форм природоохоронної роботи охарактеризовано організацію навчально-виховної екологічної стежини. Доведено доцільність використання під час організації роботи учнів на екологічній стежині таких педагогічних технологій, як організаційно-дієва; співпроективна з інформаційно-пошуковими, дослідницькими, продуктивними, драматизаційними та практично-зоорієнтованими видами проєктивної діяльності; особистісно-зорієнтована. Виділено окремі методичні підходи до формування екокомпетентностей, а саме: інтерактивний, репродуктивний, евристичний, рефлексивний, візуальний, сугестивний, мультимедійний, релаксопедичний, інформативний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар С. П. Компетентність особистості – інтегрований компонент навчальних досягнень учнів / С. П. Бондар // *Біологія і хімія в школі*. – 2003. – №2. – С. 8–9.
2. Волкова А. С. Форми організації екологічної освіти і виховання / А. С. Волкова // *Екологічне виховання школярів*. – 1995. – № 5. – С. 12–25.
3. Деркач А. Акмеология : учебное пособие / А. Деркач, В. Зазыкин. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
4. Желібо Є. П. Підвищення екологічної культури населення як складової стійкого розвитку держави / Є. П. Желібо // *Наука і освіта*. – 2012. – № 3. – С. 21–32.
5. Марченко Л. І. Екологічна компетентність як показник екоосвіти та як складова життєвої компетентності / Л. І. Марченко // *Проблеми освіти : науково-методич. збірник*. – 2010. – № 64. – С. 92–95.
6. Овчарук О. Ключові компетентності: Європейське бачення / О. Овчарук // *Управління освітою*. – 2013. – №3. – С. 6–9.
7. Про Концепцію екологічної освіти в Україні // *Інформаційний збірник МОН України*. – 2002. – № 7. – С. 3–23.
8. Пруцакова О. Л. Сутність та види екологічної компетентності особистості / О. Л. Пруцакова // *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць*. – 2005. – № 8, кн. 2. – С. 392.
9. Пустовіт Н. А. Сутнісні характеристики екологічної компетентності школярів / Н. А. Пустовіт // *Педагогічні науки : зб. наук. праць*. – 2010. – №7. – С. 186–191.
10. Радченко Т. Д. Екологічні стежини України / Т. Д. Радченко, Л. Г. Горяня. – К. : СМП „АВЕРС”, 2003. – 235 с.
11. Родигіна І. В. Діяльнісний підхід до формування базових компетентностей учнів / І. В. Родигіна // *Біологія і хімія в школі*. – 2005. – №1. – С. 34–36.
12. Формування екологічної компетентності учнів як складова частина навчальної діяльності // *упоряд. Трофименко О. Д.* – Кривий Ріг, 2012. – 48 с.

УДК 371.7

Володимир Банах, Олена Довгань

**АНАЛІЗ НОЗОЛОГІЧНИХ ГРУП ЗАХВОРЮВАНЬ СТУДЕНТІВ
I-II КУРСІВ КОГПІ, ВІДНЕСЕНИХ ЗА СТАНОМ ЗДОРОВ'Я
ДО СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕДИЧНОЇ ГРУПИ**

У статті представлені результати аналізу нозологічних груп захворювань студентів I-II курсів різних факультетів Кременецького педагогічного інституту, за станом здоров'я віднесених до спеціальної медичної групи за 2013–2014 і 2014–2015 навчальні роки.

Ключові слова: студент, фізичне виховання, спеціальна медична група.

В статье представлены результаты анализа нозологических групп заболеваний студентов I-II курсов различных факультетов Кременецкого педагогического института, по состоянию здоровья отнесенных к специальной медицинской группе за 2013–2014 и 2014–2015 учебные годы.

Ключевые слова: студент, физическое воспитание, специальная медицинская группа.

The analysis results of nozological diseases groups of first-year and second-year students that are referred to special medical group at Kremenets Pedagogical Institute in 2013–2014 and 2014–2015 are represented.

Key words: student, physical education, special medical group.

Постановка та актуальність проблеми. Збереження та зміцнення здоров'я студентів є складною культурно-освітньою, економічною і соціально-політичною проблемою, а підвищення рівня їхньої фізичної підготовки є найактуальнішим завданням, яке гостро стоїть перед українським суспільством. Фізичне виховання є не лише засобом виховання і поліпшення фізичної підготовки, а основним чинником відновлення та зміцнення здоров'я в період становлення й кінцевого формування організму, засобом ліквідації недоліків у фізичному розвитку, могутнім джерелом підвищення загальної та розумової працездатності у юнаків та дівчат [5, с. 3]. Проблема фізичного виховання студентів, які за станом здоров'я відносяться до спеціальної медичної групи, присвячено значну кількість наукових праць, зокрема, теоретичним основам організації та проведення занять [5; 7], пошуку сучасних шляхів оздоровлення та наповненості змісту занять [2], індивідуалізації [1; 3] і дозування навантаження в організації та проведенні занять навчального процесу [6] тощо. Разом із цим, за численними науковими даними [1; 10], останнім часом спостерігається стійке погіршення стану здоров'я населення, зокрема студентської молоді.

Отож, потреба у розв'язанні зазначеного науково-практичного завдання залишається актуальною проблемою теорії і методики фізичного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з найактуальніших проблем вищих навчальних закладів України була і залишається проблема фізичного виховання студентів, зарахованих за станом здоров'я до спеціальної медичної групи (СМГ) [1, 2]. Останнім часом спостерігається стійке погіршення стану здоров'я населення [5]. Більше 50 % студентів мають низький рівень фізичної підготовленості, при цьому у більшості з них знижена або відсутня мотивація до занять фізичною культурою [1]. Серед студентської молоді наявність серйозних відхилень у стані здоров'я спостерігається у 20,6 % (за даними М. М. Бобиревої), вони, як правило, мають незадовільний стан здоров'я, низький рівень фізичного розвитку, надлишкову вагу [4]. Студентів, які мають постійні або тимчасові відхилення в стані здоров'я, потребують обмеження фізичних навантажень, але це не є перешкодою до занять фізичними вправами і їх відносять до спеціальної медичної групи (СМГ).

На основі даних літературних джерел виявлено, що у вищих закладах освіти III-IV рівнів акредитації кількість студентів у підготовчих і спеціальних медичних групах зростає від 5,36 % на першому курсі, до 14,46 % на четвертому. Відповідно спостерігається зменшення кількості студентів у основних групах: із 84,0 % до 70,2 % [5, с. 3].

Показання для занять у спеціальній медичній групі у ВНЗ – це наявність хронічного захворювання певного органу або системи за відсутності загострення та загрози загострення під впливом фізичних навантажень; відсутність ознак вираженої функціональної недостатності хворого органу або системи; наявність лише деяких клінічних ознак захворювання в стані відносного спокою на фоні задовільного суб'єктивного самопочуття; відсутність скарг на суб'єктивне самопочуття за сприятливої реакції організму на виконання фізичних вправ ациклічного характеру та фізичних навантажень аеробної спрямованості та недостатнього фізичного розвитку. Як правило, до складу спеціальної медичної групи відносять студентів, у яких виявлено стійке підвищення артеріального тиску в стані відносного спокою, виражені дефекти опорно-рухового апарату, анемія, захворювання нервової та ендокринної системи, бронхіальна астма із частими нападами та хронічна пневмонія, хронічні гнійні запалення вуха, міопія й інші вади зору; хронічний тонзиліт; рецидиви ревмокардиту; ревматизм з ураженнями та без уражень клапанів серця; уроджені вади серця; вегето-судинна дистонія; наслідки перенесених операційних втручань, хронічних захворювань та їхніх загострень [5, с. 5].

Мета. Виявити сучасний стан груп студентів, за станом здоров'я віднесених до спеціальної медичної групи.

Завдання: проаналізувати сучасний стан захворюваності на факультетах та кількості студентів I-II курсів, віднесених за станом здоров'я до спеціальної медичної групи. Визначити наповнюваність груп СМГ по захворюваннях і нозологічних групах.

Результати дослідження. Нами було проаналізовано документацію, яка визначає організацію і проведення занять з фізичного виховання у групах студентів, за станом здоров'я віднесених до спеціальної медичної групи, дані медичних довідок студентів I-II курсів природничо-технологічного, гуманітарного, мистецького, педагогічного факультетів та факультету іноземних мов Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка за 2013–2014 та перший семестр 2014–2015 навчальні роки. Було виявлено, що контингент студентів цих факультетів у 2013–2014 році становив 328 осіб, у 2014–2015 – 323 особи. З таблиці 1 видно, що в 2013–2014 навчальному році (перший рік) кількість студентів, які представили медичні довідки становила 55 осіб (16,6 %) і у першому семестрі 2014–2015 навчального року (другий рік) – 51 особа (14,8 %), одночасно 11 студентів I курсу (5,4 %), які були віднесені за станом здоров'я до СМГ у 2013-2014 н. р., не представили повторні медичні довідки, які засвідчують їх стан здоров'я у першому семестрі 2014–2015 року на II курсі.

Таблиця 1

Нозологічні групи студентів

захворювання	Кількість студентів					
	2013–2014 н. р.		2014–2015 н. р. (I семестр)		2014–2015 н. р.*	
	N	%	N	%	N	%
серцево-судинної системи	32	58,2	22	43,1	33	50,0
опорно-рухового апарату	7	12,7	11	21,6	12	18,2
офтальмологічні	6	10,9	4	7,8	6	9,1
отоларингологічні	1	1,8	3	5,9	4	6,1
травної системи	4	7,2	4	7,8	5	7,6
дихальної системи	1	1,8	1	2,0	1	1,5
ендокринологічні	2	3,6	1	2,0	1	1,5
сечо-видільної системи	2	3,6	5	9,8	4	6,1
Разом	55	12,5	51	12,5	66	12,5

Примітка: * разом зі студентами, які перейшли в основну групу

Нами було встановлено, що у 2013–2014 н. р. на I курсі 35 студентів представили медичні довідки, що становило 21,1 % від загальної кількості студентів, які навчаються на цьому курсі. На другому курсі – 20 осіб представили медичні довідки, що становить 12,3 %, відповідно у 2014–2015 навчальному році на I курсі кількість студентів з медичними довідками становить 26 осіб (15,5 %), на II курсі – 25 осіб (16,1 %). Таким чином у 2013 році на I курс вступила значна кількість абітурієнтів, які мали відхилення від норми у стані здоров'я. У наступному році спостерігалась тенденція до покращення здоров'я, так кількість студентів I курсу у 2014 році, віднесених до СМГ, зменшилася.

У порівнянні з представленими результатами досліджень Дубогай О. Д. (2012), де кількість студентів у підготовчих та СМГ зростає від 5,36 % на першому курсі до 14,46 % на четвертому, наші дані відрізняються і становлять: на першому курсі – 15,5 %, на другому курсі – 16,1 %.

Нами було встановлено, що в нозологічній групі серцево-судинних захворювань у першому році знаходилось 32 студенти, що становило 58,2 % від загальної кількості студентів, які навчаються на I і II курсах, за станом здоров'я відносяться до СМГ, на другому році – 22 особи, що становило 43,1 %, при цьому більшість серед поставлених діагнозів є вегетосудинна дистонія (як правило, вона супроводжується іншими захворюваннями).

В групі захворювань опорно-рухового апарату знаходилось 7 осіб (12,7 %) на першому році і відповідно 11 (21,7 %) – на другому році. Найбільш поширеними спостерігаються захворювання сколіози і травми (забої, розтягнення зв'язок, переломи).

В групі офтальмологічних захворювань у першому році було 6 студентів (10,9 %), у другому – 4 (7,8 %). Найбільш поширене захворювання у цій нозологічній групі є міопатія (табл. 2).

У нозологічній групі із захворюваннями травної системи було 4 студенти (7,2 %) у 2013–2014 н. р. і відповідно 4 студенти (7,8 %) у 2014–2015 н. р., у даній групі найпоширенішим захворюванням є холецистит. У нозологічній групі із захворюваннями сечовидільної системи знаходилось 2 студенти (3,6 %) у першому році і 5 (9,8 %) – у другому році із захворюваннями нирок (нефрит, полінефрит, тощо).

Таблиця 2

Захворювання студентів на факультетах

Група	Кількість студентів								
	2013–2014 н. р.			2014–2015 н. р. (I семестр)			2014–2015 н. р.***		
	N*	N**	%	N*	N**	%	N*	N**	%
11Н	6	19	31,6	1	19	5,3	1	19	5,3
21Н	1	21	4,8	6	19	31,6	0	19	0,0
11А	7	21	33,3	6	22	27,3	6	22	27,3
21А	0	20	0,0	7	19	36,8	7	19	36,8
11Р	1	11	9,1	3	18	16,7	3	18	16,7
21Р	2	14	14,3	2	12	16,7	0	12	0,0
11М	5	19	26,3	5	16	31,3	5	16	31,3
21М	3	12	25,0	6	18	33,3	3	18	16,7
11ДПК	7	38	18,4	5	31	16,1	5	31	16,1
21ДПК	1	30	3,3	9	32	28,1	7	32	21,9
11СП	0	17	0,0	1	16	6,3	1	16	6,3
21СП	5	29	17,2	5	14	35,7	0	14	0,0
11Б	7	28	25,0	2	25	8,0	2	25	8,0

21Б	6	24	25,0	6	28	21,4	6	28	21,4
11ТО	2	13	15,4	3	21	14,3	3	21	14,3
21ТО	2	12	16,7	2	13	15,4	2	13	15,4
Загалом	55	328	16,6	69	323	21,5	51	323	14,8

Примітки: * – кількість студентів із захворюваннями у групі;

** – загальна кількість студентів із захворюваннями у групі;

*** – разом зі студентами, які перейшли в основну групу.

Найменша кількість студентів були із захворюваннями дихальної системи. Зокрема спостерігались ларингіти та тонзиліти у 1 особи (1,8 %) у першому році і 3 осіб (5,9 %) – у другому році. Астматичні приступи в 1 особи (1,8 %) на першому році, яка була переведена на другий рік навчання, що становило (2,0 %).

Висновок. У результаті аналізу документації, яка визначає організацію і проведення занять з фізичного виховання у групах студентів, за станом здоров'я віднесених до спеціальної медичної групи, нами було встановлено, що у 2013–2014 н. р. на I курсі кількість студентів, які представили медичні довідки становила 35 осіб (21,1 %), на II курсі – 20 осіб (12,3 %), у 2014–2015, відповідно, становила 26 осіб (15,5 %), на II курсі – 25 осіб (16,1 %). У порівнянні з представленими результатами досліджень Дубогай О.Д. (2012), де кількість студентів у підготовчих та СМГ зростає від 5,36 % на першому курсі до 14,46 % на четвертому, наші дані відрізняються і становлять: на першому курсі – 15,5 %, на другому – 16,1 %.

Спостерігається зменшення кількості медичних довідок під час переведення студентів із першого курсу на другий з 35 до 25 студентів, що свідчить про позитивну динаміку та зменшення захворювань.

Найбільша кількість студентів спостерігається на першому році із захворюванням серцево-судинної системи, що становить 58,2 % і відповідно 43,1 % на другому році навчання, де найпоширенішим діагнозом є вегетосудинна дистонія. Менша кількість студентів спостерігається із захворюваннями опорно-рухового апарату, яка становить 12,7 % на першому році і відповідно 21,6 % на другому році навчання. Офтальмологічні захворювання спостерігаються у 10,9 % і 7,8 %, травної системи 7,2 % і 7,8 % кількості студентів відповідно.

Перспективи подальших досліджень. Більш інформативними є дані, які характеризують динаміку кількості студентів, віднесених за станом здоров'я до спеціальної медичної групи, в тому числі і по нозологічних групах захворювань окремо на першому і другому курсах, що дозволить планувати їх наповнюваність. Дані нашого дослідження можуть бути у подальшому, цікавими для встановлення співвідношення захворювань у сільського та міського населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпюк І. Ю. Впровадження індивідуальних програм корекції фізичної підготовленості студентів спеціального медичного відділення [Електронний ресурс] / І. Ю. Карпюк // Режим доступу : http://novyn.kpi.ua/2005-2/04_Karpyuk.pdf
2. Іваночко В. В., Аналіз сучасних проблем фізичного виховання студентів спеціальної медичної групи / В. В. Іваночко, І. Б. Грибовська, Т. І. Яворський // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 2 (43). – С. 38–43.
3. Карпюк Ірина Індивідуалізація навчального процесу з фізичного виховання студентів спеціальних медичних груп / Ірина Карпюк. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : збірник наукових праць... № 1 (21). – 2013. – С. 106–109.
4. Бобырева М. М. Совершенствование методики профессионально-прикладной физической подготовки студентов медицинских вузов : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теория и методика физического воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры» / М. М. Бобырева. – Алмата, 2008. – 27 с.
5. Дубогай О. Д. Методика фізичного виховання студентів спеціальної медичної групи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Олександра Дмитрівна Дубогай, Анатолій Васильович Цьось, Марина Василівна Євтушок / – Луцьк : Східно-європ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 276 с.

6. Организация физического воспитания студентов, относящихся к специальным медицинским группам / [Л. В. Подригало, С. А. Пашкевич, Н. И. Галашко, Л. В. Коник, В. А. Тихонова, М. В. Исаева] // Физическое воспитание студентов. – Вип. 6. – 2011. – С. 75–78.

7. Павлюк Ірина фізичне виховання студентів спеціальних медичних груп [Електронний ресурс] / І. Павлюк // Режим доступу : <http://dspacenuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3532/1/SmgTezuPavlyk%20Copy.pdf>

УДК 796.41- 612.89

Олена Довгань, Андрій Хмара

ВИХІДНІ РІВНІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ І КУРСУ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АКАДЕМІЇ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЗАЛЕЖНО ВІД ПЕРЕВАЖАННЯ ТИПУ АВТОНОМНОЇ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ

У статті висвітлені результати тестування фізичних якостей студенток І курсу Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Встановлено показники та причини кількісних вихідних рівнів фізичних якостей студентів залежно від переважання типу автономної нервової системи (АНС), їх оцінка та шляхи оптимізації.

Ключові слова: фізичні якості, автономна нервова система, фізична підготовленість.

В статье освещены результаты тестирования физических качеств студенток I курса Кременецкого областного гуманитарно-педагогической академии им. Тараса Шевченко. Установлено показатели и причины количественных выходных уровней физических качеств студентов в зависимости от преобладания типа автономной нервной системы (АНС), их оценка и пути оптимизации.

Ключевые слова: физические качества, автономная нервная система, физическая подготовленность.

The article highlights the results of testing physical properties of the students I rate Kremenetsko Regional Humanitarian Pedagogical Academy. Taras Shevchenko. Established quantitative indicators and causes the output levels of physical qualities of students, depending on the prevalence of type autonomic nervous system (ANS), evaluation and optimization of ways.

Keywords: physical qualities, autonomic nervous system, physical fitness.

Постановка проблеми та її значення. Навчальний процес у вищому навчальному закладі характеризується значними психічними й фізичними навантаженнями. Крім того, першокурсники адаптуються до нових умов життєдіяльності, які є складнішими, ніж у школі [1; 7]. Саме тому навчально-виховний процес із фізичного виховання у вищих навчальних закладах повинен ґрунтуватися, передусім на стані здоров'я та фізичній підготовленості студентів [5].

Наукові дослідження багатьох авторів вказують на те, що в останні роки рівень фізичної підготовки студентів-першокурсників є низьким [3; 6; 7]. Тому система фізичного виховання в Україні повинна вирішувати насамперед завдання щодо зміцнення здоров'я та підвищення рівня фізичної підготовленості майбутніх педагогів. У переважній більшості студентів інтерес до занять фізичною культурою є низьким. Ось перелік причин такого факту: відсутність індивідуального підходу до фізичних вправ і навантажень, які пропонуються студентам, необхідного стимулювання до занять, стандартність та одноманітність процесу фізичного виховання [3; 8; 6]. Щодо оцінювання рівня розвитку фізичних якостей є припущення, що нормативні вимоги не враховують фізичного здоров'я та індивідуальних особливостей окремого студента. Один із ефективних шляхів вирішення цієї проблеми полягає у диференціації та індивідуалізації процесу фізичного виховання студентів [2]. Це підтверджено численними науковими працями (Н. М. Безпалова, 2010, Т. В. Кучер, 2013, І. А. Салук 2010). Одним із актуальних і перспективних підходів індивідуалізації фізичного виховання є врахування типу автономної нервової системи (АНС) студентів під час занять фізичною культурою.

Для успішного вирішення цих завдань потрібний моніторинг як засіб зворотнього зв'язку при оцінці ефективності занять з фізичної культури у ВНЗ. Зокрема, необхідне дослідження наявного рівня фізичної підготовленості студентів, яке повинне спиратися на наукові основи тестування рухових якостей [8]. На основі отриманих результатів потрібне врахування індивідуальних особливостей студентів, удосконалення процесу викладання та проведення ефективних занять із фізичного виховання. Адже саме фізичне виховання в умовах сьогодення є одним із найдоступніших і найефективніших засобів профілактики захворювань, підвищення розумової та фізичної працездатності [3, с. 2].

Мета роботи полягає у визначенні вихідних показників фізичних якостей та рівня фізичної підготовленості.

Завдання дослідження: оцінити та порівняти рівні розвитку фізичних якостей, обґрунтувати відмінності у показниках тестів студентів залежно від переважання типу АНС.

Методи дослідження: аналіз і узагальнення літературних джерел, рухові Державні тести, дванадцятихвилинний тест бігу Купера, групове оцінювання за показниками тестування, методи математичної статистики.

Виклад основного матеріалу. Було проведено дослідження на основі тестування студентів відповідно до програми з фізичного виховання I-II курсів. У тестуванні брало участь 92 студентки I курсу основного відділення віком 17-18 років. Тип АНС визначали за допомогою електрокардіографа «КАРДІО». Перелік тестів був таким: для швидкісних здібностей (біг 100 м), силових (стрибок у довжину з місця), координаційних здібностей та спритності (човниковий біг 4x9 м), гнучкості (нахил тулуба вперед з положення лежачи) і витривалості (біг 2000 м та 12 хв. біг). Після проведених тестувань розподілили результати студенток на три групи за типами АНС.

В результаті дослідження було визначено показники фізичних якостей.

У дівчат-студенток симпатотоніків середній результат з бігу на 100м коливається в межах 15,7 с, у нормотоніків – 15,9 с, у дівчат-парасимпатиків – 16,1 с і характеризується низькою похибкою результатів (табл. 1). Тест згинання-розгинання рук в упорі показав такі результати: середній показник 12 разів у симпатотоніків, 13,6 разів у нормотоніків та 11,6 разів у парасимпатиків. Стрибок у довжину з місця має середній показник в 165 см – у дівчат з нормотонічним типом АНС, 161 см та 155 см в дівчат симпатотонічного та парасимпатотонічного типу відповідно. Результати з човникового бігу найкращими є у дівчат-симпатотоніків – 10,27 с, другий результат прояву швидкісної якості у дівчат-нормотоніків – 10,3 с, найгірший показник у дівчат з парасимпатичним типом АНС – 10,38 с. У тест-вправі «Нахил тулуба вперед з положення сидячи» отримані такі результати: найкраще розвинута гнучкість у дівчат-нормотоніків – 16,6 см, середній показник в парасимпатиків – 16,3 см, найгірший результат у студенток з симпатотонічним типом АНС – 15,7 см. У тест-вправі «Підйом тулуба в сід з положення лежачи за 1 хв» виявили наступні результати – 39,2 разів у студенток з нормотонічним типом АНС, гірший результат у дівчат-парасимпатиків – 38,3 разів, а найгірший у студенток-симпатотоніків – 36,1 разів. Тест із бігу на 2000 м краще виконали студентки з парасимпатичним типом АНС – 696 с. (табл. 3), показники дівчат з нормотонічним та симпатотонічним типом АНС наступні – 702 с. та 708 с. відповідно. Варто зауважити, що у складі кожної групи навчання зустрічалися студентки з діаметрально протилежним рівнем показників фізичних якостей. Про це свідчать середні відхилення контрольних показників і коефіцієнти варіації, що характеризують діапазон відмінностей у досягненнях між кращими і найменш підготовленими студентами.

Таблиця 1

Показники фізичної підготовленості студенток з переважанням симпатотонічного типу АНС

Назва тесту	Показники
Біг на 100 м, с	15,7±0,23
Згинання, розгинання рук в упорі на гімнастичній лаві, разів	12 ±1
Стрибок у довжину з місця, см	161±3
Човниковий біг 4x9 м, с	10,27±0,31
Нахил тулуба вперед з положення сидячи, см	15,7±1,4
Підйом тулуба в сід за 1 хв., к-сть разів	36,1±3,8
Біг 2000 м, с	708±5,9

Через це варіативна частина у показниках фізичної підготовленості студенток I курсу навчання коливалася в значних межах – від 2,2 до 38,2 %.

Таблиця 2

Показники фізичної підготовленості студенток з переважанням нормотонічного типу АНС

Назва тесту	Показники
Біг на 100 м, с	15,9±0,32
Згинання, розгинання рук в упорі на гімнастичній лаві, разів	13,6±1,2
Стрибок у довжину з місця, см	165±2,6
Човниковий біг 4x9 м, с	10,3±0,18
Нахил тулуба вперед з положення сидячи, см	16,6±1,4
Підйом тулуба в сід за 1 хв., к-сть разів	39,2±4,8
Біг 2000 м, с	702±6,3

Потрібно підкреслити, що дівчата симпатотоніки показали кращі результати з двох тестів-вправ у бігу на дистанції 100 м та човниковому бігу. У дівчат з нормотонічним типом АНС отримані кращі показники у стрибку в довжину з місця, виконанні підйому тулуба в сід, нахилу тулуба вперед з положення сидячи та згинанні-розгинанні рук в упорі лежачи. Студенти парасимпатотоніки краще за інші групи виконали одну вправу – біг 2000 м.

Таблиця 3

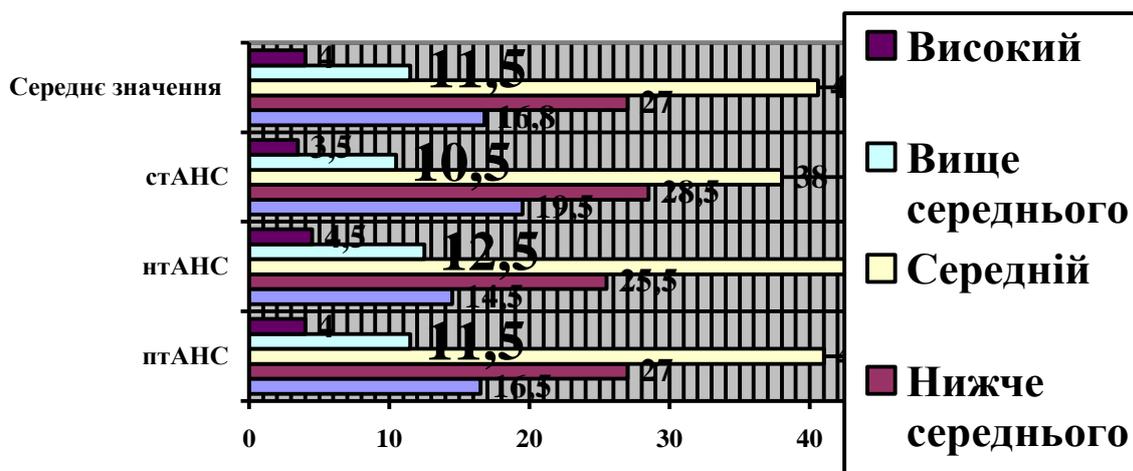
Показники фізичної підготовленості студенток з переважанням парасимпатотонічного типу АНС

Назва тесту	Показники
Біг на 100 м, с	16,1±0,35
Згинання, розгинання рук в упорі на гімнастичній лаві, разів	11,6±1,2
Стрибок у довжину з місця, см	155±3,1
Човниковий біг 4x9 м, с	10,38±0,35
Нахил тулуба вперед з положення сидячи, см	16,3±1,4
Підйом тулуба в сід за 1 хв., к-сть разів	38,3±4,6
Біг 2000м, с	696±3,94

Варто зазначити, що всі без винятку результати тестів студенток у кожній із груп дуже різні, що пояснюється багатьма об'єктивними причинами, серед яких – низький методичний рівень занять у школі і як наслідок – нерівномірний розвиток рухових якостей.

На діаграмі 1. зображено оцінку рівня фізичної підготовленості студенток. Із діаграми видно, що найвищими є показники середнього та нижче середнього рівнів фізичної підготовленості. У цілому рівень фізичної підготовленості є середнім (40,6%) та нижчим за середній (27%). Третій за показниками – низький рівень з 16,8%. По 11,5% та 4% дівчат з нижчим за середній та високим рівнем фізичної підготовленості відповідно. Найвищі показники середнього та вище середнього рівня фізичної підготовленості у студенток із нормотонічним типом АНС – 43% та 12,5% відповідно. Найбільший відсоток студенток з рівнями фізичної підготовленості «нижче середнього» та «низький» у симпатотоніків – 28,5% та 19,5% відповідно.

Рівень фізичної підготовленості студентів за державними тестами

Умовні позначення: стАНС симпатотонічний тип АНС, нтАНС нормотонічний тип АНС, птАНС парасимпатотонічний тип АНС.

Рівень фізичної підготовленості також визначали за 12-хвилинним тестом ходьби і бігу Купера [4]. Суть тесту полягає в тому, що студенти повинні були пробігти (пройти) якомога більшу дистанцію за 12 хвилин. Після проведення дослідження отримали такі результати:

Таблиця 4

Оцінка рівня фізичної підготовленості за тестом Купера в залежності від типу АНС

Тип АНС	Рівні фізичної підготовленості				
	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий
стАНС	15,6	35,5	34,8	9,8	4,3
нтАНС	14,1	33	36,5	11,4	5
птАНС	13,8	28,6	38,7	12,6	6,3

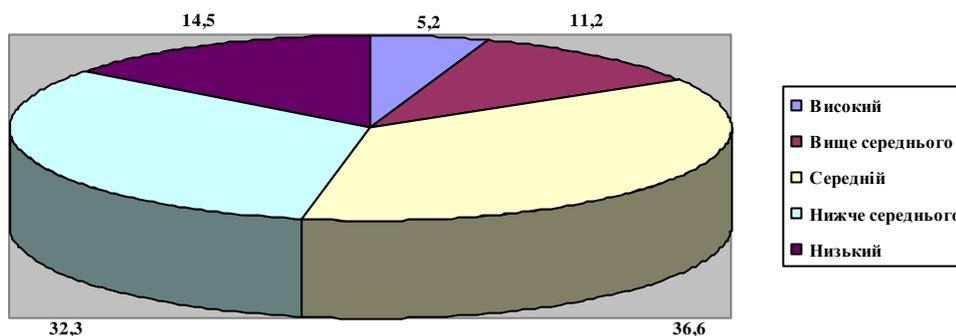
Умовні позначення стАНС симпатотонічний тип АНС, нтАНС нормотонічний тип АНС, птАНС парасимпатотонічний тип АНС

Найвищі показники рівня фізичної підготовленості за тестом Купера мають студенти з переважанням парасимпатотонічного типу. Зокрема найбільш вираженими є показники середнього 38,7% та вище середнього 12,6% рівнів фізичної підготовленості. Найвищими є показники студенток із симпатотонічним типом АНС в рівні фізичної підготовленості нижче середнього 35,5%. Показники нормотонічного типу АНС відносно двох інших типів є середніми у всіх показниках. Нижче представлена діаграма з показниками середнього рівня фізичної підготовленості за тестом 12 хв. бігу.

36,6 % студенток мають середній показник фізичної підготовленості, 32,3 % мають рівень фізичної підготовленості нижче середнього, 14,5 % з низьким рівнем, з вище середнього та високим рівнем 11,2 % та 5,2 % відповідно.

Діаграма 2

Загальний рівень фізичної підготовленості за 12 хв. тестом бігу Купера,

Висновки. Аналіз науково-методичної літератури, а також результати власних досліджень дозволяють констатувати, що багато студентів мають низький рівень фізичної підготовленості та нижчий середнього. Причиною цього є нинішній стан фізичного виховання, при якому реалізація його завдань здійснюється традиційно і обмежується лише складанням навчальних нормативів. Підтверджено, що студенти-нормотоніки здатні до кращих результатів із силових вправ, симпатотоніки – із швидкісних вправ, парасимпатотоніки краще виконують вправи на витривалість. Отримані нами результати створюють передумови для розробки програми з індивідуалізації занять з фізичної культури залежно від типу автономної нервової системи, а також аналіз методик для оцінки рівня фізичної підготовленості залежно від переважаючого типу АНС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєвна Т. В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у ВНЗ / Т. В. Алексеєвна. – К. : Нац. університет ім. Т. Шевченка, – К., 2004. – 20 с.
2. Бондарчук Наталія Яківна. Диференційований підхід до фізичного виховання студентів з різних біогеохімічних зон Закарпаття : дис... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02 // Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2006. – 203 арк. : табл. – Бібліогр. : арк. 169–196.
3. Бурень Н. Особливості фізичного виховання у вищих закладах освіти / Н. Бурень, Є. Котов // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : зб. наук. пр. – Рівне : Принт-Хауз, 2001. – Вип. 2. – С. 275–276.
4. Васильченко В. та ін. Науково-методичні основи використання тесту Купера на учбових заняттях з плавання // Мат. Всеукраїнської науково-практ. конф. «Фізична культура, спорт та здоров'я нації – нова епоха, нова генерація». – Миколаїв, 2002. – С. 117–119.
5. Державні тести і нормативні оцінки фізичної підготовленості населення України / [за редакцією М. Д. Зубалія]. – К., 1997. — 36 с.
6. Єднак В. Д. Вдосконалення нормативних основ фізичного виховання студентів груп ЗФП основного відділення вузу : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 24.00.02 / УДУФВіС. – Київ, 1997. – 25 с.
7. Криводуд Т. Є. До вивчення рівня фізичної підготовленості студентів першого курсу денного відділення СумДПУ ім. А. С. Макаренка за результатами контрольних нормативів / Т. Є. Криводуд, Н. А. Кулик, Н. Д. Шошуря // Слобожанський науково-спортивний вісник : наук.-теорет. журн. – Харків : ХДАФК, 2010. – № 4. – С. 22.
8. Шигалевський В. Физическая подготовленность абитуриентов вуза : результаты исследований и градации уровней их трудоспособности/ В. Шигалевський, А. Веревкин // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : зб. наук. пр. – Рівне : Принт Хауз, 2001. – Вип. 2. – С. 324–327.

УДК 30.32: 908 (477)

Ірина Скакальська

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

У статті аналізуються концепції, які є теоретико-методологічною базою для дослідження провідної верстви. Здійснено теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів до проблеми дослідження еліти. Встановлено, що проблема знаходиться в стані теоретичної розробки.

Ключові слова: методологія дослідження, біографічний метод, просопографія, загальнонаукові методи, історична наука, еліта

В статье освещается необходимость анализа концепций, которые являются теоретико-методологической базой для исследования ведущего слоя общества. Осуществлен теоретический анализ отечественных и зарубежных подходов к проблеме исследования элиты. Установлено, что проблема находится в состоянии теоретической разработки.

Ключевые слова: методология исследования, биографический метод, просопография, общенаучные методы, историческая наука, элита

The article highlights the need to analyze the concepts that are theoretical and methodological basis for research leading groups. The theoretical analysis of national and international approaches to research elite. Found that the problem is in a state of theoretical development.

Key words: research methodology, biographical method, prosopography, general scientific method, historical science, elite

Поміж пріоритетних тем історичних розвідок є дослідження елітарних верств населення. Незважаючи на те, що аналізу еліти присвячено ряд праць, проте їх методологічні аспекти потребують більш ґрунтовного вивчення. Опрацювання історії волинської еліти має здійснюватись в контексті сучасних методологічних підходів, звідси впливає актуальність проблеми. Терміном «еліта» позначають провідні верстви, які здійснюють керівництво в певних галузях суспільного життя. Залежно від того, які функції виконує еліта в суспільстві, її поділяють на політичну, економічну, інтелектуальну, мистецьку тощо.

Історіографія проблеми вивчення еліти є значною. Серед відомих науковців, що займалися питанням політичної еліти: методологічні засади діяльності, передумови виникнення, становлення та розвиток, слід виокремити такі прізвища, як В. Парето та Г. Моска [1]. Цікавими є підходи теоретиків української елітології В. Липинського та Д. Донцов [2]. Різні аспекти дослідження інтелектуальної еліти розглянуто в працях сучасних вчених, зокрема, Г. Касьянова [3]. Більш конкретно з методологічної точки зору є робота Л. Скокової «Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід» [4]. Також в межах вітчизняних наукових пошуків необхідно зробити акцент на методологічні праці М. Зашкільняка [5], Я. Верменич [6], Я. Калакури [7], Н. Яковенко [8] та інших.

Метою дослідження є вивчення і критичне переосмислення наукового доробку у дослідженнях еліти. Працюючи над проблематикою, авторка поставила перед собою наступні завдання: осмислити досвід вчених у дослідженнях еліти; розглянути наукові концепції вивчення провідної верстви; доповнити методологію дослідження еліти.

Для вивчення еліти застосовується низка наукових методів дослідження. Спробуємо зупинитись на самих вагомих. Важливо наголосити на тому, що у сучасній історичній науці запанувала поліметодологія. Принаймні нині паралельно існують формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, соціоантропологічний підходи в осмисленні історичного минулого. Спостерігається методологічний різнобій і в працях істориків. Змінюється погляд на світобудову. Світ представляється досліднику в усій своїй складності, не лінійності, багатомірності й одночасно цілісності, це змушує подивитися на хід історичного процесу з позиції багатоваріантності та альтернативності [9, с. 242].

Відповідно, у статті охарактеризовані різні наукові методи, які відрізняються рівнями охоплення явищ, які вивчаються. Своєрідність методів дослідження диктується особливостями об'єкту і предмету, роботи з джерелами. Сьогодні є популярними «змішані» методології. В розвідках політичної еліти спостерігається відмова від ортодоксальності та догматизму в підходах дослідження та навпаки переважає кумулятивна методологія, відбувається вихід за рамки предмету [10].

Особливі перспективи перед вивченням еліти відкриває біографічний метод. Так, при біографічному дослідженні автор працювала з масою особистих і навіть інтимних документів. Методика вивчення таких різнопланових документів суттєво відрізняється. Зокрема, біографічний – один із методів вивчення суб'єктивної сторони суспільного життя індивіда; він базується на особистих документах, у яких крім опису певної соціальної ситуації, містяться також особисті погляди автора [11, с. 486]. Для біографічного методу характерне використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості [12, с. 59].

Дослідник Х. Буде виділив чотири основні типи біографічних досліджень: 1) професійні біографії; 2) реконструкція соціального досвіду і його смислових структур; 3) реконструкція особистого досвіду індивіда і домінуючих смислових структур; 4) емпіричні дослідження біографій у психології розвитку теорії особистості та психопатології [13, с.20]. Для дослідження еліти найбільш придатною є методологія першого типу, тобто аналіз професійних біографій.

Разом з цим, біографічний метод може застосовуватися до вивчення історичних епох, суспільства, певних соціальних спільнот, до «відкритості» чи «закритості» в особливостях життєвого, творчого й інтелектуального шляху різних історичних персоналій [14]. Тенденцію до відкритості та індивідуальний шлях до неї можна прослідкувати не тільки у відомих політиків, але й у регіональних діячів.

У контексті неоднозначності оцінок, американський вчений Д. Дьюї, застерігає, що біографічний метод дуже часто ігнорує суспільні принципи та потенціал людських об'єднань. При цьому ризикує звести науку до просто хвилюючої розповіді, де в центрі поставлено героя, що йде попереду юрби і керує нею, а суспільне життя творить усього лише тло [15, с.22]. Відповідно, автор враховувала й ці моменти.

У дослідженнях такого характеру неможливо не використати метод особистих документів [4, с. 77]. Дослідниця зауважила, що кожен із різновидів особистих джерел має свої особливості, пов'язані з різними чинниками – мотивацією й умовами їх створення, адресатом тощо. Звичайно, що «проникнення в особисте життя цих жінок і чоловіків, знайомство з їхніми особистими щоденниками та приватною кореспонденцією становлять великий інтерес...» [14, с. 103].

Слід звернути увагу на те, що науковець М. Гончаренко поділяє автобіографічні тексти на дві групи: «службові» та «творчі». До першої групи відносить тексти службового використання, формально складені, які писались обов'язково під час вступу до навчальних закладів і спілок, при наймі на роботу тощо. Ці тексти мали усталену, часом анкетовану форму.

«Творчий» тип автобіографічних текстів за структурою близький до літературного жанру. Це тексти вільні за формою та стилем викладу матеріалу, з особистісними акцентами на мистецьких, наукових, філософських та інших планах. Автобіографічні матеріали такого типу можуть бути як короткими, фрагментарними текстами, так і просторими, межуючи або переростаючи у мемуари, де акцент зміщено з власної особи на оточення [16, с. 222]. Як приклад, спогади – Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині» або автобіографічний твір У. Самчука «Юність Василя Шеремети» чи «На білому коні» та «На коні вороному». Безумовно, слід зауважити на певній суб'єктивності цих особистих документів.

Досліджуючи діяльність представників еліти Волині, авторка знайомилась із різними текстами першої половини ХХ ст. Це були рукописи, машинописні або офіційно друковані документи, спогади, художні твори тощо. Адже, історик – це свого роду перекладач, котрий мусить розуміти «мову», якою говорить джерело, тобто мусить знати ті змісти понять, що були в головах людей минулого [8]. Саме у таких джерелах була відображена суть періоду, який вивчався. На основі аналізу письмових матеріалів дослідниця намагалася відтворити особливості діяльності еліти того часу. Тому ми у дослідженнях використовували метод

«текстової епохи» [17]. Поняття тексту, яке пояснюється за допомогою типології текстових епох та типів текстів, дозволяє по-новому подивитись на процес, як в наукових, так і в не наукових знаннях «...в текстових епохах виражається специфічна поведінка творчої особистості» [17, с. 255]. В досліджуваний період були створені як оригінальні тексти, так і документи громадських організацій, політичних партій, органів влади, творцями та читачами яких виступала й еліта. У той же час, як підкреслює вчений І. Немчинов, що «історичне знання виявляється насамперед історичною інтерпретацією, уся відповідальність за якість якої покладається на самого дослідника» [18, с. 255].

Особливого значення в дослідженні теми набуває просопографічний метод, який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням всіх факторів, що впливали на формування особистості [19, с.4]. Саме цей метод, наприклад, дозволив розкрити історію священицької родини Шумовських, що проживала на Волині, поблизу Дубно й виховала багатьох інтелігентів. Таким чином, просопографічний метод сприяє створенню колективних біографій, який кожну особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідниці, розглядає як особистість та індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального та нарративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного аналізу реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ індивіда [20].

Просопографія передбачає вивчення подій минулого та їхніх наслідків через людський чинник. У своїх нарисах про представників еліти Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. автор прагнула дослідити не лише якусь одну грань діяльності особи: політичну, громадську, публіцистичну, приватну чи культурницьку тощо, а в комплексі розкрити постать діяча. Тому завдання сучасного біографа полягає не лише в тому, щоб написати життєпис інтелігента, але прослідкувати, що впливало на його роботу, які мотиви вчинків, як позначалися історичні обставини на переконаннях та діях, якою була поведінка у різних життєвих обставинах, яким було оточення. Саме цим займається історична просопографія, вона є складовою біографії. Завдяки вивченню публіцистичної та наукової спадщини національної еліти ми змогли проникнути у пласти духовного світу особи.

Водночас вдаючись до використання просопографічного аналізу, особливу увагу необхідно звертати на ті критерії, за якими моделюється уявна соціальна група, аби не створити штучну модель, що не характерна для цієї історичної доби. Крім того, варто пам'ятати і про неможливість рівномірного включення в дослідження всіх членів досліджуваної групи через цілком прогнозований брак джерел, котрі б з однаковою точністю представляли кожного окремого члена групи.

Усвідомлюючи доцільність та враховуючи поширення інтересу до мікроісторії, автор зосередила свою увагу на політичній історії не якоїсь відомої політичної сили чи знаного політика, а зупинилась на розгляді боротьби за незалежність народу на рівні родини (зокрема, Козубських чи Шумовських) [21, с. 13].

Звертаючись до висвітлення різних сторін біографій діячів Волині, авторка не могла упустити особистих відносин, прикладів буденних ситуацій, їхнього світогляду. У дослідженні провідної верстви корисною, на наш погляд, є думка сучасної української дослідниці О. Коляструк, згідно з якою «ігнорування таких характеристик людської історії, як світосприймання, система цінностей, способи поведінки перетворює історію на ігрову арену безособистісних абстракцій» [22, с. 175].

Як бачимо, що люди не самі обирали собі долю, а потрапляли в певні обставини. Гідним для наслідування є те, що вони в умовах чужоземного панування відстоювали свої переконання та ідеали, були справжніми провідниками нації. Дещо ідеалізований характер викладу є неодмінним супутником біографічних нарисів про людей талановитих, творчих й обдарованих [23, с. 3]. Слід зауважити, що біографістика подає більш поглиблену інформацію про окрему особу та її суспільну роль.

Зауважимо, що не менш важливим є дослідження джерельної бази. При цьому існуючі джерела треба розглядати не як усталену та непорушну систему, а як постійно змінюване, рухливе творіння. Наявні тепер джерела не є вичерпним переліком можливо існуючих, і при подальшому вивченні можуть відкритися досі невідомі. Таке налаштування дослідницьких пошуків дає змогу говорити про можливість наукового відкриття нових документів, версій у дослідженні. Науці відомі приклади цілковитої чи часткової втрати літературних пам'яток, тому їх пошуки є цілком виправданими та закономірними. Отже, метод підходу до джерельної бази

не лише як до переліку наявних та досліджених відомостей, а і як до можливого джерела нових є надзвичайно актуальним та перспективним [24].

У вивченні еліти ми свідомі в тому, «що жоден з методів не є універсальним і спроможним вирішити усі дослідницькі завдання» [5, с. 71]. Кожен з методів має свої переваги та недоліки. Тому у статті охарактеризували комплексний підбір методів дослідження. Це дозволило висловити кілька міркувань: сьогодні ведеться активна робота щодо наукового обґрунтування діяльності еліти, зокрема, в історичній ретроспективі; національна еліта Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. чітко заявила про себе як провідна верства; в Україні поряд із іншими країнами також наявні напрацювання щодо методологічного забезпечення досліджень еліти.

Потенціал подальшої розробки зазначеної проблеми ще далеко не вичерпаний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс / А. І. Павко // Український історичний журнал. – № 2. – 2008. – С.92.
2. Новакова Н. Роль еліти в українському державотворенні в інтерпретації В. Липинського та Д. Донцова / Н. Новакова // Суспільство: історія, методологія дослідження, практика. Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Тернопіль, 2004. – С.167.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 132 с.
4. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К.: Інст. соціол. НАН України, 2004. – 245 с.
5. Зашкільняк Л. В. Вступ до методології історії / Л. В. Зашкільняк. – Львів, 1996. – 169 с.
6. Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 120.
7. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Я. С. Калакура // Українознавство. – 2001. – №1. – С. 20.
8. Яковенко Н. М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України [Електронний варіант] / Н. М. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. ХІ. – Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/11/yakovenko.pdf>
9. Калініченко В. Інститут земельної громади в до колгоспному селі Наддніпрянської України (1917-1930 рр.) методологія дослідження / В. Калініченко // Матеріали ІV Волинської міжнарод. іст.-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування іст. ф-ту Житомирського державного університету ім. І. Франка: Зб. наук. праць. – Житомир, 2011.– С. 242.
10. Чирикова А. Е. Политическая элита в российских регионах, власть и политические институты. – дис. доктора. соц. наук: 23.00.02 Специальность: Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / А. Е. Чирикова – Москва, 2003. – 507 с.
11. Кохановський В. П. Філософія і методологія науки. Учебник для высших учебных заведений. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – С. 486.
12. Психологія : Підручник / Ю. Л. Трофімов та інші – К.: Либідь, 2000. – С. 59.
13. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов та ін. – К.: ПЦ «Філіант», 2008. – С. 20.
14. Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму / Автор-упорядник Е. Ле Руа Ладюрі у співпраці з Г. Буржуа. – Переклад з фр. Є. Марічева. – К.: Ніка – Центр, 2008.
15. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / Д. Дьюї / Переклад з англ. М. Олійник. – Львів: Літопис, 2001. – С. 22.
16. Гончаренко М. І. Автобіографія як біографічне джерело [Текст] / М. І. Гончаренко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К.: БТМ, 1999. – Вип. 2. – С. 222-223.
17. Касавин І. Г. Традиція чтіння (к типології текстів і текстових епох) / І. Г. Касавин // Філософія науки. Методологія і історія конкретних наук. Учебное пособие (книга для чтіння) [текст] / колектив авторів. – М.: «Канон», 2007.
18. Немчинов І. Г. Осмислення історії як соціальної реальності: нова парадигма філософсько-історичного знання / І. Г. Немчинов // Гілея : науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2014. – Вип. 84 (5). – С. 255-257.

19. Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби / Т. В. Березовська: автореферат канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечнікова. – Одеса, 2003. – С.4.

20. Чубіна Т. Просопографія як метод історичного дослідження (на прикладі роду Потоцьких) [Електронний варіант] / Т. Чубіна. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPUIst/2009_2/materialy/2009

21. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 13.

22. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 175.

23. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / О.В. Даниленко, Л. В. Іваницька та ін. / За заг.ред. А. П. Коцура. – Київ-Чернівці: Книги – XXI ст., 2010. – С. 3.

24. Нікітіна З. Методи наукового відкриття в українознавстві [Електронний варіант] / З. Нікітіна. – Режим доступу: <http://ualogos.kiev.ua/fulltext>

УДК 930.1

Олександр Соловей

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТАДЕУША ЧАЦЬКОГО: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ У ФОНДАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті подано характеристику архівних документів із фондів Кременецького краєзнавчого музею та друкованих наукових досліджень, які знаходяться у науковій бібліотеці установи, що фрагментарно розкривають педагогічну й освітню діяльність фундатора волинської гімназії Тадеуша Чацького.

Ключові слова: Тадеуш Чацький, Кременецький краєзнавчий музей, музейні фонди.

В статье дана характеристика архивных документов из фондов Кременецкого краеведческого музея и печатных научных исследований, которые находятся в научной библиотеке учреждения, фрагментарно раскрывают педагогическую и образовательную деятельность основателя волынской гимназии Тадеуша Чацкого.

Ключевые слова: Тадеуш Чацкий, Кременецкий краеведческий музей, музейные фонды.

The article contains description of archival documents from the collections Kremenetskyo museum and print research, which are in the reference library institutions fragments reveal pedagogical and educational activities of the Volyn school founder Tadeusz Chatsky.

Key words: Tadeusz Chatsky Kremenetskiy museum, museum collections.

Відкриття музею при Кременецькому ліцеї припадає на кінець тридцятих років ХХ ст. Це відбулося більш як 100 років по тому, коли функціонував Волинський ліцей, у час підготовки до 125 річниці вшанування пам'яті від дати смерті засновника Волинської гімназії Тадеуша Чацького. Зрозуміло, що збір і комплектування фондів музею, пов'язаних із діяльністю гімназії, а згодом ліцею та матеріалів, які б висвітлювали діяльність Чацького, у той час було проблематичним, оскільки в історичних стінах колишнього ліцею впродовж століття функціонували різні установи та навчальні заклади, які за своєю структурою, призначенням, ідеологічним і релігійним спрямуванням кардинально відрізнялися від створеного Т. Чацьким навчального закладу. Тому чимало оригінальних документів із об'єктивних причин було втрачено. Значну частину було передано у Київ у зв'язку з перевезенням бази ліцею і створенням Університету св. Володимира.

Все ж, у другій половині 30-х рр. ХХ ст. науковцями Кременецького ліцею була проведена значна робота зі збору матеріалів, пов'язаних із історією гімназії (ліцею) першої третини ХІХ ст., оскільки вважали новостворений навчальний заклад продовжувачем славних традицій свого попередника.

Матеріали, які висвітлюють організаційну, наукову та освітньо-культурну діяльність Тадеуша Чацького та заснованого ним навчального закладу і які знаходяться у фондах Кременецького краєзнавчого музею, умовно можна поділити на чотири групи:

1. Розпорядження, звернення, виступи Чацького та викладачів Волинської гімназії з часу заснування і впродовж усього періоду її функціонування.

2. Узагальнюючі та наукові праці, у яких діяльність Тадеуша Чацького та заснованого ним навчального закладу розглядалася в цілому і ті, що були опубліковані впродовж другої половини XIX і першої половини XX ст., тобто після закриття установи й аж до періоду відкриття та діяльності уже Кременецького ліцею в часи Другої Речі Посполитої.

3. Енциклопедичні видання, путівники та краєзнавчі дослідження другої половини XX й поч. XXI ст.

4. Фундаментальні наукові дослідження останніх десятиліть.

До першої групи документів належать рукописні та друковані матеріали, авторами яких були сам Тадеуш Чацький та викладачі Волинської гімназії. Ці документи написані польською, а окремі французькою мовами. Це, зокрема, друковане звернення Чацького до учнів і вчителів при відкритті Волинської гімназії [2], його відозви до учнів і батьків, які віддали своїх дітей до цієї школи [3], звернення до учнів [4] та повідомлення про кошти на утримання середньо-заможного учня гімназії [5], а також виступи фундатора навчального закладу з нагоди закінчення навчального року 20 липня 1806 р. Цей виступ був виданий невеличкою брошурою і стосувався проблеми загальноосвітнього та домашнього виховання учнів після закінчення навчального року в гімназії [6]. Частина документів висвітлює організаційну діяльність Чацького, пов'язану зі становленням навчального закладу, створенням навчальної бази та умов для проживання учнів, зокрема повідомлення про стан гуртожитків у Кременці, про наявність речей і необхідних предметів кожного учня в гуртожитку [7].

Окремими брошурами друкувалися виступи професора літератури Алоїза Осінського у 1808–1809 рр.; проповідь біскупа Луцького і Житомирського Цеціснівського під час молебню з нагоди закінчення навчання в гімназії у Кременці 15 липня 1808 р.; промови викладачів Яна Кантело Божедар-Подгороденського, Войцеха Яковського, Яна Непомоцена-Вінежинського, графа Олександра Ходкевича [8].

Не менш цінними з точки зору дослідження педагогічних поглядів і методики викладання навчальних дисциплін у гімназії (а згодом у ліцеї) є зібрані документи (в основному рукописи) та тексти виступів, промов викладачів навчального закладу та духовенства, зокрема – промова ксьондза Сціборського в костелі гімназії у 1812 р, виступ Густава Олізара в пам'ять Алоїза Фелінського, виголошений у Кременці в 1820 р., а також рукописні виступи, конспекти, чернетки, авторство яких встановити неможливо, оскільки вони, очевидно, не були призначені для публікацій, однак їх аналіз проливає світло на атмосферу у навчальному закладі, підходить до організації навчання й виховання учнів, перспективи розвитку освіти тощо. Більше тридцяти документів такого характеру знаходяться в архіві під назвою «Рукописи польською і французькою мовами з першої половини XIX ст.». Ці документи не систематизовані, більшість без авторства [9].

Такі рукописи не лише цікаві для істориків, оскільки відтворюють дух епохи, але й для педагогів, позаяк у цих документах (хоча й фрагментарно) можна простежити підходи до навчання та виховання молоді, методичні прийоми тощо.

Про нумізматичну колекцію гімназії можна судити з опису, складеного у формі таблиць, котрі видрукувані на 19 сторінках і в яких детально описано 215 одиниць монет [10].

Другу групу наукових джерел про діяльність Т. Чацького та функціонування Волинської гімназії (ліцею) становлять друковані видання, у яких досліджується наукова й педагогічна спадщина вченого. Тобто ці видання появились уже після припинення діяльності навчального закладу у Кременці і виходили друком аж до 20–30-х рр. XX ст., коли в історичних корпусах єзуїтського колегіуму відродився Кременецький ліцей. У фонди навчального закладу, а згодом новоствореного музею потрапило 4-х томне видання, підготовлене Фердинандом Кайсевичем, присвячене діловому листуванню Гуго Колонтая і Тадеуша Чацького, що вийшло друком у Кракові 1844 року. Ця кореспонденція розкриває погляди вчених щодо розвитку й реформування освіти, проекти, мету й завдання, які ставили перед собою ці визначні громадсько-політичні й освітні діячі, в тому числі й проблеми, пов'язані з відкриттям та організацією роботи Волинської гімназії. У фондах музею знаходяться 1-й, 2-й та 4-й томи цього видання [11].

Не менш цінною є книга «Справи Тадеуша Чацького», підготовлена і видана Едвардом Рачинським. У бібліотеці музею знаходяться 2-й і 3-й томи цього видання, а також біографічний нарис Петра Хмельовського, присвячений Тадеушу Чацькому, його життю та діяльності. Ця книга вийшла друком у Петербурзі польською мовою наприкінці XIX ст. в серії видань «Життя славних поляків». У середині XIX ст. в Парижі почав виходити часопис «Бесіда Кременецька». В жовтневому номері 1857 р. було надруковано матеріал під назвою «Мова Тадеуша Чацького на з'їзді духовенства в Луцьку 1803 р.».

Не оминали постаті Т. Чацького, його ролі в розвитку освіти російські й українські дослідники. Щоправда їхні погляди відображали тодішню політичну та ідеологічну атмосферу, яка панувала у XIX поч. XX ст. в Російській імперії. Впродовж 1867–1918 рр. виходив друкований орган Волинської єпархії «Волынские епархиальные ведомости», які друкувалися у Почаївській лаврі, а редакція до 1907 р. знаходилась у Кременці, потім у Житомирі. Тижневик складався з офіційної й неофіційної частин. На сторінках видання, крім офіційних церковних документів, у неофіційній частині друкувалися матеріали з релігійного й освітнього життя, історичні розвідки, біографії церковних діячів. Оскільки у приміщеннях, які займав Волинський ліцей, з 1836 р. почала діяти Волинська духовна семінарія, то автори на сторінках відомостей публікували матеріали, присвячені гімназійно-ліцейному періоду та історії й тогочасному стану архітектурного комплексу, в якому знаходилася семінарія. У дослідженнях С. Барановського, Ф. Четиркіна, В. Пероговського, Б. Давидовича, Ф. Доброленського, М. Теодоровича давалася оцінка діяльності Чацького на Волині, де автори, визнаючи його геніальність, талант і заслуги, одночасно вказували на полонізаторські задуми та на те, що він керувався чисто національно-польською ідеєю, а для досягнення цієї мети обрав шлях науки. У бібліотеці Кременецького краєзнавчого музею знаходяться майже всі видання Волинських єпархіальних відомостей, зібрані за півстоліття.

Наприкінці XIX ст. опубліковано наукове дослідження, присвячене Волинському ліцею, Міхала Ролле «Афіни Волинські», а на початку XX ст. – праця Зігмунда Кукульського «Діяльність педагогічна Тадеуша Чацького» (1914 р.) та І. Космовської «Тадеуш Чацький як один із творців шкільної справи польської» (1918 р.). Обидва видання вийшли друком у Варшаві. У цей же час у Львові було видано монографію Міхала Яніка, присвячену життю та діяльності Гуго Колонтая. Оскільки спільна праця Колонтая і Чацького стала результатом відкриття Волинської гімназії, а також втіленням інших освітніх проектів, то у цій книзі чимало місця відведено опису діяльності Чацького.

У березні 1921 р. після підписання у Ризі мирного договору між Польщею та Радянською Росією Західна Україна увійшла до складу Речі Посполитої. Указом Юзефа Пілсудського від 27 травня 1920 р. було відновлено діяльність Кременецького ліцею. Керівництво відродженого навчального закладу намагалося шукати нові шляхи розвитку освіти й поєднувати традиції, започатковані в часи діяльності Тадеуша Чацького. Тому інтерес до наукової й освітньої спадщини Чацького й Волинського ліцею був закономірним.

Кременецький ліцей, повітова влада та магістрат міста з 1932 р. починають видавати польською мовою щомісячник, потім двотижневик «Життя кременецьке», на сторінках якого з'являються публікації щодо функціонування Волинської гімназії (ліцею) першої третини XIX ст. та діяльності засновників цього навчального закладу. Оскільки на 1938 р. випадали 125-ті роковини з дня смерті Чацького, була розгорнута робота для гідного вшанування пам'яті цієї геніальної особистості. На сторінках часопису з'явилися публікації, замітки та інформація про проведені заходи у Кременці та інших містах, пов'язаних із діяльністю вченого.

Третю групу літератури, що знаходиться у науковій бібліотеці музею, репрезентують енциклопедичні видання, праці місцевих істориків, науковців-краєзнавців, які безпосередньо присвячені Кременеччині, починаючи з багатотомних енциклопедій, які були видані у Радянській Україні та діаспорою, і закінчуючи енциклопедичними виданнями останніх років, таким як «Тернопільський енциклопедичний словник» у 4-х томах. Підготовкою цих видань займалися, як правило, професійні історики, які дають високу оцінку діяльності та заслугам Т. Чацького. Що ж стосується краєзнавчих і науково-популярних досліджень, то колишня слава і велич Волинських Афінін завжди привертала увагу, а дослідники-краєзнавці не випускали цей освітній осередок зі свого поля зору.

Історії Волинського ліцею, діяльності його засновників, викладачів і випускників присвятив свої книги та більше двадцяти публікацій у періодиці старший науковий працівник Кременецького краєзнавчого музею Гаврило Чернихівський. Заслуговує уваги рукопис О. Вітенка, який, користуючись доступними джерелами, (у т. числі й польськими) досліджував

історію ліцею, перекладаючи польські тексти [1]. У різний час вийшли довідники й путівники по Кременці й Кременеччині, у яких автори узагальнено розкривають історію Волинського ліцею, висвітлюють життя видатних постатей, пов'язаних із діяльністю освітнього закладу.

До окремої групи праць можна віднести фундаментальні дослідження останніх десятиліть українських і польських учених. На базі Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка було проведено міжнародні наукові конференції, присвячені розвитку освіти, науки й культури в регіоні. Серед наукових збірників, які були видані за результатами конференцій, заслуговує уваги книга «Волинські Афіни» під ред. проф. С. Маковського та В. Собчука, у якій висвітлюються різноманітні аспекти діяльності та спадщина Волинської гімназії (ліцею) першої третини XIX ст.

Серед наукових праць із цієї тематики, що зберігаються в музеї, слід відмітити монографії польських учених «Кременець. Афіни Юліуша Словацького» під ред. проф. Станіслава Маковського та монографію проф. Анджея Шмита «Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття». Серед вітчизняних науковців монографія Світлани Коляденко «Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)».

Кременецький краєзнавчий музей як наукова й культурно-просвітня установа акумулює у своїх фондах як історичні документи, що частково проливають світло на функціонування Волинської гімназії та її фундатора, та комплектує їх у міру надходження, так і сучасні наукові дослідження з цієї проблеми.

Двохсотліття з дня смерті Тадеуша Чацького викликає інтерес до його спадщини як серед вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Нових сенсаційних відкриттів, що стосуються життя і діяльності цієї величної особистості навряд чи можна очікувати, однак переосмислення його педагогічних поглядів і життєвої позиції надзвичайно важливе в умовах сучасного реформування системи освіти в Україні та інтеграції її в європейський простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітенко О. Матеріали до історії м. Крем'янець XIX ст. Крем'янецький ліцей. Кременецький краєзнавчий музей (далі ККМ), ф. 30470, арх. 262, арк. 1–8.
2. ККМ, ф. 39615, док. 4106, 10 с.
3. ККМ, ф. 39794, док. 4246; ф. 39793, док. 4245.
4. ККМ, ф. 39796, док. 4248.
5. ККМ, ф. 39795, док. 4247.
6. ККМ, рідкісна книга (р. к.) 373.
7. ККМ, ф. 39761, док. 4213; ф. 39762, док. 4214; ф. 39763, док. 4215; ф. 39764, док. 4216.
8. ККМ, р. к. 375; р. к. 376; р. к. 377.
9. ККМ, ф. 39617–39648, док. 4108–4139.
10. ККМ, ф. 39613, док. 4104.
11. Ferdynand Rojsiewicz. X. Hugona Kołłątaja. Korrespondencya listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach Wołyńskiej, Podolskiej I Kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytutów naukowych I pomnożenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach. Tom I, II, IV / Ferdynand Rojsiewicz – Kraców, drukarnia uniwersytecka, 1844.

УДК 785.6(477.84) «1940/1980»

Оксана Бойчук

ГАСТРОЛЬНО-КОНЦЕРТНЕ ЖИТТЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У 1940–1980-х РОКАХ

На основі досліджень численних архівних джерел і періодичних видань вперше проаналізовано основні чинники розвитку та шляхи професійного становлення гастрольно-концертного життя Тернопілля. В науковий обіг введено низку маловідомих фактів з історії розвитку музичного мистецтва краю. Доведено, що гастрольна практика була активно репрезентована у жанрі хорової музики. Окреслено музичну палітру репертуару гастролерів та з'ясовано їх вплив на формування естетичних смаків тернопільської аудиторії.

Ключові слова: гастрольне життя, концерт, хоровий колектив, музичне життя, мистецьке середовище, Тернопільщина.

На основе исследования многочисленных архивных источников и периодических изданий впервые проанализированы основные факторы развития и пути профессионального становления гастрольно-концертной жизни Тернопольщины. Рассмотрены концертные выступления местных музыкантов, гастрольная деятельность известных артистов и их влияние на развитие музыкальной культуры края. Доказано, что гастрольная жизнь была активно представлена в жанре хоровой музыки. Описанный процесс формирования эстетических вкусов тернопольской аудитории.

Ключевые слова: гастрольная жизнь, концерт, хоровой коллектив, музыкальная жизнь, художественная среда, Тернопольщина.

Based on numerous studies of archival sources and periodicals first analyzes the main factors of development and ways of professional formation Touring and concert life Ternopil. Considered concerts of local musicians, touring famous artists and their impact on the musical culture of the region. It is proved that touring was actively represented in the genre of choral music. Outlined the formation tastes Ternopil audience through active-touring concerts numerous bands.

Keywords: tour life, concert, choral collective, musical life, artistic environment, Ternopil region.

У розвитку музичного життя Тернопільщини значна роль належить гастрольно-концертній практиці, що сприяла становленню регіональної професійної музичної культури та її збагаченню духовними цінностями. Активна творча діяльність заїжджих музикантів дала поштовх до розвитку місцевих творчих сил, сприяла підвищенню тону художнього життя, формуванню стійкого культурного середовища, без чого був неможливий подальший розвиток культури краю. Відтак, без ґрунтовного вивчення цієї мистецької сфери регіону неможливо об'єктивно окреслити картину зародження, становлення і розвитку професійного музичного мистецтва.

Гастрольно-концертне життя України, зокрема, як і музична культура провінційних регіонів, загалом, довгий час не були об'єктом окремих наукових розвідок. Однак в останнє десятиліття з'явилася низка музикознавчих досліджень, що висвітлюють цей аспект мистецького життя як окремих міст так і цілих регіонів України, зокрема Львова (Т. Куржева), Києва (Т. Сітенко), Херсону (М. Слабченко), Полтавщини (А. Литвиненко), Кіровоградщини (М. Долгіх), Кременеччини (О. Легкун) тощо.

Існують також розвідки щодо діяльності окремих творчих колективів Тернопілля (М. Іздепська-Новицька, В. Каспрук, П. Медведик, Г. Місько та ін.). Однак гастрольно-концертне життя цього краю досі залишається недостатньо вивченим, що, своєї черги, зумовило вибір теми та свідчить про її актуальність.

З часу утворення 4 грудня 1939 р. Тернопільської області та приєднання її до радянського простору діяльність багатьох культурно-просвітницьких товариств (серед них: «Просвіта», «Боян», «Рідна Школа», «Союз Українок» та ін.) призупинилася. Сільські читальні отримали офіційну назву «будинки культури», а кожен творчий колектив при такому закладі був окремим підрозділом музичної системи району. Провладні структури вбачали в

мистецьких осередках реальні можливості для організації ідеологічної роботи, виховання естетичних смаків і піднесення творчої ініціативи мас. Репертуар мистецьких колективів ще більше став підпорядковуватися контролю та стандартизації, від працівників культури вимагалось високих показників у виконанні концертних та фінансових планів, а у творчій діяльності пріоритетним вважався кількісний показник роботи. Всі ці процеси багато в чому визначили характер культурного життя впродовж п'яти наступних десятиліть.

Непересічною подією, що значно посприяла піднесенню музичного мистецтва краю, стало відкриття у грудні 1939 р. обласної філармонії – професійної концертної організації. Одним із напрямів її діяльності була організація гастрольно-концертного життя. Так, у листопаді 1940 р. відбулася декада радянської музики, під час якої в містах області був організований 21 концерт. У цьому масштабному заході взяли участь квартет ім. Вільйома, симфонічний оркестр філармонії м. Дрогобич, філармонійна бригада м. Львова, естрадна бригада м. Києва та хорова капела м. Тернополя. Декада розпочалася 16 листопада концертом симфонічного оркестру та хорової капели. В програмі прозвучали твори А. Александрова, І. Дунаєвського, П. Козицького, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького та ін. [2].

Однією з найбільш поширених форм «взаємопізнання культур» була гастрольна діяльність творчих колективів та окремих виконавців. Все частіше жителі Тернопільщини мали змогу відвідувати концерти за участю хорів із сусідніх областей та республік. Так, протягом 1949 р. область відвідав Народний хор ім. Г. Верьовки (м. Київ), давши 8 концертів (в Тернополі концерт відбувся в залі обласної філармонії), а також хорова капела (м. Дрогобич) – 11 концертів, гуцульський ансамбль (м. Івано-Франківськ) – 12 концертів, хорова капела «Думка» (м. Київ) – 2 концерти та Державна капела бандуристів (м. Києва) з одним концертом у Тернополі [4].

За період із січня по червень 1950 р. на Тернопільщині з концертами побували колективи зі Львова, а саме: симфонічний оркестр філармонії – 3 концерти та хорова капела «Трембіта» – 10 концертів. Зі звітнього документу Тернопільської філармонії дізнаємося, що «гастрольними колективами за перше півріччя 1950 р. дано 92 концерти із 100 запланованих; з них 17 в Тернополі, інші 75 – у районних центрах області» [5].

У 1954 р. відбувся концерт за участю Волинського народного хору під керівництвом О. Самохваленка. У програмі – народні пісні «Сива зозуленька» (аранжування Ф. Колесси), «Ішов козак потайком», «Ідуть люди по ліщину» (муз. Г. Верьовки), «Пісня про Дніпро» (муз. І. Шамо), «Коли розлучаються двоє» (муз. М. Лисенка). Протягом концерту прозвучало 23 хорових твори [6]. Виступ цього колективу у Тернополі відбувся також і в 1957 р.

16 червня 1954 р. Тернопільщину відвідала хорова капела «Дойна» (м. Тирасполь) та народна артистка Молдовської РСР Тамара Чебан. У рецензії на концерт читаємо наступне «...капела та її художній керівник підходять до роботи над кожною піснею вимогливо і творчо. Та й під час концерту колектив зливається в щось нероздільне <...> та чутливо відкликається на помах руки диригента». У концерті прозвучали твори П. Чайковського, М. Глінки, Р. Шумана та ін. [5].

У приміщенні літнього театру міського парку культури ім. Т. Шевченка 21 червня 1954 р. відбувся концерт Державного Уральського російського народного хору. У фондах Державного архіву Тернопільської області збереглася афіша вище згаданого заходу [7]. «У програмі концерту <...> привертає увагу широкий і різноманітний репертуар, зокрема, маловідомий нашому глядачеві пісенний та хореографічний фольклор Уралу» [6], концерт розпочався піснею «Слався, Україно рідна» (муз. Є. Родигіна, сл. С. Пилипенка). Також були виконані твори «Ой ви, кручі», частівки «Як по ріці, по ріці», «Від чого хміль повився», «Коли була я молода»; «...велику радість глядачам принесло мистецтво хореографічної групи танцю», а саме: «Уральська кадрили», «Уральська святкова», «Весільна картина», «Уральська пряля» (постановка О. Князєвої) [3]. Кореспондент газети «Правда» (від 29.05.1950), аналізуючи виступи колективу, зазначав: «Уральський хор дуже добре передав стиль народного багатоголосся. Зіспіваність ансамблю, багатство динамічних відтінків, бездоганна дикція вирізняють його спів від інших колективів <...> хор полонив глядачів своїм народним колоритом, а також виконавською культурою» [5].

Концерт Воронежського державного російського Народного хору під керівництвом Заслуженого артиста Радянського Союзу К. Массалітова відбувся 16 жовтня у Чорткові, а 17 жовтня 1956 р. у Тернополі. В програмі – старовинні російські народні пісні та твори радянських композиторів [8]. Крім того, цього ж року Тернопільщину відвідали Державний академічний російський хор СРСР під кер. О. Свєшнікова, Латвійський ансамбль пісні і танцю

[9]; з 22 червня по 8 липня 1957 р. – Державний Український народний хор з концертами побував у Бережанах, Заліщиках, Збаражі, Копичинцях, Підволочиську, Теребовлі, Тернополі, Чорткові [4]. Загалом, протягом 1956 р. концертний план гастрольних колективів, що побували на Тернопільщині, був виконаний на 112%: із передбачуваних 35 концертів відбулося 74 заходи [6].

Багатим на гастрольні концерти було літо 1978 р., адже на Тернопільщині побували вокально-інструментальні ансамблі з Дніпропетровська, Житомира, Рівного, Черкас, Чернівців. Концерти відбулися у Борщеві, Підволочиську, Тернополі, Чорткові тощо. Із газетних публікацій дізнаємося про відвідини області у 1978 та 1983 рр. Черкаським заслуженим народним хором. У програмі концерту – пісні «Над Россю» (муз. А. Пашкевича сл. Д. Луценка), «Дві тополі» (муз. Є. Кухарця, сл. М. Грибенка) ряд українських народних пісень та вокально-хореографічна композиція «В черкаському краї цвітуть рушники» тощо. Крім Тернополя, колектив побував у Козові, Теребовлі, Зборові та Заліщиках [12, с. 45]. У процесі дальшого розвитку культури урізноманітнюються форми творчої співпраці, однією з яких стали так звані «Дні мистецтв братніх республік», що супроводжувалися численними масовими урочистостями. За спостереженням В. Невежина [13], значущість такого роду заходів у довоєнний період знайшла у радянській мемуарній літературі, історіографії та наукових дослідженнях схвальні оцінки, що своєю чергою, послужило до закріплення святкової практики у післявоєнний період та поширення її на території всього Радянського Союзу. Святкування «Днів мистецтв братніх республік» проводилися з метою популяризації культури інших народностей та започаткувало новий «тип вистав-парадів, що одночасно поєднували монументальність, помпезність та офіційну урочистість» [11]. Так, свято «Днів культури і мистецтв Азербайджану» відбулося на Тернопільщині у вересні 1978 р., під час святкування якого область відвідала Державна академічна хорова капела під керівництвом Е. Навзурова. У рецензії на концерт читаємо наступне: «Перше і найсильніше враження – це новаторство, пошук акустичних ефектів та звернення до творчості азербайджанських композиторів». Виконувалися твори Алі-Заде Акшина «Свято», «Класичний мугам», У. Гаджібекова «Фортеця в горах», Н. Алівердібекова «Гюль Бахголар» та ін. Крім того, прозвучала музика Й.- С. Баха, Л. Бетховена, А. Варламова, Р. Глієра, а також українські пісні «Гандзя» та «Чорні брови» [12, с. 55].

У 1981 р. у Тернопільській області пройшли «Дні Монгольської культури» з нагоди 60-річчя Республіки Монголія. З цього приводу, як читаємо у періодичному виданні, «проводилися тематичні вечори, книжкові виставки, перегляди телепередач та дитячі ранки» у Борщівському, Буцацькому, Кременецькому, Монастирському, Підволочиському та Тернопільському районах [7]. У 1983 р. область відвідала чоловіча хорова капела ім. Л. Ревуцького. Виконувалися твори П. Ніщинського, В. Салманова, Д. Фрідерічі, І. Шамо, а також пісні Закарпаття в аранжуванні В. Волонтира тощо [10].

Крім того, великий резонанс мали виступи солістів-інструменталістів Б. Гольдштейта, С. Ріхтера, Л. Когана, Д. Ойстраха; вокально-інструментальних ансамблів «Світязь» (м. Луцьк), «Ватра» (м. Львів), квартету арфісток та солістки Московської філармонії В. Мальцевої та ін., що своєю концертною діяльністю збагачували музичне мистецтво краю.

Отже, гастрольно-концертне життя було вагомою складовою регіональної музичної культури. Ключову роль у організації цього аспекту музичного буття краю відіграла обласна філармонія, що реалізовувала свою діяльність шляхом проведення лекцій-концертів, музичних свят, концертів-бесід, конкурсів, фестивалів та культурно-шефської роботи тощо. Характерною особливістю гастрольно-концертної практики цього періоду була поява сольних концертів, на відміну від змішаних (за участю артистів різних жанрів), що були поширені на Тернопільщині у 1900–1930-х роках.

Інтенсифікація концертно-гастрольного життя була вагомою детермінантою розвитку загальномистецьких процесів у Тернопільському краї та дала можливість місцевим мешканцям перебувати в атмосфері творчо-музичного руху, отримувати нові враження від прослуховування кращих світових зразків музичної творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчукова М. На зустріч з Кобзарем / М. Андрійчукова // Колос. – 1988. – 15 жовтня.
2. Вільне життя. – 1940. – 27 листопада.

3. Волинський І. Концерт Уральського народного хору / І. Волинський // Вільне життя. – 1954. – 23 червня.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – ф.294. – оп.1. – спр.154.
5. ДАТО. – ф. Р-802. – оп.1. – спр.11.
6. ДАТО. – ф. Р-802. – оп.1. – спр.37.
7. ДАТО. – ф. Р-802. – оп.1. – спр.44.
8. ДАТО. – ф. Р-802. – оп.3. – спр.17.
9. ДАТО. – ф. Р-802. – оп.3. – спр.38.
10. Довгий А. Звучить спів капели / А. Довгий // Вільне життя. – 1983. – 15 лютого.
11. Краснопольський І. Краса і самотність / І. Краснопольський // Вільне життя. – 1978. – 1 жовтня.
12. Кройтор Ю. Г. Понад півстоліття у культурі Тернопілля / Юліан Кройтор. – Тернопіль : Терно-Граф, 2008. – 128 с.
13. Невижин В. Декади республіканського мистецтва у Москві / Володимир Невижин // Краєзнавство. – 2011. – №4. – С. 263–274.

УДК 7.036

Наталія Волянчук, Богдана Гуменюк

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ТИПОГРАФІЇ, ПОЗОЛОТНОЇ ТА ІКОНОПИСНОЇ МАЙСТЕРНІ ПРИ
ПОЧАЇВСЬКОМУ МОНАСТІРІ 1833–1935 рр.
(на основі архівних матеріалів ДАТО)**

У статті на основі аналізу архівних матеріалів здійснено спробу розглянути передумови становлення та розвитку іконописної справи при Почаївському монастирі у 1833–1935 рр., з'ясувати основні аспекти діяльності типографії позолотної та іконописної майстерні. Подано періодизацію їх функціонування та географію поширення продукції. Введено до наукового обігу низку маловідомих імен іконописців та учнів, які працювали на теренах Почаєва протягом означеного періоду.

Ключові слова: ікона, іконописець, іконописна майстерня, позолотна майстерня, Почаївська лавра.

В статье на основе анализа архивных материалов предпринята попытка рассмотреть предпосылки для становления и развития иконописного дела при Почаевском монастыре в 1833–1935 гг., выяснить основные аспекты деятельности типографии и позолотной мастерской. Приведена периодизация их функционирования и географию распространения продукции. Введено в научный оборот ряд малоизвестных имен иконописцев и учеников, которые работали на территории Почаева в течение указанного периода.

Ключевые слова: икона, иконописец, иконописная мастерская, позолотная мастерская, Почаевская лавра.

In this article on the basis of analysis of archival materials attempt to consider the prerequisites of becoming and development icon-painting business in Pochaevskaya monastery in 1833–1935 years is made. Determined the basic aspects of publishing and gilding workshop. Found out the names of the painters and students, who worked on the Pochaev territory during that period.

Keywords: icon, iconographer, painter workshop Pochaivska Laura.

Постановка та актуальність проблеми. Окреслена тема є актуальною для вивчення насамперед тому, що не була предметом спеціального дослідження, окрім цього, в літературних джерелах простежується брак відомостей, які б розкривали особливості становлення та функціонування іконописної справи при Почаївському монастирі впродовж 1833–1935 рр., тому зафіксований матеріал потребує детального аналізу та узагальнення. З цією метою були залучені архівні справи Державного архіву Тернопільської області, які дають

можливість частково систематизувати зібрані відомості не окремо взятого періоду, а в цілому від перших до останніх записів у архівних книгах. Крім того, зафіксовані матеріали дають змогу окреслити періоди злету та спадання надходження замовлень, виявити ймовірні причини занепаду іконописної справи, з'ясувати ареал поширення виготовленої продукції та ін. У зв'язку з тим, що в межах однієї статті неможливо окреслити усі аспекти діяльності іконописної майстерні, то основну увагу звернено на систематизацію історичних фактів та відомостей про іконописців, учнів іконописної, позолотної майстерні та класу рисунку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ході дослідження з'ясовано, що іконопис Тернопільської обл. у XIX – XX ст. і навіть у більш ранні періоди є маловивченим явищем на теренах сучасної мистецтвознавчої науки. Існує низка праць, у яких здебільшого в контексті інших регіонів висвітлюються ті чи інші проблеми та аспекти образотворчого мистецтва. Втім, першим комплексним дослідженням, присвяченим художньо-культурному життю Кременеччини першої третини XX ст., де проаналізовано художню спадщину почаївської іконописної майстерні, є монографія О. Г. Панфілової «Мистецьке життя Кременеччини 20–30-их років XX ст.» (2012 р.) [1]. До цього часу існували окремі замітки у періодичних друкованих виданнях, котрі мали публіцистичний характер. Тому, опираючись на дослідження О. Г. Панфілової та враховуючи багатство архівних матеріалів, вважаємо за доцільне розширити хронологічні рамки попереднього дослідження та простежити закономірність розвитку іконописної справи при монастирі у широкому історико-культурному аспекті.

Мета: на основі аналізу архівних матеріалів з'ясувати передумови становлення та розвитку іконописної справи при Почаївському монастирі у 1833–1935 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Архівні матеріали дають можливість стверджувати, що перші замовлення ікон при Почаївському монастирі виготовляли у його ж типографії, про що свідчить запис від 11 березня 1833 р., коли було надруковано Волинсько-Житомирському архімандриту єпископу Інокентію 20 листових і 8 четвртушних ікон. Тому, ймовірно, це перший запис, який дає уявлення про становлення іконописної справи при монастирі і стверджує, що йому передувало мистецтво гравюри [2, арк. 1-2]. Важливим фактом є переписка 1841 р. між Петербурзьким цензурним комітетом та Духовним Собором про відсилання зразків ікон, що друкувалися в Лаврі до Санкт-Петербурга у Комітет Духовної Цензури для попереднього перегляду та затвердження. Внаслідок цього за указом Святійшого Синоду № 150 від 31 березня 1839 р. у 1840 р. у типографії Лаври було внесено зміни та виправлення на 6 мідних топографічних дошках із зображенням Чудотворної ікони Почаївської Божої Матері. Крім того, 10 дерев'яних дошок із зображенням святих були перероблені відповідно до канонів православної церкви, зокрема замінені надписи із латинської на російську мову. Як оригінали, так і переправлені відбитки зберігаються у ДАТО Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1078 [3, арк. 1-5]. Додатково, упродовж 1844–1845 рр., було здійснене чергове виправлення мідних дошок із зображенням різних святих, яке виконував Хома Зибельштейн (Люблінський майстер) [4, арк. 1-3]. Цікавим фактом є те, що виготовлення ікон відбувалося за планом, відповідно до якого окреслювалась перспектива виготовлення ікон на 1847 р. За рапортом ієромонаха Дорофея, до літа 1847 р. для задоволення потреб християн планувалося надрукувати та розфарбувати значну кількість паперових листових, чертветних і осьмушних ікон, зразки яких схвалені цензурою, а саме: зображення Божої Матері Почаївської з іконостасом (4000 тис.), Преподобного Іова з Божою Матір'ю на листі (4000 тис.), Розп'яття і Божа Матір на листі (4000 тис.), Святого Миколая і Варвари на листі (2000 тис.), Святого Онуфрія і Василя на листі (2 тис.), Успіння Божої Матері (200 шт.), Божої Матері Почаївської на листі (2000 тис.), чертветних зображень Почаївської Божої Матері (500 шт.), осьмушних ікон Божої Матері (2000 тис.) – загалом планувалося надрукувати понад 23 тис. 700 ікон [5, арк. 1-3].

Маловідомим є той факт, що впродовж 1841–1864 рр. прибутки Лаври дещо зменшились у зв'язку з тим, що велика кількість мешканців з околиць Почаєва займалась оформленням та торгівлею так званих медаліків з іконами та інших важливих різновидів ікон. Тому їх продаж та розповсюдження строго контролювала лаврська економія на чолі з економіком Лаври. З метою ліквідації подібної діяльності проводились регулярні обшуки, допити, а знайдене конфісковувалося до храму на зберігання. Наприклад, у Стефана Цешульського у солом'яному даху було знайдено дві дерев'яні форми із зображенням Чудотворної ікони Божої Матері, дві подушечки із чорною фарбою для набивки форми, 5 форм для виготовлення хрестів із жовтої міді. Все було опечатано і складено для зберігання в магазині Лаври [6, арк. 1-4]. У 1847 р. в типографії Почаївської лаври книги не друкувалися зовсім. Це було

пов'язано з тим, що, за розпорядженням генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, усі типографічні букви були вивезені у м. Житомир і до кінця 1847 р. ще не були повернені, тому друкували лише ікони. Останніх протягом 1848 р. було надруковано 21 тис. 665 штук [7, арк. 1-3].

Поряд із типографією функціонувала позолотна майстерня, у якій виготовляли рами зі срібла та виконували різного характеру позолотні роботи. Зокрема, для позолоти іконостасу та фарбування колон під мармур у Печерній церкві 1 лютого 1833 р. був підписаний контракт із іконописцем Єрефеем Предетковичем, дворянином Брацлавського уїзду с. Сельниці, на таких умовах:

1) іконостас з кіотами (рами, капітелі колон, карнизи, промені зверху іконостаса), Святі Ворота, обриси ангелів повинен позолотити від лаври даним йому золотом; 2) позолочення повинно бути виконано найкращим способом за власними ескізами, які погоджені та ухвалені лаврським намісництвом; 3) усі колони, стовпи та кіоти пофарбувати під мармур, де колір та рисунок також повинні бути схвалені намісництвом; 4) усі роботи майстер повинен завершити до 1 липня 1837 р. Не відомо, чи розпочав майстер роботу над іконостасом, оскільки 20 листопада 1835 р. був підписаний новий контракт із дворянином з с. Шумськ Йосифом Подсугжським про виконання в Печерній церкві різьбленого дерев'яного іконостасу і двох кіотів [8, арк. 1-10]. Відмітимо, що в архівних справах немає відомостей про замовлення та влаштування іншого іконостасу в означеній церкві. Втім, не заперечуємо, що в подальшому означений іконостас міг бути доповнений та перероблений іншими майстрами.

Крім того, 9 квітня 1834 р. для позолоти із жовтої міді було зроблено хрест (26 лотів) в Лаврську Соборну церкву, а до престолу з передньої сторони – 14 мідних зірок, котрі були виготовлені і позолочені золотарем Петром Тушинським. Окрім цього, 3 вересня 1835 р. між Лаврою та майстрами (євреї з Кременця) Абрамом Вольфовичем та Ш. Гольденбергом був підписаний договір, за яким вони повинні були позолотити рами (одна з них до ікони Божої Матері, що на Святих Воротах). У 1836 р. для позолоти в Печерній церкві іконостасу і фарбування ікон під мармур був підписаний ще один договір на суму 90 грошей сріблом із золотарем Андрієм Старжицьким. [7, арк. 1-2].

Ремонтно-оформлювальні роботи, які проводили лаврські іконописці, активізувались у 1886 р. У липні-жовтні іконописцем Палісієм та послушниками П. Максимюком, К. Годованим, І. Ляшуком, А. Степановим на Свято-Троїцькій церкві було позолочено купол, у святій Миколаївській церкві в с. Лідихів (Кременецького р-ну) позолочено Хрест і Кулю. [10, арк. 1-4].

Зростання популярності лаврської позолотної майстерні, значні обсяги виконання замовлень, про що свідчать записи про купівлю матеріалів, припадає на кін. XIX – поч. XX ст. Зокрема, 1 травня 1896 р. з майстерні срібних і бронзових церковних виробів Д. І. Синюхіна з Санкт-Петербурга надійшло 7 срібнокарбованих риз різнохарактерної роботи та вартості. Цього ж року у торговому домі сусального та червоного золота і срібла Н. Уєвлева та Л. Виноградова було виписане хорошої якості золото для іконописних справ, також додатково закуплено золото в м. Кременець, замовлено золото в магазині Федора і Гавриїла Смірнових. Серед позолотників, які на цей час працюють у майстерні, фігурують такі імена, як Василь Цикуцький, Петро Кривицький, Тарас Костецький [11, арк. 1-10]. У 1908 р. позолотниками працювали Йосиф Сміх, Дмитро Калинович, Климент Рибак; вони займалися різноманітними позолотними роботами, золотили процесіальні образи, фони на дошках, різьбу на кіотах та ін. [12, арк. 1-10]. У 20–30 рр. XX ст. для позолоти замовляли матеріали в закладі для ремесла металевого, художніх магазинах, здебільшого у Львові: «ZGNIS» по вул. Лучаковська, будинок 108, А. М. Kierski по вулиці Коперника, у закладі позолотного ремесла MECHEL SOLD по вул. Сонячні (Казміровська) [13, арк. 1-2].

Станом на 1929 р. був розширений штат працівників при позолотній майстерні. Тут працювали як окремі робочі (Д. Сотнічук, І. Іващук, Й. Мислинський, І. Мислинський, В. Олексієнко, С. Литвиненко, П. Шатківський, С. Кравчук, С. Корчаковський, А. Єдрист, К. Сміх, Д. Зеленевиц, Ф. Галета, В. Кирик, Л. Давидюк, П. Смакоуз), так і місячні службовці (А. Ковальський, М. Домолаюк, Ф. Романюк, М. Сміх, Є. Романюк, А. Зеленевиц, О. Камінська, М. Борейко, Я. Кудринський, Г. Дюбелюк, Є. Тивонюк), разом з ними працювали й учні (Є. Вознюк, О. Мельничук, П. Мерещук, В. Вознюк, Н. Ігошин, Б. Нечай, І. Бондар, І. Романюк, І. Романюк, Т. Трофимчук, Н. Левкович, П. Метельницький, Г. Москалюк, С. Сапко, О. Шатковський, С. Василевський, І. Галькевич, Я. Назарчук, А. Якимчук, Н. Соколовський, Д. Галькевич, Б. Лозович). Втім, у цьому ж році у зв'язку зі скрутним фінансовим становищем монастиря на звільнення були направлені окремі робітники: І. Іващук, Й. Мислинський, І. Мислинський, Й. Литвиненко, П. Шатківський, С. Кравчук, А. Єндрест, К. Сміх, Ф. Галета,

П. Смакоуз, В. Крик, Я. Кудринський, О. Камінська та ін. Серед учнів, що залишалися, були вільноприходящі, деякі отримували харчування та проживання безкоштовно, інші платили за стіл, а проживали вдома або на квартирі, були учні, які проживали і харчувалися за власний рахунок, а при майстерні навчалися за 50 золотих на місяць [14, арк. 1-2].

Паралельно з діяльністю типографії та позолотної майстерні проводилось активне замовлення на випикування ікон для монастиря далеко за межами Почаєва. Зокрема, 27 січня 1836 р. був підписаний контракт із кріпосним Катерини Уварової Володимиром Петровичем Разіним, котрий мав виготовити на полотні 14 ікон до іконостасу Печерної церкви за 100 монет сріблом та пофарбувати іконостас із кіотами у цю ж церкву за 500 срібних монет. Ікони мали бути написані на власному полотні, живописною манерою за наданими зразками. Крім передбаченого контрактом, іконописець мав написати правильним чистим живописом на дерев'яних дошках підносні четвертні ікони із зображення Божої Матері Почаївської. Зазначені ікони мали бути доставлені у Лавру не пізніше лютого 1836 року довіреною особою. [15, арк. 1-10]. Зокрема іконографію Божої Матері Почаївської та Преподобного Іова Почаївського, котра уже з цього часу користувалася значною популярністю серед віруючих.

Крім того, записи в архівних справах станом на 31 травня 1837 р. свідчать про те, що власних іконописців при монастирі до цього часу не було. Саме тому в 1846–1865 рр. розписи ікон замовлялися в Анни Ромашової із Белгорода Курської губернії, майстра Шапочнікова з м. Ростова, купця К. Мичкова з Москви, Києва та інших міст. З 1866 р. поширюється торгівля іконами із зображенням Божої Матері Почаївської не лише у Почаєві, а й у житомирській книжній лавці. Тому додатково у цьому ж році було прийнято рішення найняти кращих живописців для написання художньо довершених за письмом та коштовно оформлених ікон для подарунку високопоставленим особам та торгівлі у почаївській та житомирській книжковій лавці. Означені ікони були замовлені у відомого на той час живописця Гіке, котрий прославився ретельним прописуванням ликів святих у мініатюрах. У 1869 р. відбулася виписка ікон із Володимирської губернії Ростовської фабрики і Одеської губернії, втім прислані ікони були незадовільними з художньої точки зору і не користувалися попитом у покупців.

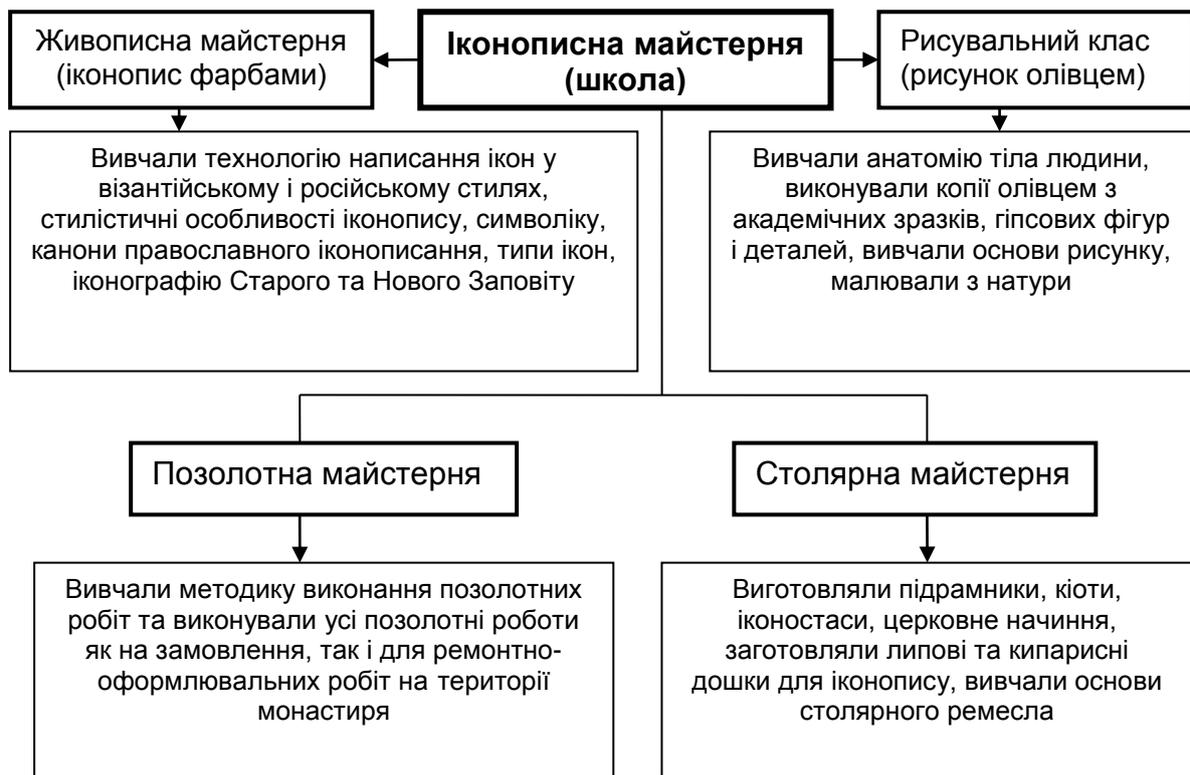
Зростання популярності почаївського монастиря серед віруючих, зростання попиту на іконографію святих, які безпосередньо пов'язані з його історією та становленням, суперечності із виконавцями замовлень з-за кордону та відсутність власних іконописців зумовили виникнення при монастирі власної іконописної майстерні, а при ній і школи з рисувальним і живописним класом. Ця майстерня, разом із вищезгаданими, стала основою для виготовлення різноманітного культового начиння (іконостаси, кіоти, рами, ікони, а також їх художнього оздоблення). Тому, опираючись на архівні джерела, можемо говорити про те, що іконописна школа та майстерня при монастирі розпочали свою діяльність паралельно у 1882 році. Про хід робіт у лаврській іконописній школі та майстерні свідчать річні та кварталні відомості, зокрема однією з них є відомість про написання ікон іконописцями та учнями за період із січня по грудень 1884 року. У цих документах зазначались ім'я та прізвище іконописця, учня кількість, назва виготовлених ним ікон, малюнків олівцем чи фарбами та сума. Зокрема, фарбами дозволялось працювати лише талановитим учням із досвідом роботи. Станом на січень 1884 у майстерні працювали такі іконописці, як: М. Лісовський, К. Уляницький, К. Годунь, П. Максимюк, М. Кондратьєв, А. Вишневський. Учні, які писали фарбами: М. Ляшук, Г. Марчук, А. Синьковський. Серед учнів, які малювали графітними олівцями були В. Волканович, А. Кравчина, Я. Прокопович, Й. Воротницький, І. Юхновський, Л. Яницький, О. Стефанов, М. Михитловський, А. Синьковський, С. Зозулін, З. Леонов. До кінця року у майстерню було прийнято одного іконописця І. Пальчикова, котрий разом з іншими майстрами виконував роботи для іконної лавки, а у рисувальний клас поповнився ще декількома учнями (Т. Юримський, П. Рунаєв (березень), П. Дунаєв (квітень), В. Бондаренко (травень), А. Степанов, І. Марчук (червень), І. Вольський (жовтень)).

Упродовж перших двох років діяльності школи роботу учнів ніхто не контролював, малюнки видавалися довільно, учні працювали без особливого ентузіазму, а роботи були незадовільної художньої якості. Для того, щоб поліпшити становище школи 28 грудня 1884 р. Духовним Собором Лаври було призначено намісника, котрий один раз на місяць мав переглядати здобутки учнів. З січня 1886 р. уся іконописна майстерня та клас рисунку були доручені ієродиякону Палісію для викладання ним іконописної справи як пенсіонерам, так і вільноприходящим учням. У цьому ж році у січні на чолі з Палісієм спільними зусиллями іконописців та учнів було розпочато та завершено роботу над 22 іконами до іконостасу, котрі замовив священник Микола Коровицький [16, арк.1-14].

Впродовж 1890–1891 рр. іконописці та учні виконують ікони Божої Матері Почаївської Чудотворної для Митрофана Солдатова з Володимир-Волинського, таку ж ікону для Олексія Сидорова із Самари. Крім них, ікони замовляли Василь Мохник, Никанор Самойлович, Віктор Сомух, Йосиф Голдаєвич, Антоній Острожський. Були написані ікони у Корецький монастир, Кременецьке духовне училище, Печерну церкву м. Тучин і т. д. Враховуючи географію замовлень, можемо говорити про успішний розвиток іконописної справи, зростання професійної майстерності іконописців, популярність яких виходила далеко за межі маленького містечка. Як свідчать архівні дані, протягом 1884–1891 рр. активно працювали одні й ті ж самі іконописці, проте уже в 1890 р. вони не могли впоратися із масштабними замовленнями і саме тому часто відмовлялися виконувати деякі завдання [17, арк. 1-3]. Зрозуміло, що, окрім виготовлення ікон для продажу в почаївську іконописну лавку, при іконописній майстерні приймали замовлення на написання серій ікон до іконостасів. Одне із таких замовлень надійшло у 1894 р. на 28 ікон у іконостас для Теременської Хрестовоздвиженської церкви, що біля Луцька. Крім того, паралельно іконописцями Мироном Пищакком, Андрієм Левандою, Іваном Вольським виконуються роботи над іконами до іконостасу в м. Холм. Загалом, окрім них, почаївські іконописці впродовж 1894 р. виконали понад 150 ікон різного розміру. Зокрема, Мирон Пищак написав ікону мучениці Олени і Йосифа священику зі Старого Почаєва Чайковському, портрет архієпископа Модеста у Волинську духовну семінарію, Андрій Леванда в Лисятинський жіночий монастир написав ікону Преподобного Іова, в м. Ташкент таку ж ікону. Крім того, названі іконописці спільно проводили роботи над написанням ікон у Дубенську Хресто-Воздвиженську Пустинь. У 1895 р. виготовлено іконостас в Бусинську церкву. Станом на 1896 р. при іконописній майстерні працювали такі іконописці, як: ієромонах Палісій, ієродиякон Мілій, Іван Вольський, Андрій Лаванда, Олександр Цикуцький (позолотник), Костецький (позолотник), Петро Кривицький (позолотник), Олександр Корebut, Тарас, Климент Годований (вільний живописець) [18, арк. 1-7].

Записи в архівній справі Ф.258.2.1771 [12, арк. 1-10] свідчать про злет іконописної діяльності у 1908 р. У цей час, порівняно з попередніми роками, значною мірою розширюється спектр і географічний діапазон замовлень. Ікони на замовлення, окрім іконописців, пишуть і послушники Д. Малюта, В. Каплунь. Працюють такі вільнонаймані іконописці (І. Вольський, Н. Антоненко), наймані іконописці (О. Максименко, А. Лаванда, М. Андроненко, С. Андріюк, Г. Гринчук, Й. Гречковський, Ф. Лозович) та карбувальники (П. Приступа, Й. Кудляк, Р. Сміх). Якщо у 1893 р. замовлень було виконано на 403 рублі, то лише за липень, серпень і вересень 1908 р. замовлень виконано на 7359 р., з них лаврських лише 96 р., що в свою чергу засвідчує виготовлення іконописної продукції здебільшого для різних куточків України та Росії. Доречно згадати і про зарплату іконописців, котра мала відносний характер. Для прикладу, І. Вольський отримував 145 р., А. Лаванда – 115 р., Н. Антоненко – 120 р., Й. Гречковський – 15 р. Тут варто зазначити, що опираючись на аналіз архівних справ, можемо говорити про те, що уже на поч. ХХ ст. зменшується кількість замовлень, і в 1911 р. їх було виконано лише на 550 р. [19, арк. 5-6]. Проте ситуація дещо стабілізується впродовж 1912–1913 рр.: у цей час виконується замовлення Іони Милясевича до Північної Америки у штат Пенсильванія та інші окремі замовлення сумою на 2531 р. У документах з'являються перші записи про видання свідоцтв учням. Зокрема, одне з них було видано Івану Афанасьєву Прокопчуку із с. Холодовки Подільської губернії Бацлавського уїзду про те, що він був учнем лаврської рисувальної школи 1908–1913 рр., де був одним із найкращих учнів із іконопису і стінопису.

Архівні матеріали за 1913 р. свідчать про те, що в цей час вперше з'являється розподіл іконописної майстерні-школи на додаткові класи та майстерні. Цю інформацію подаємо на рис. 4.

Наведена таблиця свідчить, що на поч. ХХ ст., у порівнянні з попередніми роками, уже була сформована і добре налагоджена робота майстерень за їх функціональним призначенням, а усі типи робіт виконували майстри певного профілю. Станом на 1913 р. у майстернях працюють іконописці: ієродиякон Домаський, монах Ваніфатій, І. Вольський, А. Лаванда, Л. Абрамчук, М. Синьковський, К. Шатківський, карбувальник Ф. Опанасюк, позолотники А. Зеленевиц, П. Кухаревич, столяр А. Кицюк. Крім того, у цей час до іконописної майстерні продовжували надходити прохання про прийом на навчання. Живопису у майстернях хотіли навчитися В. Пурлевський, І. В. Мислинський (м. Почаїв), М. К. Уляницький, В. П. Перебийніс (с. Малі Пузирки Ізяславського уїзду), В. Полевой (с. Стіжок Кременецького уїзду), Г. Слобович, П. Ф. Кузьмінський (с. Башуки Кременецького уїзду), вони були прийняті вільними слухачами або через складання іспиту (малювання з натури гіпсової голови).

Події Першої світової війни [19, арк. 5-6], конкуренція з іконописною майстернею Києво-Печерської лаври [20, арк. 1], прийняття 29 квітня 1926 р. Закону про авторське право виснажили фінансовий та художній потенціал майстерні. Для виправлення скрутного становища у 1928 році була проведена масштабна ревізія як матеріальної, так і фінансової звітності, завідуючий Єлисей розробив інструкцію іконописної майстерні, яка складалася із двох частин і обумовлювала порядок ведення канцелярії, обов'язки завідуючого по відношенню до учнів та роз'яснювала інші вагомні питання [21, арк. 1-5].

Проте, незважаючи на усі намагання, відродити в післявоєнний період увесь спектр діяльності, який існував у недалекому минулому, не вдалося. Майстерня поступово почала занепадати. Її скрутному становищу сприяла й іконописна лавка, де були завищені ціни на товари підвищеного попиту і ті, що надходили з позолотної майстерні. Через високі ціни товар не продавався, у той час як поза межами Почаївської лаври такі товари мали широку популярність і користувалися попитом. У 1932 р. іконописна майстерня зазнала збитків на 1010 золотих грош. А у 1933 р. виплати за роботи іконописцям здійснювали за рахунок інших прибутків, жодним чином не пов'язаних з іконописом та продажем ікон. Робота при майстерні ішла дуже повільно, іконописці не отримували указів від завідуючого, а замовники скаржились на невиконання їх замовлень. Про недостатньо швидке виконання замовлень або повну їх відсутність свідчать також записи бухгалтерії. Таким чином, у минулому процвітаюча іконописна майстерня внаслідок міжособних сутичок при монастирі та подій історичного характеру стала занепадати й у ній з 1933 року виконувались лише поодинокі замовлення.

Висновок. Отож, усе вищезазначене дає можливість зробити висновок, що іконописній справі при монастирі передувало мистецтво гравюри на дереві та металі. Виявлено, що становлення іконописної школи мало поступовий, зумовлений низкою причин характер.

З'ясовано, що за рахунок майстерності іконописців, їх малочисельності, належного розподілу та правильної організації роботи в межах України та частково Росії іконописна майстерня посідала позицію лідера з продажу та виготовлення ікон до Першої світової війни. Після війни значною мірою знизилися доходи, внаслідок чого стало неможливим утримувати учнів і виплачувати заробітну плату іконописцям та іншим працівникам, що, у свою чергу, призвело до часткового їхнього звільнення. Аналіз архівних матеріалів дає змогу стверджувати, що іконописці та талановиті учні, які займалися в майстерні живопису впродовж усього періоду функціонування школи іконопису, брали безпосередню участь у поновленнях і розписах інтер'єрів усього архітектурного комплексу Успенського Собору, що також може слугувати окремим предметом дослідження. Крім того, виявлено, що багато з них були відомими живописцями поза межами монастиря і представляли найчастіше такі напрямки українського мистецтва, як реалізм та імпресіонізм, що в свою чергу потребує додаткового ретельного вивчення. Отож, з усього вищесказаного робимо висновок, що окреслена тема лише частково в історико-культурному руслі розкриває особливості функціонування типографії, іконописної та позолотної школи при Почаївському монастирі 1833–1935 рр. і має широке поле для подальшого дослідження, зокрема в порівняльному аспекті при зіставленні з іншими школами такого ж характеру на теренах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20–30-х років ХХ століття : монографія / О. Панфілова. – Тернопіль : Астон, 2012. – 208 с.
2. Справа про друк в Лаврській типографії // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.3.Спр.2158. – 1-2 арк.
3. Справа про виписку зразків ікон // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Спр.1078. – 1-5 арк.
4. Справа про ремонт ікон 1844–1845 рр. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Сп.1218. – 1-3 арк.
5. Справа про кількість відбитків 1847 р. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Спр.532. – 1-3 арк.
6. Справа про заборону жителям Почасва продавати ікони. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Спр.2609. – 1-4 арк.
7. Справа про купівлю ікон 1848 р. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.2.Спр.1474. – 1-3 арк.
8. Справа про видачу іконописцям грамоти за написання ікон. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Спр.569. – 1-10 арк.
9. Справа про ремонт і позолоту ікон. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Спр.480. – 1-2 арк.
10. Справа про ремонт лаврської іконописної майстерні. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.2. Спр. 1254. – 1-4 арк.
11. Справа про кількість випущеної продукції. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.2. Спр. 1398. – 1-10 арк.
12. Справа про обіг продажу ікон та виручені кошти. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.2. Спр. 1771. – 1-10 арк.
13. Справа про приходи і розходи по іконописній майстерні. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.3. Спр. 955. – 1-2 арк.
14. Справа про виконання замовлень іконописної майстерні. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.3. Спр. 1008. – 1-2 арк.
15. Справа про видачу іконописцям грамоти за написання ікон. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1. Спр. 569. – 1-10 арк.
16. Справа про хід праці по іконописній майстерні за 1884–1885 рр. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1. Спр. 3472. – 1-14 арк.
17. Справа про виконання замовлень на ікони. // ДАТО – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.1.Спр.3714. – 1-3 арк.
18. Справа про кількість виготовленої продукції за 1893–1891 рр. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.2. Спр. 1398. – 1-7 арк.
19. Справа про відомості іконописної майстерні 1925–1926 рр. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп. 3. Спр. 938. – 5-6 арк.

21. Справа про прийом на навчання 1912-1914 рр. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.2. Спр. 1798. – 1 арк.

22. Справа про переписку по іконописній та позолотній майстерні. // ДАТО. – Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври. Оп.3. Спр. 497. – 1-5 арк.

УДК 78.03 (477):783.8

Світлана Гуральна

ПАРАЛІТУРГІЙНА ПІСНЯ ЯК СКЛАДОВА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛУЖБИ

У статті окреслено смислове поле понять «богослужбова» та «паралітургійна музика», систематизовано паралітургіку. Розглянуто стилістику залучених до греко-католицьких богослужінь воскресних пісень, представлених у творчості композиторів Східної Галичини першої третини ХХ століття.

Ключові слова: Східна Галичина, композитор, паралітургійна музика, музично-стилістичні особливості.

В статье обозначены смысловое поле понятий «богослужбная» и «паралитургийна музика», систематизированы паралитургику. Рассмотрено стилистику вовлеченных в греко-католических богослужений воскресных песен, представленных в творчестве композиторов Восточной Галиции первой трети ХХ века.

Ключевые слова: Восточная Галичина, композитор, паралитургийна музика, музыкально-стилистические особенности.

The paper outlines the concepts of the semantic field "liturgical" and "paraliturgical music" systematized paraliturhiku. Considered style involved the Greek-Catholic worship songs resurrected presented in the works of composers of Eastern Galicia the first third of the twentieth century.

Key words: Eastern Galicia, composer, paraliturgical music, musical stylistic features.

Будучи вагомим пластом культури, українська духовна музика стала віддзеркаленням усіх наболілих проблем, кристалізатором світогляду і музичного мислення того чи іншого відрізка хронотопу. Розвиваючись неоднорідно у різних регіонах держави, вона зазнавала суттєвих модифікацій та сприяла формуванню семантики (знакової системи) національної музичної мови. Особливо відзначилася у цьому процесі Східна Галичина, де впродовж багатьох століть створювалися спеціалізовані навчальні заклади для освоєння регентства та дяківського мистецтва, культивувався церковний спів та популяризувалася самолівка, була започаткована визначальна для вітчизняного музикознавства «перемишльська школа» (М. Вербицький, І. Лаврівський), що в подальшому вплинула на жанрово-стилістичні уподобання композиторів краю.

Незважаючи на те, що духовна музика стала колом дослідження С. Людкевича [9], Б. Кудрика [7], М. Юрченка [12], М. Антоновича [1], Л. Кияновської [4], О. Козаренка [5], Н. Костюк [6], Ж. Зваричук [3], І. Бермес [2], Н. Кушлик [8], І. Матійчин [10] та інших, поза увагою науковців залишилися семіотичні процеси, що відбувалися у богослужбовій та паралітургійній музичній творчостях на теренах Східної Галичини у період першої третини ХХ століття крізь призму осмислення історичної спадкоємності в розвитку жанрів і стилістики (тобто використання генетичного підходу).

Мета статті – висвітлити стилістику залучених до греко-католицьких богослужінь воскресних паралітургійних пісень, представлених у творчості композиторів Східної Галичини першої третини ХХ століття.

Універсальність пропонованих нами понять – «богослужбова» та «паралітургійна» – породжує чітке окреслення їх смислового поля.

Сам термін «богослужбова музика» сприймається як синонім до слова «церковна», а тому асоціюється з церковним співом, який не є тотожним ні академічному, ні народному за стилістичними параметрами. Різницю між цими дефініціями вивчала Н. Костюк [6], проте її

міркування не кристалізувалися у чітко визначений тезаурус, а тому стали поштовхом до подальшого осмислення та використання концептуального підходу до генези локусу понять.

Зважаючи на контрверзи вчених, варто підкреслити, що церковний спів призначений лише для виконання у храмі, він тісно пов'язаний із літургією, церковнослов'янськими текстами, церковним уставом, який регулює техніку піснеспіву, з точки зору мелодійності та способів виконання. Будучи зафіксованим письмово у богослужбових співацьких книгах і в рукописах, визнаних і схвалених вищими церковною владою, він канонізований, тобто визнаний такою владою як правильний і зразковий для здійснення богослужіння. Тому сюди ніяк не можна відносити духовні пісні, коляди та вірші, незважаючи на їх ясно виражений релігійно-християнський зміст. Вираз «богослужбовий спів» точніший: він висловлює поняття про спів, що становить богослужіння, й іманентний богослужінню, тобто складає саме богослужіння із наявністю нетипового поєднання локусів провідних парадигматичних площин (включаючи усі інтермедії) канонічного процесу. Відтак, у його актуальному полі естетика музичних творів, а не розспівів. У позаобрядових проявах він набуває значення цілої системи творчого процесу, відображаючись безпосередньо чи опосередковано у жанрах паралітургійної музики (гімнах, кантах, духовних піснях, колядах, творах духовної тематики) та творячи самодостатню паралітургійну музичну творчість. Узагальнює ці поняття термін «духовна музика», яка поєднує в собі вокальні твори різних типів не тільки канонічного призначення, а й позацерковного та концертного використання.

Отож, попри наявність значної кількості богослужбових творів у спадщині церковної музики першої третини ХХ століття, достатньо репрезентативними є й паралітургійні композиції, що характеризуються великим ступенем творчої свободи художнього вирішення, відсутністю канонічних рамок і функціонального спрямування [1]. Мелодичне зерно таких творів переважно складало церковні напиви чи усно передані давні канти та псалми [2]. Часто їх інтонаційний контур ставав цінним фондом для нових літургійних музичних композицій «з виразною опорою на національному мелосі, здавна закованому в позацерковних піснеспівах» [11, с. 234], а також був вихідним матеріалом для хорових аранжувань.

Отож, жанрова палітра паралітургійних творів Східної Галичини першої третини ХХ століття представлена:

- піснями, як складовими канонічних церковних богослужінь, до яких відносимо: пісні під час Служби Божої (євхаристійні) (відокремлені у творчості Й. Кишакевича), коляди та їх обробки (у спадщині В. Матюка, І. Біликовського, Д. Січинського, С. Людкевича, І. Біликовського, Й. Кишакевича, Б. Кудрика), воскресні (Й. Кишакевича, С. Людкевича, Т. Кириловича), йорданські пісні (Й. Кишакевича);

- піснями принагідними до подій життя однієї особи, що тематично апелюють до відповідного обряду. Це весільні (І. Біликовський) і похоронні пісні (Й. Кишакевич);

- піснями малих форм на окремих випадках (пісні до Господа (на честь Господських свят), пісні до Богородиці (до Богородичних свят), пісні до Святих) та як символ молитви-прохання про вирішення побутових колізій переважно моралізаторського змісту (покаяльні, про смерть, страшний суд). До написання таких творів звертались В. Матюк, О. Нижанківський, М. Лончина, І. Дуцько, І. Кипріян, М. Копко, Й. Кишакевич, М. Гайворонський, Б. Кудрик та інші;

- паралітургійними творами складних форм (мотетами, кантатами тощо), навіть із використанням інструментального супроводу, заздалегідь призначеними до концертного виконання. До таких творів відносимо: «Молитву» І. Біликовського; «Радуйся мати» для міш. хору з фп. (оркестром) (Л., 1903) ч. 22 та «Кантата в честь митрополита Кир Андрея на жін. хор в супроводі фортепіано і фісгармонії», кантата «Все упованіє моє» (1930) Й. Кишакевича; «Псалми Русланові М. Шашкевича»: 1. Великий єсть Бог на мішаний хор (Львівс. Боян, 1937) до програми концерту у 100-ліття «Русалки Дністрової», мотет для чоловічого хору а сарелла «Хваліть діти Господа: Псалом 112», «Блажен муж» на слова Т. Шевченка («Із Псалмів Давидових») і «При шелесті стягів і лент» на слова У. Кравченко до 950-річчя Хрещення Русі-України, «Радуйся, царице», канти («Пасли пастирі. Почаївський кант ХVІІ ст.», «Кант про хрещення княгині Ольги») Б. Кудрика та інші.

Зважаючи на те, що більшість композиторів-священиків намагалися продукувати церковну музику, духовних пісень у них назбирувалось так багато, що вони уклали їх у цілі збірники або, систематизувавши, ставали їх упорядниками. Так з'явилися «Йорданські пісні» для чоловічого та мішаного хорів (ч.7, ч.16), «Євхаристійні пісні» для чоловічого та мішаного хорів, «Західно-українські коляди на міш. хор» Й. Кишакевича, «Христос воскрес»

Т. Я. Кириловича, «Коляди» із «Збірника літургічних і церковних пісень на основі народних напівів» для мішаного хору С. Людкевича (Львів, 1922), «Великопостні пісні» І. Біликовського та інші.

Найбільш репрезентованим у композиторській спадщині першої третини ХХ століття є обряд Воскресіння Господнього. Так, композитори Т. Я. Кирилович, С. Людкевич, Й. Кишакевич презентували панораму цих біблійних подій у своїх духовних піснях.

«Христос воскрес» для чоловічого хору *Теодора Яков[ич]а Кириловича* написана старослов'янською мовою та укладена на народну мелодію. Видано пісню у Перемишлі 1905 року. Маршовий характер, зручна для виконання мажорна тональність (D-dur), легка для запам'ятовування мелодія зумовили її довготривале існування та практику, правда в дещо варійованому вигляді, навіть сьогодні.

Для «Христос воскрес» характерна проста двочастинна форма (АВ) із рисами заспіву-приспіву, чотиридольний розмір та тоніко-домінантові співвідношення. Друга частина вносить маршовість завдяки викладу ансамблевого соло тенорів у високій теситурі із наявним пунктирним ритмом та урочистим стакатним вкрапленням басів функційно-акордового значення. Каденційне завершення пісні символізує панегіричні почуття, передані за допомогою висхідної секвенції та звучанню хорового тутті на слова «И сущимъ во гробѣхъ». «Христос воскрес» Т. Кириловича являє собою художній твір із яскраво вираженою танцювальністю, завдяки поєднанню різних штрихів (легато, стакато) і фактурних контрастів, а тому справляє яскраве враження.

У духовній спадщині Йосифа Кишакевича знаходяться «Воскресні пісні на жіночий хор»: «Христос воскрес», «Ангел вопієше», «Плотію уснув», «Єрусалиме», «Согласно заспіваймо», «Христос воскрес! Під неба звід...», «Христос воскрес– веселий день» і «Воскресний гімн» (Число 13); а також «Воскресні пісні на мішаний хор»: «Христос воскрес А-dur», «Христос воскрес – G-dur», «Христос воскрес – Es-dur», «Піснь перемоги» і «Воскресний гімн» (Число 20), які входять до чисел духовно-музичної серії видань композитора.

Однією із популярних пісень під час Великодніх свят є його релігійна пісня «Христос воскрес! Під неба звід...». Вона написана у тональності F-dur (На цей текст композитор написав декілька пісень у різних тональностях) куплетної форми. В її основі – легкий танцювальний кружляючий рух, а метроритм 6/8 наближує її до галицьких ліричних солоспівів, в основі яких часто лежить «формула» вальсу чи баркароли [4, с. 35]. Окрім того, сама мелодія в загальних обрисах нагадує популярну в Галичині дитячу пісеньку «Ку-ку, ку-ку, чути в ліску». Вузкий (лише в об'ємі квінти) діапазон мелодії, безупинна повторність головної інтонаційної «формули» компенсується динамічністю, стрімкістю розгортання, дзвінкістю, прозорістю тембрів жіночих голосів.

Дану пісню Л. Кияновська порівнює із трьома іншими «Христос воскрес», написаними на аналогічний текст для мішаного хору і опубліковану у збірці «Духовно-музичні твори. Йосифа Кишакевича». Воскресні пісні. Ч. 20». Перша, вказана автором як народній напів і гармонізована у самолівковому дусі, і до сьогодні залишилася в числі найпопулярніших великодніх пісень. Друга теж має авторську ремарку «по народному напіву», хоча тут рука композитора помітна значно більше – у додаванні імітаційних підголосків у середніх голосах, розшаруванні та перекличках голосів для створення просторового ефекту, імітації дзвонів у басах тощо. Третя, подана як авторська, справляє враження вельми «концертне». Святкова, радісна атмосфера знаходить своє вираження у засобах, запозичених з концертів другої половини ХVІІІ століття: постійні переклички голосів, терцова втора між крайніми голосами, повторення «приспіву», заключних фраз з щоразу ширшим діапазоном – спочатку на кварту, відтак на сексту. «Просторовий» ефект залишає також завершення твору – остання фраза повторюється декілька разів, весь час спадаючи у нижній регістр, завмираючи у гучності і темпі (*diminuendo, rallentando*) [4, с. 35].

Аналізуючи перший цикл, знаходимо також два варіанти «Христос воскрес» написаних для жіночого хору. Обидва зазначені як народні напиви, аранжовані Й. Кишакевичем, проте із більшим впливом композиторського письма у другому варіанті.

Перша пісня (№1) і справді часто звучить у греко-католицьких церквах. Не втілена у метричні рамки, вона написана в акордовій фактурі. Друга (№ 2) – гармонічної структури у поєднанні із фрагментами чотириголосного соло і хорового тутті, характерного для епохи Бароко. Вона вирізняється перевагою висхідної мелодії дещо ширшого діапазону (квінти, сексти), на відміну від першого «Христос воскрес», якому був властивий амбітус терції чи

кварти розспівами складів тексту у кожній партії, присутністю чотиридольного (C) розміру. Заліговані ноти, альтерації ступеней підтверджують композиторську корекцію народного напіву.

Спільними особливостями пісень «Христос воскрес» у першому циклі є форма – проста тричастинна – та принципи розгортання мелодичної лінії із перевагою хвилеподібного руху та фразувальних повторів. Якщо перший варіант монотональний (C-dur), то другий (A-dur) із присутнім відхиленням у тональність IV ступеня (D-dur). Переважають тоніко-домінантові співвідношення, які у другій пісні «Христос воскрес» супроводжуються ще й наявністю акордів субдомінантової групи.

Розглядаючи решту композиції Ч.13, варто відзначити чітку акордову вертикаль у «Ангел вопієше», «Согласно заспіваймо», «Христос воскрес – веселий день» та у «Воскресному гимні». Фрагменти соло і тутті характерні для пісень «Согласно заспіваймо» та «Воскресного гимну». Остинатною партією другого альтя вирізняються «Плотію уснув» та «Христос воскрес – веселий день». Розспівність складів слів пронизує усю пісню «Плотію уснув».

Загалом, усі «Воскресні пісні на жіночий хор» (Число 13) написані у простій дво-, тричастинній та куплетній формах. В основі розгортання мелодики відчутний вплив інтонацій народної селянської пісні та принципів національного розспіву. Для ладо-гармонічного плану властива однотональність, або тимчасові відхилення в дві, три тональності із першого кола спорідненості. Гармонізація обмежена використанням простих функційних співзвучь: T, S, D. Таким чином, альтерація акордів субдомінантової групи, характерний для мелодії поступеневий рух, часто із оспівуванням ступеней ладу, суголосні з лексемами раннього романтизму. Окрім цього, у збірнику яскраво виражена бароківська стилістика, представлена акордовим чотириголосним викладом, секвенційністю чи повторністю будови у розвитку музичного матеріалу.

У «Збірнику літургічних і церковних пісень на основі народних напівів» для мішаного хору Станіслава Людкевича (Львів, 1922) міститься вісім воскресних пісень: Ч. 24 «Христос воскрес», Ч.15 «Христос анесте (грецьке)», Ч. 26 «Ангел вопієше 1» (Кипріян), «Ангел вопієше II» (з грецького напіву переложив Д. Бортнянський), Ч. 27 «Єлици 1» (Кипріян), «Єлици II» (Нанке), Ч. 28 «Кресту Твоєму» (Кипріян), Ч. 29 «Претерпівий».

Грецьке «Христос анесте» екстраполює усі тенденції розвитку музичної тканини, характерні для паралітургічних пісень С. Людкевича, зокрема просту форму (період із закінченням), перевагу тоніко-домінантових зіставлень, проте із частковим вкрапленням субдомінантових гармоній (прохідний S^6_4 у 5 такті, VI^6_4 у 6 т.), поява акорду VI ступеня в кінці квадратних побудов, логічне виведення кульмінації. Відчувається увага автора до кожного голосу, адже навіть у партії баса є поступеневий мелодичний рух в амбітусі квінти (на слова «зоен харі»). Художність створюється завдяки статиці акордового викладу, що надає величавості початку пісні, секвенційні виведенні виразній кульмінації в середині та благородним розспівуванням складу «нос» в кінці твору.

У «Ангел вопієше 1» С. Людкевич за основу бере твір І. Кипріяна. Про кількість авторських ремарок говорити важко, адже примірник І. Кипріяна серед його збережених творів не віднайдено. Тому артефактом аналізуємо наочно представлену пісню. Твір написаний у простій двочастинній формі (AB=26+10) із контрастним тематизмом. Так, для першої повільної частини характерне плавне голосоведіння, підголосковість, а для другої – більш статичний рух мелодії (остинатний або із рухом оспівування ступеней) у партії сопрано та швидший темп. Присутність в основній тональності F-dur відхилень у тональності VI (D-dur), III (a-moll), II (g-moll), IV (B-dur) ступеней ладу, колористичного еліпсису акордів терцової будови (31-32тт.), допомагають семантично відтворити зміст слів.

Внаслідок детального розгляду стилістики кожної пісні приходимо до висновку, що у частині II «Воскресні пісні» із «Збірника літургічних і церковних пісень на основі народних напівів» С. Людкевич консолідував класичні ознаки формотворення (використання простих дво-, тричастинних формах або у формі періоду, виокремлених чіткими доконаними каденціями) та гармонічної мови, особливості народного багатоголосся та презентував яскравий плавний мелодизм суто регіональної специфіки (мелодія найрізноманітнішого діапазону (від кварта до децими («Єлици 2» (Нанке))). Прозора чотириголосна фактура, чотиридольний розмір і виклад у тональностях із малою кількістю ключових знаків є зручними для нагального прочитання та виконання хористами.

Отож, у всіх воскресних піснях композиторів першої третини ХХ століття спостерігаємо традиційний курс розвитку паралітургійних жанрів на теренах Східної Галичини, розпочатий із середини ХІХ ст. [5, с. 119] – відхід від «концертності» (як у Д. Бортнянського), прагнення до «світськості», доступності виконання і розуміння. Усі вони консолідували як західно-європейську стилістику епохи Бароко, ранньоромантичні лексеми, так і народний мелос та особливості виконання народних багатоголосних пісень. Незважаючи на їх втілення у малих пісенних формах, воскресні пісні презентують поступову рецепцію ознак професійної складної хорової музики (форшлагі у великопостних піснях І. Біликовського, фіоритурні розспіви у воскресних піснях С. Людкевича, метрично ускладнені розспіви слів у Й. Кишакевича) та ортодоксальність засобів музичної виразності (секвенційність, повтор, місцезнаходження кульмінацій). Хоча такі пісні містять технічні складнощі виконання ритмічних малюнків чи інтонаційних скачків, їх прославний, урочистий настрій глибоко вкорінився в побут церковного життя, а значна частина із прецизійно збереженою мелодією досі виконується на теренах Східної Галичини. Незважаючи на висвітлення усієї жанрово-стилістичної проблематики воскресних пісень, не варто поспішати із висновками щодо особливостей паралітургійної музики взагалі означеного нами періоду. Адже вони повинні базуватися на деталізованому та комплексному підході до аналізу інших творів релігійної тематики. Окремого розгляду потребує і порівняльна характеристика використовуваних засобів музичної виразності у богослужбовій та паралітургійній музиці в регіональних співвідношеннях. Тому дане дослідження стає лише щаблем для подальших наукових звершень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Мирослав. Питоменності українського церковного співу // *Musica Sacra*. Збірник статей з історії української церковної музики. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 1–13.
2. Бермес І. Л. Віктор Матюк: Біо-бібліографічний покажчик / Ірина Лаврентіївна Бермес. – Дрогобич: ДДПІ, 1993. – 116 с.
3. Зваричук Ж. Й. Богослужбове хорове виконавство Галичини ХІХ століття: дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Зваричук Жанна Йосипівна. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2009. – 209 с.
4. Кияновська Л. Творчість отця Йосифа Кишакевича / Л. Кияновська. – Львів: Поклик сумління, 1997. – 96 с.
5. Козаренко О. Феномен української національної музичної мови. / О. Козаренко. – Львів: НТШ, 2000. – 284 с.
6. Костюк Н. Основні критерії аналізу української богослужбово-музичної культури 1801-1916 років // *Вісник Прикарпатського університету Мистецтвознавство*. – Вип. 24-25. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 168–173.
7. Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики / Б. Кудрик. – Серія: Історія української музики. – Львів, 1995. – Вип. 1. – 128 с.
8. Кушлик Н. Представники греко-католицького духовенства в національно-культурному відродженні Галичини ХІХ – початку ХХ ст. (історико-культурологічний аспект) / Н. Кушлик // *Вісник прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. – Вип. ІХ. – Івано-Франківськ: ПЛАЙ, 2006. – С. 39–48.
9. Людкевич С. Націоналізм в музиці / С. Людкевич. // *Артистичний вісник. Місячник посвячений музиці і штуці*. – Львів: Союз співацьких і музичних товариств у Львові, 1905. – за червень. – Річник І. – Зош. VI. – С. 67–69; Львів: НТШ, 1905. – за липень і серпень. – Річник І. – Зошит VII і VIII. – С. 87–89;
10. Матійчин І. Українська духовна пісня в галицьких авторських пісенних збірках кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. / І. Матійчин // *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. – Вип. XII-XIII. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2008. – С. 133–139.
11. Медведик Г. Обробка барокової духовної пісні як сфера зацікавлень композиторів «нової школи» української церковної музики першої третини ХХ століття / Г. Медведик, Ю. Медведик // *Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*: [Зб. наук. праць. Вип XXXVII.] . – Київ: Міленіум, 2011. – С. 232–239.
12. Юрченко М. Духовна музика / М. Юрченко // *Історія укр. музики: в 6 т.* – К.: Наукова думка, 1992. – Т. IV: 1917–1941. – С. 105–124.

УДК 78.07

Оксана Дедю, Валерій Яскевич

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У СФЕРІ МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ НА ВОЛИНІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XIX ст.

Свідомість обох народностей слов'янської спорідненості особливо міцно вкоренилася від найдавніших часів серед поляків і українців. Вона знайшла своє відображення не тільки в справах політичних, але передовсім у культурі обох народів.

Ключові слова: фольклор, пісня, думка, лірники, музика.

Сознание обеих народностей славянского родства особенно крепко укоренилось от самых давних времен среди поляков и украинцев. Оно нашло свое отражение не только в делах политических, но прежде всего в культуре обеих народов.

Ключевые слова: фольклор, песня, мысль, лирники, музыка.

The consciousness of both peoples Slavic kinship especially firmly rooted from ancient times among Polish and Ukrainian. It is reflected not only in political affairs, but especially in the culture of both nations.

Key words: folklore, song, thought, lyrists, music.

Постановка проблеми. Любов до України, як рідної землі, проявилася в зацікавленості польських мистецтвознавців українською культурою, фольклором, історією та звичаями українського народу. Переплетення історичних доль двох слов'янських народів мала істотний взаємовплив на розвиток кожної з цих музичних культур. Від XIV до початку XX ст. українці та поляки на східних теренах «Речі Посполитої трьох народів» (практично – польського, русько-українського та литовсько-білоруського) перебували в умовах безпосереднього контакту в єдиній то польській, то російській державі.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення та простеження визначеної теми знаходимо також у працях визначних науковців: І. Белзи [5], С. Грици [6], С. Єфремова [7], Л. Кияновської [10], П. Козицького [11], Л. Корнія [12], В. Кушпет [13], Л. Мазепи, Ю. Медведик [16], А. Мухи [17], В. Рожко [18], Р. Сулім [19], В. Щурат [20].

Мета статті: проаналізувати зібрані матеріали середньовічної Кременеччини зафіксовані у збережених сьогодні документах, що знайшли своє мистецьке відображення у народнопісенній творчості, нових епічних жанрах музичного фольклору – історичних піснях і думах, де оспівуються події національно-визвольної боротьби місцевих жителів та їх героїв і їхнє побутове життя.

Виклад основного матеріалу. Польські джерела XVI – XVII ст., зокрема «Аннали» Станіслава Сарницького (1587), «Світова розкіш» Ієронима Морштина (1587), засвідчують, що жанр української думи від моменту її виникнення викликає велике зацікавлення серед поляків як історичний звичай, що існує на власній території [19, с. 206-235]. На Волині пісенну творчість (історичні пісні, думи) плекали переважно лірники, що згуртовувалися у цехи і братства для захисту своїх професійних прав. На думку Д. Антоновича, лірники рознесли по українських землях сакральні та напівсвітські канти і псалми, що з'явилися вперше на Кременеччині у Почаївській Свято-Успенській Лаврі. У 1790 р. світ побачило друковане видання «Богогласника» з текстами і нотами таких кантив та побожних пісень [16, с. 59-80]. Властивий лірникам дух протесту, їх жива реакція на важливі суспільні події, мандрівний характер побуту – визначили особливу суспільну роль лірників як просвітителів народних мас, впливали на зміст, характер і систему образів їхньої творчості. Лірництво доповнило і збагатило професійне музичне мистецтво України XVI – XVIII ст.

Лірництво стало однією з найдієвіших ланок у міжнаціональних українсько-польських мистецьких зв'язках та у розвитку народної професійності. Лірницький репертуар став основою різнобарвної палітри жанрів, сюжетів і образів, що охоплювали усі сфери народного життя: святу молитву і веселі жарти, поминальні співи і гостру соціальну сатиру, історичні оповіді та побутові пісні, сирітські плачі і жваві весільні награвання, а також духовні вірші, псалми, канти,

колядки, думи, історичні українські пісні, балади, танцювально-інструментальні награвання тощо.

Опрацювання давніх архівів польськими музикознавцями відкрило низку імен українських музик – бандуристів, кобзарів. Ще у XV ст. у королівській капелі служили українські (судячи із прізвищ) музиканти: бандурист Тарашко, лютнярі Стечко, Подолян, Лук'ян та Андрійко [4], при дворі короля Зигмунда Августа заслужив слави бандурист Чурило, в Острозі – музика Лаврентій. Існували такі музичні інструменти: бубон, тулумбаси, сурма, сопілка, флюяра, трембіта, дуда, бугай, ріг, кобза, бандура, дримба, скрипка, цимбали, ліра.

В тій самій добі знаходимо документальні звістки про українців – музик-фахівців, які зі свого ремесла мусили сплачувати податок. М. Грушевський подає ці відомості за поборовими реєстрами: «Так, при поборі 1578 року в Августові (Мостах Великих) записаний один дудар (ausculista) і один гусяр чи скрипаль (cytharedus), в Любачеві один дудар, в Тишівцях – музика. В Луцьку у 1583 р. записано п'ять скрипалів, у Володимирі – три, в Клевані – три скоморохи, в Сокалі і Острополі – два дударі, в Олиці – чотири, в Костянтинові – три, в Турійську – два, в Несухойжі, Янушполі, Красилові, Шулжинцях і Лабуні по одному, в Новому Збаражі – чотири скоморохи, у Волочищах – два, в Черникові один». Зрозуміло, музик-професіоналів на Україні було більше, але їх до реєстрів звичайно не вписували, бо зараховували до «різних гультаїв», а вищезгадані потрапили до реєстрів випадково.

Про глибокі давні українсько-польські музичні зв'язки свідчать українські народнопісенні елементи: жанрові, ритмічні, ладо-інтонаційні, характерні для дум.

Польський історик Станіслав Сарницький подає опис української думи, в якій оспівуються події 1506 р. («Аннали», 1587). Про співання дум згадується у літературних пам'ятках Польщі: у віршованих творах письменників XVI ст. М. Коберницького (Трену) та Ієронима Морштина (Światowa rozkosz) [19].

Значення польських дослідницьких джерел важко переоцінити, бо в них вміщені відомості, що дають уяву про деякі характерні риси дум і традиції їх виникнення ще за часів існування лише усної форми творчості [19].

Жанр української думи знайшов розповсюдження в польській народній творчості і в творчості професійних композиторів і письменників. Одним із перших зразків польської камерно-інструментальної музики є твір невідомого автора XVI ст. «Дума» (1589). Цей 4-голосний твір написаний у властивому для жанру думи епічному характері і запозичує від неї деякі прийоми будови, вказує музикознавець І. Белза [5, с. 122].

Сучасний польський музикознавець А. Хибінський, працюючи над архівними матеріалами, знайшов в одному із рукописів, датованому 1589 роком, анонімний музичний інструментальний твір під назвою «Завершальна дума». Дослідник спостеріг, що своїм епічним складом, стилістичними особливостями і речитативним наспівом цей твір дуже близький до музики українських історичних дум XVI – XVII ст. Л. Шербицька-Шленя припускає, що знахідка є не чим іншим, як нотним записом мелодії до віршованої стилізації польського поета XVI ст. А. Чагровського «Дума українська». Про популярність українських козацьких дум у Польщі свідчать хроністи й письменники XVI – XVII ст. С. Сарницький, І. Петрицій, І. Морштин, Ш. Старовольський, А. Корчинський та ін.

У різних польських джерелах досить часто згадується про мандрівних козаків-бандуристів, завдяки яким широкої популярності набули українські танцювальні мелодії та українські народні пісні. Це знайшло своє відображення у творчості польських музикантів і композиторів, наприклад – твір для лютні під назвою «Козачок» польського піаніста та композитора першої половини XVII ст. Казімежа Дусяцького, про який згадується у довіднику відомого українського музикознавця А. Мухи [17].

Зростання польського визвольного руху знайшло своє відображення у народній творчості польського та українського народів. Інтенсивного розвитку набули жанри дум та історичних пісень, у яких вчені відзначають багато спільних рис з відповідними жанрами українського фольклору (як в інтонаційному плані так і в образно-емоційному настрої) [6, с. 44-70].

Як відзначає музикознавець І. Белза, поляки значно розширили тематику цих жанрів. Поруч із польською думою, в якій (на відміну від української) розроблялись не тільки історико-епічні сюжети, але й побутові, значної популярності у польському фольклорі набув жанр ліричної «думки», власне тоді зникли грані між різновидами цього жанру. Зв'язок з українським фольклором відчутний теж у творчості професійних польських композиторів XVII ст. Белза звертає увагу на те, що початок інструментальної канцони Марціна Мальчевського (?-1651) за

характером близький до заспіву української думи, хоча відомо, сам жанр канцони має італійське коріння [5].

Дещо пізніше українськими козацькими думами захопилися німці. Один із них, гольштейнський придворний Ф.-В. Беркгольц, який у 1721–1727 роках перебував у Росії, у своєму щоденнику зазначив, що упродовж 1721–1723 років слухав козаків-кобзарів у палацах кількох російських князів і навіть у палатах імператриці І. Катерини. Гра і спів цих українських бардів справили на нього дуже сильне враження.

Здавна знали про українські пісні італійці, причому чули їх у виконанні невільників, яких у XV – XVI ст. привозили венеціанські та генуезькі купці з Криму й Туреччини. Тогочасні архівні матеріали показують, що кожен третій, привезений на будівництво Риму невільник, був українцем. Але наукового осмислення козацький мелос дістав в Італії лише у кінці XIX ст., коли вийшла у світ книга Д. Чамполі «Слов'янські літератури» (Мілан, 1889). У цій праці охарактеризовано кілька дум, а також пісні «Засвіт встали козаченьки» і «Гомін, гомін по діброві». Про творців і виконавців названих фольклорних зразків автор відгукується так: шабля – їх хрест, перемога – Бог, а пісня – їх молитва.

З українських пісень, що набули світового розголосу, найпопулярнішою стала пісня на слова поета і філософа XVIII ст. С. Климівського «Їхав козак за Дунай». Її знають на всіх континентах, вона включена майже до всіх відомих фольклорно-музичних збірок, що видані за кордоном (Чехія, Німеччина, Угорщина, Франція, Англія, Італія, США, Австралія). Крім того, її обробляли і створювали музичні варіації німецькі, польські, американські та австралійські композитори: Бетховен, Вебер, Фіня, Шнайдер, Гуммель, Прегер, Ліпінський, Керрол, Декамерон, Стосат, Гершвін, Лемберт та інші.

Мистецтво лірників поступово почало набувати камерного характеру і переважно переходило на стаціонарні умови функціонування. Розвивалася і народна інструментальна музика, її творці та виконавці – кобзарі, лірники, сопілкарі та цимбалісти часто об'єднувалися в ансамблі (троїсті музики) для виступів на святах, весіллях.

В окремих місцевостях кобзарі та лірники об'єднувалися у релігійно-національні товариства – братства, музичні цехи, у яких існувала давня традиція обиравання цехових майстрів і панотців, що керували цими осередками та лірницькими школами та затверджували статут. Ієрархічна структура старцівської організації була такою:

- Голова, цехмайстер;
- Старцівська старшина, панотці;
- Братчики з дозволом ходок на всі чотири сторони;
- Братчики з дозволом ходок в «одно-двох уєздах»;
- Учні, які не мали прав, а тільки обов'язки перед учителем.

На певну увагу заслуговує діяльність братської школи Богоявленського братства в Крем'янці. Це братство, монастир і школа засновані 1636 року з ініціативи і засобами сеймових послів Лаврентія Древинського і Данила Малинського. Великий митрополит Петро Могила того ж року дав свою благословенну грамоту. Ці православні українські шляхтичі виклопотали у польського короля Владислава IV грамоту на заснування в Крем'янці Богоявленського монастиря, при ньому – братство, школу, шпиталь і друкарню, у якій на потреби часу було видруковано ряд книг. Серед них на особливу увагу заслуговує «Грамматика», брак якої відчувався у всіх братських школах Волині й усїєї України [18].

Ченці монастиря не тільки опікувалися незрячими, але й вчили їх доступним ремеслом, зокрема й музичного мистецтва. Із розповідей панотця Хведора Вовка, як свідчить П. Древченко, «У Почаївському монастирі монахи збирали сліпців неімущих, учили по ролях грати. Нерідко у шпиталях отримували свої перші уроки з кобзарського виконавства».

Тривалий час Почаївська лавра, що на Кременеччині, була центром, де збиралися мандрівні кобзарі та лірники з усїєї України. Особливо багатолюдними були дні 23 липня 1675 р. – чудесна оборона Почаївського монастиря і церкви під час нападу турків і татар, 28 серпня – Престольне свято Успіння Пресвятої Богородиці та 9 вересня – пошанування пам'яті Іова Заліза (1550–1651).

Наприкінці XVIII ст. у Почаївському монастирі вийшов друком збірник духовних кантів та псалмів – Богогласник, вперше надрукований у Почаївській лаврі у 1790 р. і поширений наприкінці XVIII – початку XIX ст. Південно-Західній Україні. Упорядниками його були греко-католицькі ченці-василіани Почаївського монастиря, до якого вони залучили музичні твори з різних рукописних збірок XVII – XVIII ст. [20]. Складався збірник із трьох частин і містив 248 віршів з нотами про Ісуса Христа, Богородицю, святих та ін.

У другій половині XVIII ст. функції українських професійних музикантів дещо змінилися. Вони були змушеними розважати при дворах польських королів та магнатів. Крім цього з них були створені при війську так звані козацькі капели торбаністів, що надавало польському війську особливого видовища та зовнішнього блиску [2].

Якщо час появи кобзарсько-лірницьких цехів відноситься до появи в Україні міст із магдебурзьким правом, то кінцем їх існування було XIX століття [13].

Осередками інтелектуального та мистецького життя Кременеччини, де розвивалося світське побутове музикування, були маєтки князів і багатих вельмож, музикували кобзарі на лютнях європейського взірця.

Лютнеподібні інструменти побутували у світських народних жанрах і різних формах міського музикування. Так, у експозиції Кременецького краєзнавчого музею збереглась фотографія гравюри початку XIX ст., де відображено відомого представника «української школи» в польській літературі А. Мальчевського (1793–1826), який демонструє свою гру на лютні.

Цікавим з цієї точки зору є заснування у Саврані Подільської губернії (нині – Вінницька обл.) школи лірників і бандуристів при дворі польського магната Вацлава Жевуського, який довгий час проживав у Кременці й активно ангажувався до добродійних справ у Волинському ліцеї. Він же є автором праць «Про коней східних племен» (французькою мовою, з авторськими ілюстраціями), «Подорож до Пальміри» (1821) та зібрав унікальну колекцію нот бедуїнської музики (з 1927 р. зберігається в Національній бібліотеці Польщі). Його приятелем і підопічним став поет та аматорський композитор Тимош (Тимко) Падур, випускник того ж ліцею і автор відомих «Українок з нутю». Вірші, в яких оспівується бойове козацьке життя, та музика створені в українському стилі.

Мистецтво лірників вдосконалювалося, з'являвся відповідний репертуар: героїчний епос підмінювався романтизацією старовини, в піснях переважали ліричні і гумористичні мотиви.

Традиція вокально-інструментального виконавства була досить розвиненою в тогочасному музичному мистецтві Кременеччини. Так, у примітці до пісні «Козак і дівка», надрукованої у збірці випускника Волинського ліцею А. Совінського «Chants polonaise nationaux et populaires. Textes et notices publies par A. Sowinski a Paris» (1830) для голосу з супроводом фортепіано зазначено, що вона створена для козацького співу в супроводі торбана. А. Совінський, родом з Волині, помістив у збірці разом з популярними тогочасними романсами («Ляура і Філон» на слова польського поета Ф. Карпінського) декілька українських народних пісень. Крім вищезазначеної пісні «Козак і дівка» («Про Гриця»), тут опубліковані популярні серед міського населення пісні «Їхав козак за Дунай», «І шумить і гуде», «Сусідка», «Котилися вози з гори». Упорядник цього видання вважав їх типовими зразками українського міського фольклору, який був популярний на початку XIX ст. [9].

Л. Корній у статті «До питання про українсько-польські музичні зв'язки XVI – XVII ст.» [12] стверджує, що українська пісня дуже зацікавила польську шляхту ще у XVI – XVII ст. Ця цікавість збереглася аж до середини XIX ст. Переконались у цьому можна, розглянувши зразки, які були додані М. Лисенком до статті «Про торбан і музику пісень Відорта». Записи Лисенка унікальні тим, що крім нього нотних фіксацій репертуару торбаністів того часу більше ніхто не залишив [11].

Франц Відорт походив зі славного роду торбаністів. Його дід, австрієць Грегор Відорт, був чудовим виконавцем і сам створював пісні. Довгий час він служив у Вацлава Жевуського, на честь якого склав записані Лисенком пісні «Подорож Вацлава Жевуського», «Про Ревуху», «Золота борода» та ін. [11].

Лисенко чув його спів та гру ще у 60-х роках XIX ст., але записи зробив лише після другої зустрічі – у 1891 р. [15]. За словами Лисенка, репертуар Відорта переважно складали «думки, невибагливий романс, куплетна пісенька типу «Гандзі», а також українські та польські народні пісні – «Про Саву Чалого», «Про Кармелюка», «Про Гриця», «Їхав козак за Дунай», «У сусіда хата біла», «So kocham, to kocham», «A gdy przyjdzie so do czego» та ін. Пам'ять торбаніста зберегла чотири пісні, створені ще його дідом, – «Пісня Відортова», «Подорож Вацлава Жевуського», «Золота борода», «Спів Ревухи». Ці пісні становлять особливу цінність, оскільки їх музична стилістика позначена характерними елементами тогочасної пісні-романсу [11].

Син Грегора, Каетан Відорт, який служив при дворі польського магната Сангушка, також укладав пісні, в яких прославляв подвиги свого пана. Онук Грегора, Франц Відорт, відомий не як укладач пісень (хоча й писав мадригали та величальні пісні), а як виконавець. Основу його репертуару становили народні пісні та думи. Серед них слід назвати пісню-думу про Саву

Чалого, пісні «Ой не ходи, Грицю», «Була Польща», «Казала мені Солоха» «Про Кармелюка», «Їхав козак за Дунай», «У сусіда хата біла» та ін. [14].

Кращим твором з репертуару Ф. Відорта Лисенко вважав пісню «Спів Ревухи». Цікаво, що записувач назвав її думкою, хоча поширені у XIX ст. терміни для визначення вокальних творів – «думка», «думочка», «шумка», «пісня» – не дають чіткого уявлення про їх специфічні жанрові прикмети або відмінності [1].

Чимало торбаністів вийшли не лише з селян, а й з «дрібною панства», (визначення Лисенка). Крім народних пісень вони виконували і популяризували пісні-романси на зразок «Стоїть гора високая», «Баламуте, вийди з хати», «Місяць на небі» тощо.

Найбільш відомими на Україні є імена таких кобзарів як Данило Бандурка, Матвій Волошин, Прокіп Скряга, Василь Марченко, Гаврило Вовк, Архип Никоненко, Андрій Шут, Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Трихон Магадин, Гнат Гончаренко та інші. Манера виконання ними епічних творів була різною: розповідь, чергування розповіді й співу, спів без акомпанементу і в супроводі народних музичних інструментів, речитативів.

З XIX ст. у польському середовищі більш систематично досліджується і збирається український фольклор. Варто згадати, що гарячим прихильником народознавчих досліджень, збирання народних пісень і легенд був сподвижник викладача Волинської гімназії-лицею Тадеуша Чацького уродженець Волині, відомий вчений просвітителю Гуго Коллонтай (1750–1812). У 1804 р. він разом із Чацьким готував проведення етнографічної експедиції силами Варшавського товариства шанувальників наук [3].

Вельми промовистою з цього погляду є відомість про те, що з ініціативи Т. Чацького директором гімназії було призначено у 1812 р. випускника Краківської академії, вчителя математики Сціборського. У 1814 р. він розіслав в усі підпорядковані гімназії школи Волинської губернії розпорядження про необхідність зайнятися збиранням серед місцевого населення казок, пісень, обрядів, замовлянь та іншого фольклорно-етнографічного матеріалу і надсилати ці збірки до Кременця. Дуже показовим є факт, що «честь першого, серйозного почину в українській етнографії» належить полякові Зоріану Доленга-Ходаковському (1784–1825) [7, с. 238], відомому за життя як Адам Чарноцький. Зі збережених листів Доленга-Ходаковського довідуємося, що Кременець відіграв виняткову роль у його житті і народознавчій діяльності. Сповнений любов'ю до українського народу і його духовних надбань, Ходаковський першим «пішов у народ», збираючи пісні та зразки словесності, власними ногами сходив майже всю Україну. Як стверджує польський письменник і музикознавець Я. Івашкевич, із великої кількості пісень (близько двох тисяч), записаних у той час Адамом Чарноцьким, майже тисяча чотиреста складала українські пісні [8]. Праця Ходаковського зіграла важливу роль у становленні української етнографії. Його світогляд, самовідданість мали сильний вплив на перше покоління українських дослідників – М. Максимовича (1804–1873), І. Срезневського (1812–1880), О. Бодяньського (1808–1876), А. Метлинського (1814–1870) та ін.

Висновки. Зацікавленість польських дослідників духовними надбаннями українського народу знайшла своє відображення у польському музичному мистецтві [10] і власне на спільному ґрунті з українською культурою розвивався польський романтизм. Це яскраво виявилось насамперед у творчій спадщині представників «української школи», що склалась у польському письменництві у 20–30 роках XIX століття. Примітно, що ця течія сформувалась серед вихованців важливішого культурно-освітнього осередку Правобережної України – Волинського лицю. Її виникнення пов'язане саме з тим регіоном, де найбільш тісно перепліталися українсько-польські взаємовпливи.

На підставі вище поданих інформацій можна зробити висновок, що у польському середовищі Кременця, у Волинському лицю розвивалась традиція виконання українського лірницького та музичного фольклору.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Winok pisnej maloruskich ily dumy, dumki, chury, tanci z przybawleniem pisnej wesilnych dla spiwolubnych ruskich». – Peremysl, 1894. – S. 5.
2. Chaniecki Z. Kapele Janczarskie / Z. Chaniecki // Muzyka. – 1972, – №2. – С. 52.
3. Droiowski P.W. Pierwsze ślady zajęcia się twórczością ludową w literaturze polskiej XIX w. (1800-1818) // Sprawozdanie dyrektora C.K. Wyższego Gimnazjum w Rzeszowie za rok szkolny 1900. – S. 23, 24, 27.

4. Słownik Muzyków Polskich Józef M. Chomiński, Instytut Sztuki (Polska Akademia Nauk) ... PWM Tom I – A-Ł, Kraków 1964 – 103 s.
5. Бэлза И. История польской музыкальной культуры. Т.1 / И. Бэлза. – М. : ГосМузИзд, 1954. – 335 с.
6. Грица С. Й. Думи. Історичні пісні/ С. Й. Грица // Історія української музики в 6-ти т. / відп. ред. М. М. Гордійчук. – К. : Наукова думка, 1989 р. – Т.1. – С. 44–70.
7. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
8. Івашкевич Я. Шопен / Я. Івашкевич. – [пер. з пол. Й.Й. Брояка]. – К. : Муз. Україна, 1983, – 208 с.
9. Історія Української музики. В 6-ти Т. Т. I : Від найдавніших часів до середини XIX ст./ відп. ред. М. М. Гордійчук. – К. : Наукова думка, 1989 р. – 447 с.
10. Кияновська Л. Основні етапи польсько-українських музичних зв'язків у Львові у XIX – першій половині XXст. / Л. Кияновська // Музика Галичини –Musica Galiciana / ред. упор. Ю. Ясіновський. – Львів : Сполом, 1999. – Т.II. –С. 62–68;
11. Козицький П. О. Словник українських діячів музичного мистецтва [Текст] / Упоряд. П. Козицький, В. Кривусів. – К., [1919–1920]. – 89 с.
12. Корній Л. До питання про українсько-польські музичні зв'язки XVI – XVII ст. / Л. Корній // Українське музикознавство. – К. : Музична Україна, 1971. – Вип.6. – С.101–110.
13. Кушпет Володимир : Старцівство : мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.) : наукове видання / В. Кушпет. – К. : Темпора, 2007. – 592 с.
14. Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. / М. Лисенко; редакція, передмова та примітки М. Щоголя. – К. : Мистецтво, 1955. – 62 с.
15. Лисенко М. В. Про торбан і музику пісень Відорта. / М. В. Лисенко // Про народну пісню і народність в музиці / ред. Передмова та примітки Гордійчука М. – К. : Мистецтво, 1955. – С. 18–26.
16. Медведик Ю. «Богогласник» – визначна пам'ятка української музичної культури XVII – XVIII століть. / Ю. Медведик // Записки НТШ : праці Музикознавчої комісії. – Львів : [НТШ], 1996. – Т. ССXXXII. – С. 59–80.
17. Муха А. І. Композитори світу в їх зв'язках з Україною : Довідник / Л. І. Муха. – К., 2000 – С. 35.
18. Рожко В. Є. Братські школи – осередки духовної освіти Історичної Волині / В. Є. Рожко // Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині X – XX ст. – Луцьк : Медіа, 2002. – С. 54–66.
19. Сулім Римма. Українська тема в польській культурі XIX століття. / Р. Сулім // Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського. Українська тема у світовій культурі : збірник наукових статей / упоряд. і автор вступ. статті М. Д. Копиця. – К., 2001. – Вип.17. – С. 203–235.
20. Щурат В. Із студій над Почаївським «Богогласником». / В. Щурат. – Львів, 1908. – 48 с.
21. Щеглова С. «Богогласник» : Историко-литературное исследование / С. Щеглова. – К., 1918. – 347 с.

УДК 725.945

Андрій Ковальський

САКРАЛЬНО-МЕМОРІАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ПОДІЛЛЯ XVII – XVIII ст.

Стаття містить історіографічний аналіз сакральної-меморіальної архітектури Поділля XVII – XVIII ст. Проаналізовано типологію, художні особливості, стилістику архітектурних пам'яток. Охарактеризовано техніку та мотиви декорування сакральної архітектури. Аргументовано важливість і необхідність подальших досліджень сакральних-меморіальних пам'яток регіону. Стаття має практичне значення для збереження архітектурних об'єктів як пам'яток українського мистецтва і культури, зокрема, в музеології для їх наукової ідентифікації та електронної каталогізації.

Ключові слова: сакральна-меморіальна архітектура, стилістика, типологія, художні особливості.

Статья содержит историографический анализ сакрально-мемориальной архитектуры Подолья XVII – XVIII ст. Проанализировано типологию, художественные особенности, стилистику памятников архитектуры. Аргументирована важность и необходимость дальнейших исследований сакрально-мемориальной архитектуры региона. Статья имеет практическое значение для сохранения архитектурных объектов как памятников украинского искусства и культуры, в музеологии для их научной идентификации и электронной каталогизации.

Ключевые слова: сакральная-мемориальная архитектура, стилистика, типология, художественные особенности.

The article has historiographical analysis sacred memorial architectural environment skirts of Padilla XVII – XVIII v. Analyzed typology, artistic expression, style memorial architectural monuments. The characteristic techniques and motifs decorating of sacral architecture. Argued the importance and need for further research sacred memorial monuments of region.

Keywords: sacred memorial architecture, stylistics typology, artistic expression.

Розташування України на своєрідному перехресті культурних впливів Заходу та Сходу сприяло обміну ідеями й досягненнями в галузі мистецтва й архітектури, відображенню в монументальному будівництві європейських стилів. Поєднання з традиціями регіональних художніх шкіл, що походили від давньоруського зодчества, зумовило створення низки видатних архітектурних споруд на території Поділля. Конфесійні відмінності стали причиною типологічного розмаїття культового будівництва та його розвитку в кількох відносно незалежних напрямках. Унаслідок цього кожен тип культових споруд (церква, костюл, синагога, мечеть) відрізнявся об'ємно-просторовою структурою, стилістичними особливостями та певним ареалом і хронологічними межами поширення, посідаючи неоднозначне місце в картині еволюції цього виду будівництва [1, с. 472].

Культура та мистецтво кожної нації розвивається поступально, індивідуальні особливості кожної нації формуються протягом багатьох десятиліть і століть. В історії кожного народу існує період, коли його культура остаточно сформувалась як незалежна та своєрідна, набула рис, які притаманні тільки їй і відрізняють її від сусідніх культур. Для України таким періодом стало XVII – XVIII ст. Саме у цей час українці утвердились у світі як самостійна нація зі своєю культурою та державою. Будівництво власної державної структури, поява власної національної еліти не могло не супроводжуватися бурхливим розвитком і національної культури та мистецтва. Одним із найвиразніших видів будівництва у всі часи та у всіх народів було сакральне. Адже відомо, що у давні часи релігія була об'єднуючим чинником. Саме тому у культовій кам'яній архітектурі XVII – XVIII ст. втілювалася національна українська ідея, менталітет нашого народу.

Поділля є одним із найцікавіших з мистецько-архітектурної точки зору регіонів України. Вплив європейського мистецтва зумовив багатство і розмаїття архітектури Поділля XVII – XVIII ст. Вона розвивалася на міцному ґрунті багатовікової вітчизняної культури й увібрала

кращі досягнення європейського мистецтва. Сакральна-меморіальна архітектурна спадщина Поділля відзначається особливою мистецькою стилістикою та виразністю. Сакральні пам'ятки є одними з найпоширеніших культурно-історичних рекреаційних атракцій регіону, адже вони зустрічаються у переважній більшості населених пунктів. Слід відзначити, що основою сакральних пам'яток є архітектурні споруди (церкви, костели, синагоги, каплиці, меморіальні архітектурні споруди), що вказує на їхню підпорядкованість архітектурним пам'яткам.

Вивчення сакральна-меморіальної архітектури щодо її генези та образності було б неможливим без капітальних досліджень Л. Нідерле, К. Мошинського, Г. Ловмянського, а також Дж. Фрезера, в яких автори торкаються цих проблем. Багатий матеріал містять окремі, також нечисленні праці дослідників народної меморіальної скульптури сусідніх слов'янських народів, наприклад А. Фішера, С. Ніцеї, Р. Беднажика. Певний інтерес у цьому плані становлять видання типу «Каменная пластика».

Неперехідне методологічне значення для дослідження української меморіальної архітектури мають праці М. Грушевського. Про пам'ятки історії та культури Поділля, насамперед, фортеці краю, видана у 1901 р. книга краєзнавця В. Гульдмана. Матеріали книги були використані для складання археологічної карти Подільської губернії. Про замки Поділля видано кілька книг польського історика Юзефа Роме. Серед авторів загальних праць із церковного будівництва на території Поділля минулих століть можемо виділити Ю. Сецінського, П. Юрченко, М. Шумицького та інших. У їхніх дослідженнях йдеться про феномен української церковної архітектури, зокрема, баневих споруд як синтезу практичного досвіду Сходу і Заходу з досить виразною власною індивідуальністю їх формування.

Книга-довідник М. Жарких «Храми Поділля» охоплює значну частину досліджуваної території та описує понад 3 тисячі храмів. Вагомим є внесок сучасних науковців у дослідження сакрального мистецтва, про що свідчать доповіді на численних наукових конференціях (міжнародного та всеукраїнського рівнів) зі спробами означити проблеми збереження та відновлення названих пам'яток.

Дослідженням сакральних пам'яток домініканського ордену займалась Н. Урсу. Вченою у дисертації запропонована концептуальна ідея, що міститься в комплексному аналітичному розгляді конкретного явища у різних вимірах. *Горизонтальний вимір* дозволив піддати розгляду:

а) існуючі дотепер пам'ятки зодчества ченців в Україні, їх мистецьке наповнення та архівні відомості про них;

б) неіснуючі пам'ятки, про які у процесі розвідок були знайдені писемні іконографічні матеріали.

Вертикальний вимір надав змогу констатувати:

а) часові зміни, що відбувалися з архітектурними об'єктами та їх інтер'єром з плином століть;

б) стильову трансформацію об'єктів, з огляду на перебудови та численні реставрації, починаючи від виникнення архітектури ченців до зламу XIX і XX ст.

Глибинно-просторовий вимір висвітлив:

а) змістові та духовно-метафоричні підвалини феномену мистецької спадщини домініканців у єдності з процесами, що відбувалися у суспільстві;

б) потенційні можливості пам'яткоохоронної діяльності у галузі відтворення визначних зразків сакрального зодчества України [8].

Поділля є об'єктом краєзнавчого і наукового інтересу: бібліографія праць із історії краю нараховує сотні найменувань. Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще у XIX ст., на початкових етапах її вивчення. Праці істориків XIX ст. стосувалися передусім хронології заснування кляшторів, монастирів і храмів, а також біографії історичних осіб, пов'язаних із фундацією та зведенням культових об'єктів. Сакральне, зокрема, православне зодчество Хмельниччини, досліджували В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, Ю. Ролле, Ю. Сіцінський, М. Яворовський, В. Гульдман, Є. Пламеницька, О. Пламеницька, В. Вечерський тощо [6, с. 198].

Архітектурну стилістику, архітектурно-пластичні вирішення будівель і споруд формували насамперед естетичні уподобання часу, а також функціональна типологія, розпланувальна й об'ємно-просторова структура та конструктивно-технічні особливості об'єктів архітектури [2, с. 102]. Аналіз збережених архітектурних пам'яток дозволяє виділити основні композиційні принципи та засоби виразності, уживані протягом цієї доби. Проблема генези й еволюції сакральна-меморіальної архітектури Поділля опрацьована вкрай слабо. Це пояснюється

складністю мистецько-архітектурних досліджень здебільшого зруйнованих і спотворених храмів, каплиць, гробниць, склепів, а також недостатньо опрацьованою джерелознавчою базою. Комплексне вивчення декоративних деталей сакральнo-меморіальної архітектури періоду XVII – XVIII ст. дозволить визначити закономірності розвитку стилістики на місцевому ґрунті, з'ясувати відповідні причинно-наслідкові зв'язки еволюції та взаємовпливи, що характеризують їхню типологію і художні особливості. Вони сприятимуть запровадженню нової творчої методики в сучасну архітектурно-декоративну практику та архітектурний дизайн сучасної сакральнo-меморіальної архітектури.

Сакральне мистецтво – тонка невловима межа між індивідуальним і суспільно значущим, між містичним, ірраціональним і реальним. Воно завжди відображало духовні, моральні, естетичні вартості суспільства та його часу, надаючи цим вартостям особливого статусу святостей. Не є таємницею, що церква впродовж багатьох віків була для українського народу тим об'єктом, куди вкладали найкращі досягнення українського творчого генія. Це стосувалося й архітектурного образу, і внутрішнього оздоблення церковного мистецтва. Зароджене у формах стилістики візантизму, засвоївши протягом віків стильові течії європейського мистецтва, українське сакральне мистецтво, зокрема архітектура завжди прагнула власної національної самоідентифікації, інтерпретуючи усталені канони, типи, сюжети через призму національного світосприйняття. І в кожній епосі, кожній стилістичній течії воно сягало найвищих злетів творчої думки [3, с. 290].

Кінець XVII – XVIII ст. у європейському зодчестві пов'язаний з розвитком архітектурного стилю бароко. Цей стиль відзначався небаченою пишністю форм, насиченістю декорів пластикою, вигнутістю ліній, грою кольорів, світла й тіні. Українське барокко найяскравіше втілювалося у храмовому будівництві. На цей час припадає створення оригінальних і неповторних за зовнішнім виглядом храмів, де мурована сакральна архітектура епохи досягла виняткового мистецького та стильового виразу. Зовнішній вигляд споруд вражав грандіозністю і величчю, захоплював пластичним вирішенням фасаду, в якому декоративні рельєфні мотиви, що виступали на кольоровому тлі стін, становили живописний зв'язок із оточенням. Тут усе було спрямоване на посилення емоційної дії, всупереч попереднім класичним пропорціям і стриманості. Фасад набув першочергового значення і став важливим моментом в архітектурі бароко, що тісно зближувало українську архітектуру цього періоду з європейською (краса і велич архітектури, оптимізм, естетичне втілення національного менталітету і віри у здійснення державницьких ідей).

В силу тих самих економічних чинників муроване будівництво у Гетьманській державі існувало в основному лише в культовому зодчестві. Однак це не завадило розвиватися нашій архітектурі повноцінно. Навпаки, одним із найвиразніших видів будівництва у всі часи та у всіх народів було сакральне. Адже відомо, що у давні часи релігія була об'єднуючим чинником. Саме тому у культовій кам'яній архітектурі XVII – XVIII ст. втілювалася національна українська ідея, менталітет нашого народу. Близьке українцям за духом європейське барокко знайшло сприятливий ґрунт для поширення на українських землях. Однак під впливом місцевих традицій цей стиль так сильно видозмінився, що тепер його неможливо сплутати з ніяким іншим. Вибаглива пишність та вигадливість європейських барокових декорів поступилася більш стриманому використанню ліпного орнаменту на стінах українських споруд. Потужний сплеск будівельної та архітектурної активності, спричинений відродженням української державності у XVII – XVIII ст., породив істотно високу національну культуру в Україні, зокрема, архітектуру. За цей час було створено десятки і сотні неповторних шедеврів зодчества, які стали невід'ємною частиною українського ландшафту. Ці споруди дихали національним колоритом. У народній пам'яті монастирі та храми завжди ототожнюються з піднесенням національної свідомості та боротьби за власну державу [5, с. 43].

Сакральнo-меморіальні архітектурні пам'ятки зустрічаються на усій території Поділля – як в обласних містах, так і у містечках та селах регіону. Цікавими та багатими на об'єкти для досліджень є міста різних регіонів України: Житомир, Вінниця, Бар, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Ізяслав, Бердичів, Кременець, Збараж, Терехівля, Бучач, Чортків та інші. Водночас, критичною масою у порівнянні є невідомі широкому загалу та занедбані архітектурні пам'ятки подільського регіону, які заслуговують на належну увагу та спеціальне наукове дослідження.

У сакральнo-меморіальній культурній спадщині Поділля збереглося чимало об'єктів, які можна вважати перлинами художньої творчості. Наприклад, до них належать різні архітектурні об'єкти поховань, невеликі храми та каплиці, оригінальні гробниці та склепи, зведені за

проектами відомих архітекторів (напр., у м. Житомир, м. Кам'янець-Подільський). Багато об'єктів виконувалися і народними умільцями-аматорами з використанням різноманітних матеріалів, за певними композиційно-стильовими правилами [7, с. 209].

Сакральні об'єкти умовно поділяють на групи: 1) храми, каплиці; 2) гробниці, склепи 3) надмогильні пам'ятники. Також класифікують архітектурні об'єкти : 1) за матеріалом (бетон, метал, камінь, дерево, комбіновані); 2) за положенням у просторі (вертикальні, горизонтальні, комбіновані, об'ємно-просторові). Вертикальні – циппус, плита, стела,obelisk, колона, колона усічена, цоколь, пілон, постамент; горизонтальні – плита горизонтальна, плита трапецієвидна, плита з підголівником; комбіновані – з горизонтальних і вертикальних плит; об'ємно-просторові – едикула, портик балдахін, курган з каменю, портал, каплиця, гробниця, склеп [7, с. 202].

Органічний зв'язок надгробного пам'ятника з основними видами мистецтва – архітектурою, скульптурою, живописом, декоративно-прикладним мистецтвом – зумовлював участь даного ремесла в національно-культурному розвитку. Творці меморіальних пам'ятників, як правило, чітко орієнтувалися в особливостях культури свого часу та відтворювали її в роботах. Вони, аналізуючи творчий доробок своїх попередників, відображали нові соціальні віяння, що виявлялися в той або інший період.

Дослідження сакрально-меморіальної архітектури подільського регіону України є спробою висвітлити основні історичні етапи генезису та розвитку сакрально-меморіального мистецтва Поділля XVII – XVIII ст. Залучення до дослідження невідомих і маловивчених об'єктів дасть змогу отримати більш повні загальну характеристику, а також уточнені типологію та стилістичні відмінності декоративних елементів сакральної архітектури досліджуваного регіону.

Дослідження сакральної архітектури подільського регіону надає можливості розглянути художньо-стилістичні особливості декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою, а саме проаналізувати техніки виконання, стилістику і семантику орнаментальних мотивів, простежити розвиток схем орнаментів, дослідити формоутворення в межах стильових і типологічних груп, висвітлити колористичну палітру оздоблення. Здійснити аналіз декоративних елементів сакральної архітектури за матеріалом виготовлення (художнє дерево, художній метал, природній та штучний камінь, художня кераміка, художнє скло).

Історична пам'ять є важливою складовою ідентичності нації. Тому її стан суттєво впливає на консолідованість суспільства і державну безпеку країни. Колективні уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є зорові образи. Візуальний компонент історичної пам'яті включає: монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники та місцевості, музейні експозиції й окремі меморіальні речі, цвинтарі загалом чи певні поховання та інше. Вказані матеріальні об'єкти вважаються найвидовищнішою і наочнішою формою пам'яті індивіда та суспільства загалом [4, с. 13].

Сакральним архітектурним пам'яткам, навіть пластично чи образно багатим, не приділялося належної уваги протягом досить тривалого періоду. Вилучена тоталітарним режимом зі сфери духовної та матеріальної культури, народна цвинтарна різьба не ввійшла в «Історію українського мистецтва», мистецтвознавчі нариси, монографії, інші публікації особливо ті, що виходили протягом останніх десятиріч режиму. Не знайшлося в них місця і для професійної надмогильної скульптури, сакральної за змістом, за винятком хіба що пам'ятників окремим видатним особам або ж створених відомими авторами. Здебільшого вона розглядається в контексті з іншими явищами суспільного та художнього життя.

Висновки. У результаті опрацювання наукових джерел із досліджуваної тематики виявлено, що художні особливості сакрально-меморіального мистецтва Поділля XVII – XVIII ст. досі не були предметом цілісного наукового вивчення. Тому одним із наших бачень у статті постає спроба загального аналізу та вивчення сакрально-меморіальних об'єктів Поділля (храмів, каплиць, надмогильних пам'ятників, гробниць, склепів) у більш повній, доповненій класифікації, яка дасть змогу повніше та цілісніше провести мистецьке дослідження декоративних елементів у синтезі з архітектурою подільського регіону XVII – XVIII ст. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні художніх особливостей сакрально-меморіального мистецтва Поділля, в усіх різноманітних типологічних і стилістичних проявах, які є унікальним мистецьким явищем, складовою частиною національної культурної спадщини України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асєєв Ю. С. Історія української архітектури / Асєєв Ю. С., Вечерський В. В., Годованюк О. М. // [за ред. В. І. Тимофієнка]. – К. : Техніка, 2003. – С. 472.

2. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII – XVIII ст. / В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – К. : Українознавство, 1994. – Вип. 1. – С. 102–113.
3. Гарасимчук Т. Сучасний розпис храму Пресвятої Трійці : Сакральне мистецтво Бойківщини / Т. Гарасимчук // Шості наукові Драганівські читання : зб. статей. Дрогобич, 2003. – С. 290.
4. Симоненко І. М. Стратегічні пріоритети / І. М. Симоненко // Меморіальний простір України : кризовий стан та шляхи оздоровлення. – К. : НІСД – 2009. – №4 – С. 13.
5. Третяк К. Українське бароко як вираз національної ідеї / К. Третяк // Етнічна історія народів Європи. – К. : КНУ, 1995. – С. 43.
6. Урсу Н. О., Березіна І. В. Православні храми Хмельниччини / Н. О. Урсу, І. В. Березіна // Наукові записки. Серія : Мистецтвознавство. – 2011. – №2. – С. 198.
7. Урсу Н. О. Сакральне мистецтво домініканського ордену на землях України (XVII – XIX ст.) Дис... д-ра наук зі спеціальності : 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. КНУ. – 2009. – 246 с.
8. Ус В. Узагальнена класифікація та типологізація православних надгробків / В. Ус. – Національний авіаційний університет, 2013. – С. 205–209.

УДК 78.04

Тетяна Медецька, Алла Афанасенко

ВПЛИВ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МУЗИКИ ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ НАВИЧОК У ШКОЛЯРІВ

Стаття розкриває міжпредметні зв'язки, зокрема музики та образотворчого мистецтва, їх вплив на формування у школярів інтересу до творчості взагалі, її сприймання та розуміння.

Ключові слова: інтеграція мистецтв, художньо-образні уявлення, творчі здібності, специфіка мистецької мови, сенсорика, «кольоровий слух».

Статья раскрывает межпредметные связи, в частности музыки и изобразительного искусства, их влияние на формирование у школьников интереса к творчеству вообще, ее восприятия и понимания.

Ключевые слова: интеграция искусств, художественно-образные представления, творческие способности, специфика художественного языка, сенсорика, «цветной слух».

The article reveals the interdisciplinary communication, including music and fine arts, their impact on the formation of students' interest in creativity in general, its perception and understanding.

Keywords. Integrating arts, artistic and imaginative idea, creativity, specific artistic language, sensing, «colored hearing».

Постановка та актуальність проблеми. З найдавніших часів внутрішня єдність різних видів мистецтва є основною тенденцією розвитку художньої культури. Всі види мистецтва споріднені й покликані до життя потребами людей – естетичними, пізнавальними, комунікативними, виховними тощо. Немає мистецтва головного або другорядного. Жоден вид мистецтва не може бути замінений іншим, а всі разом вони утворюють динамічну систему, єдиний організм із загальними закономірностями.

Загальний аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато таланту, розуму й енергії вклали у розробку педагогічних проблем, пов'язаних із творчим розвитком особистості, в першу чергу особистості дитини, підлітка, видатні педагоги А. Блонський, С. Шацький, Б. Яворський, Б. Асаф'єв. Спираючись на їхній досвід, збагачений розвитком науки про навчання та виховання дітей, кращі педагоги В. Шацька, Н. Гродзенська, Д. Кабалецький, Л. Горюнова, Л. Школяр, О. Ростовський, О. Рудницька продовжували і продовжують

теоретично і практично розвивати принцип творчого розвитку дітей та юнацтва, бо саме він народжує в дитині живу фантазію, уяву. Про величезну роль мистецтва, творчої фантазії у розвитку наукового мислення свідчить хоча б той разючий факт, що значна частина науково-технічних проблем висувалася спершу мистецтвом, а вже потім, часто через століття і навіть тисячоліття, вирішувалася наукою і технікою [4, с. 31].

Мети статті – короткий аналіз значення введення елементів інтеграції мистецтв у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи, що передбачає її як засіб, спрямований на цілісне пізнання світу учнями й розвитку їх творчих здібностей.

Виклад основного матеріалу. Введення інтеграції мистецтв у процес художнього навчання і виховання покликане: висвітлити багатогранність світу, посилити естетичний вплив художніх образів на особистість, розширити межі художньо-образних уявлень, розвинути творчі здібності.

Мета інтеграції мистецтв – формувати установки на естетичне світосприймання. При цьому вирішуються завдання: формування уявлень про специфіку мови мистецтв, розвиток художнього сприймання – мислення на основі порівняння елементів естетичної інформації, розвиток творчого потенціалу учнів, розвиток емоційної сфери особистості, накопичення естетичних (музичних та художніх) вражень [7, с. 60].

Учні опановують естетичні поняття на художньо-естетичному матеріалі, що поєднує національні культурні традиції та здобутки світової спадщини, зразки класичного і сучасного мистецтва різних стилів, жанрів, що всіляко збагачує її уявлення, збагачує учнів враженнями.

На думку Л. Виготського, правильне виховання полягає в тому, щоб збудити в дитині те, що в неї є, допомогти цьому розвинути і спрямувати цей розвиток у правильне русло [2, с. 47].

Найбільш сприятливим до образного пізнання світу й мистецтва є молодший шкільний вік. На першому етапі навчально-виховної роботи увага вчителя повинна бути спрямована на виховання в дітей позитивної емоційної чутливості естетичного почуття, що означає, перш за все вплив на свідомість і почуття школярів. У зв'язку з цим однією з умов формування в дітей естетичних почуттів до природи є розвиток їхньої сенсорики. Тому в роботі з учнями I класу основну увагу треба приділяти накопиченню та збагаченню їхнього емоційно-чуттєвого сенсорного досвіду, використовуючи яскраво виражені за емоційністю твори різних видів мистецтва, які сприяють естетичному орієнтуванню у світі мистецтва [3, с. 47].

У II класі змінюються методи формування естетичних почуттів. Одним із найбільш педагогічно виправданих методів розвитку в учнів здатності до цілісного емоційно усвідомленого засвоєння естетичних явищ є порівняльно-зіставний, який допомагає більш тонкому розумінню мистецтва [3, с. 48]. Його можна використовувати, зіставляючи твори різних видів мистецтва, що надає можливість не тільки глибше зрозуміти специфіку вираження почуттів у живописі та музиці, а й закріпити уявлення про мистецтво як специфічну форму відображення реальної природи.

У формуванні асоціативності та вибірковості естетичного почуття велике значення відіграє так званий «кольоровий» слух. Фіксація емоціональної модальності твору кольором може розглядатися і як результат самовираження дітей і як співпереживання музичного образу. Тому доцільно пропонувати учням використовувати 4 кольорових знаки: червоний – символ радості, зелений – символ спокою, задоволення, стальний – печалі, смутку, журби, чорний – тривоги, злості. Ця кольорова гама складена на основі асоціацій, розроблених М. Леонтовичем, О. Скрябіним та іншими композиторами.

Після споглядання картини учням пропонується подумати, музичний твір якого характеру з використанням яких засобів виразності міг би відобразити настрої творів живопису.

Після розповіді дітей доцільно прослухати музичний твір. Учні порівнюють власні «твори» з музикою. У разі протиріччя власного бачення та авторської концепції пояснюють його причини. Така взаємодія мистецтв дає змогу учням доповнити, поглибити їх уявлення про навколишній світ.

Подальше виховання естетичних почуттів передбачає співвідношення образів навколишнього світу та їх втілення у творах мистецтва особливостями особистості дитини, її індивідуальним емоційним досвідом, суб'єктивним баченням світу. Тому в III класі першочергового значення набуває виховання усвідомленості естетичного почуття через оцінно-інтерпретаційну й особистісно-рефлексивну діяльність учнів.

Тут слід звертати увагу дітей не тільки на вміння відповідати на питання вчителів, а й самому ставити їх. При цьому різко підвищується зацікавленість творами мистецтва. Вчителю

ж надається можливість зрозуміти, про що думає дитина, які почуття у неї виникли, як вона зрозуміла твір, що її особливо зацікавило.

У IV класі доцільно використати порівняльно-зіставний метод з деякими ускладненнями. Так, організацію сприйняття різних видів мистецтва необхідно здійснювати за допомогою методу «багатозначних контекстів», що передбачає поєднання одного і того ж художнього твору з різними творами на цю ж тему. Наприклад, «Осінь пісня» П. Чайковського поєднується з картиною У. Бокая «Осінь. Радванський ліс». Тут музика сприймається як світла печаль, навіяна прощанням із красою осінньої природи. Зіставлення музики П. Чайковського з картиною М. Дерегуса «Золота осінь» допоможе дітям почути нове в музиці, сприймати її як пісню про самотність, душевну розгубленість. Введення «Осінь пісні» в новий контекст – поєднання з картиною того ж художника «Негода», зможе відкрити дітям в музиці П. Чайковського трагічні почуття.

Наведені вправи, з одного боку, вчать дитину адекватному зовнішньому вираженню почуттів, з другого – більш тонкому виділенню не тільки емоційної доміанти художнього твору, а й різних відтінків головного почуття.

Збагачення художньо-образного мислення є важливим завданням у розвитку творчого потенціалу дітей. Від того, наскільки мислення школярів збагатиться образним елементом і асоціативними зв'язками, залежить успіх у навчанні та розвитку загальних здібностей. Зв'язки музики та живопису багатопланові та різносторонні.

Багато спільного мають емоційна атмосфера музичного твору та колорит живопису. Звучання музики в єдиному образно-емоційному ключі, де кожний акорд, кожна фраза розвиває та утверджує ідею композитора, зіставляється з колоритом у живописі, побудованому на єдності кольору, яка передає настрій художника, його ставлення до того, що зображається.

Ознайомлюючи дітей з колоритом у музиці та живописі, можна звернутися до одного з шедеврів європейської музики – «Болеро» М. Равеля, порівнюючи його зі знаменитою серією картин К. Моне «Руанські собори». Як відомо, засобом виразності колориту в музиці є гармонія та тембр. Тому «Болеро» М. Равеля дає можливість ознайомити дітей із образністю, виразністю музичних тембрів.

«Болеро» – зразок образно-живописного симфонізму, блискуча оркестрова п'єса, в якій зміна, гра тембрів заворожує своїм багатством. Вона нагадує витончене мереживне плетіння. Основна тема розвивається у 18-ти великих варіаціях, у яких майже незмінними лишаються мелодія, ритмічний малюнок малого барабану, тональність (лише в кінці – різке переміщення з C-dur в E-dur), гармонія та тембр. Змінюються лише оркестрові тембри, фактура та динаміка. Тема ніби виступає в новій емоційній палітрі, дозволяючи слухачам відчувати різні емоції, подібні до того, як К. Моне побачив перетворення Руанського собору в різні години доби.

Для розвитку кольорового відчуття можна використати багато творчих завдань. У їх основі лежить метод зі ставлення акорду кольорів однієї гама, метод створення кольорових ритмів, метод контрастного зі ставлення кольорів стосовно головного, домінуючого кольору, який можна назвати основним «мелодичним голосом». А насичення одного кольору порівняти з поступовим посиленням звучання одного звуку – «крещендо».

На уроках, присвячених порівнянню колориту і змісту всієї картини зі звучанням того чи іншого твору чи інструменту, ми використаємо музику А. Вівальді та живопис В. Борисова-Мусатова, твори М. Врубеля та С. Рахманінова, В. Кандинського та А. Шнітке.

Про органічний зв'язок живопису та музики, їх спільні риси свідчать творчі процеси та сама творчість композиторів М. Римського-Корсакова, О. Скрибіна, художників В. Кандинського, Ф. Платова. Ці та інші майстри свої відчуття від сприйняття музики передавали в кольорі. Наприклад, В. Кандинський асоціював звук труби та звучні удари барабана з яскраво-червоним кольором, звуки флейти – з блакитним, а звучання англійського рижка або гобоя «на глибоких басах» – з фіолетовим кольором.

Велику увагу пошукам зв'язків між звуком і кольором приділяв видатний український композитор М. Леонтович. Він зазначав: «Мене цікавить, які кольори ви використали для високих тонів і які для низьких. Мене цікавить ваша спроба тому, що я часто думаю над тим, як поєднати звук і колір» [8, с. 32].

Вчителю важливо вміти знаходити на основі внутрішньої спорідненості художніх образів аналогії в творчості композиторів і художників. Причому робити це слід навіть там, де відсутня назва, яка б націлювала на певні переживання.

Хоча між окремими творами А. Хачатуряна і М. Сар'яна немає безпосередніх зв'язків, проте добре відчутна єдність світосприйняття двох видатних митців. Обидва зуміли передати радість буття яскравими барвами, обидва любили «присмак сонця» в мові рідної Вірменії.

Музику О. Скрябіна можна зіставити з творчістю М. Врубеля, виражальна сила картин якого полягає багато де в чому в колористичному звучанні. Й у Скрябіна, й у Врубеля мелодія-рисунок домінує над темброво-колористичними сполученнями. Кожен із митців мовою улюбленого мистецтва втілює у своїй творчості дух переломного, тривожного часу – початок ХХ ст.

Не можна до кінця зрозуміти стиль музики К. Дебюссі, не ознайомившись із творчістю художників-імпресіоністів. Адже відомо, що як художня течія імпресіонізм зародився в живописі, а вже потім проявився в музиці. Радісне світвідчуття, передача найтонших настроїв, чуттєве ставлення до природи, що проголошується найпершим джерелом натхнення – все це споріднює творчість цих художників і композиторів.

Насичена кольорова палітра М. Реріха нагадує темброву різнобарвність І. Стравінського.

Також можна рекомендувати порівняння окремих, близьких за настроєм творів. Наприклад, «Весна. Велика вода» І. Левітана – з «Весною» Е. Гріга; «Богатирська симфонія» О. Бородіна – «Три богатирі» В. Васнецова.

Багато спільного між творами образотворчого мистецтва та музикою ми знаходимо навіть у засобах художньої виразності [1, с. 20]. Хоча, на перший погляд, у них не може бути нічого спільного. Творіння живописця ми сприймаємо зором, а музичні опуси – слухом. Насправді виразові засоби музики і живопису підпорядковані певним загальним художнім закономірностям, що мають універсальний характер. Такими категоріями, спільними для всіх видів мистецтва, є ритм, простір і час.

Ритм може надати музиці певного характеру. В цьому розумінні говорять про ритм активний, плавний, поривчастий, спокійний, мінливий, широкий, гнучкий тощо. Але ритм можна застосовувати і до творів живопису. Прикладом можуть послужити орнаментальні композиції української народної художниці Ганни Собачко-Шостак. Своєю довершеністю, музикальністю вони багато в чому завдячують ритмові. Чудернацькі, мальовничі візерунки завітчують полотно гармонійно-пропорційно, з певними художньо продуманими інтервалами.

Поряд з ритмом універсальною художньою категорією є просторові зображення. В образотворчому мистецтві відтворення простору – цілком зрозуміла закономірність, що не потребує додаткових пояснень.

В музиці теж можна назвати ряд творів, що викликають просторові уявлення. Це, скажімо, «Ніч у Мадриді» М. Глінки, «Картинки з виставки» М. Мусоргського, прелюдії К. Дебюссі та ін.

Такий складний жанр музичного мистецтва, як поліфонія, також має свої аналогії в образотворчому мистецтві. Якщо подивитись на відому скульптурну композицію «Лаокоон», можна відчутти її «поліфонічне» звучання.

Відомий литовський композитор і художник М. Чюрльоніс часто передавав свої музичні враження пензлем і фарбами. Зокрема, поліфонічністю барв і настроїв позначена його картина «Фуга», в якій знайдено відповідні музичним образам просторові зображення [1, с. 17].

Мелодія, душа музики, один із найсуттєвіших і найважливіших засобів музичної виразності, також пов'язана із просторовими враженнями. На цьому ґрунтується її зв'язок з рисунком-контуром – теж дуже важливим виражальним засобом живопису. Звернімо увагу на полотна давньоруських майстрів. Виразність, музикальність їх картин багато де в чому визначається м'якістю, плавністю ліній, заокругленими жестами, що відтворюють спокійну велич образів, справжню жіночність або строгу, стриману силу.

Практика показує, що використання картин живопису на уроці музики утруднена відсутністю у більшості вчителів необхідної мистецтвознавчої та методичної підготовки. Доводиться спостерігати, що головний акцент у сприйманні картин живопису нерідко переноситься на переказ сюжету, повідомлення цікавих і навіть захоплюючих відомостей про епоху, художника, творчий процес. Учні стають у цій ситуації не глядачами картини, а слухачами розповіді. Тому належить постійно пам'ятати, що твір мистецтва діє безпосередньо власними засобами, говорить власною мовою, і лише опосередковано – через пояснює слово [8, с. 47].

Розповідь про картину повинна пов'язуватися з її змістом і значною мірою відтворювати її композиційну структуру. Відірваність сюжету від композиційних зв'язків утруднює осягнення внутрішнього змісту й емоційної атмосфери картини. Зіставлення творчості художників та

композиторів, порівняння окремих творів, аналогії між виразовими засобами різних видів мистецтва – ці прийоми спрямовані не стільки на нагромадження певних знань та відомостей, скільки на формування естетичних поглядів і смаків учнів, щоб дозволити їм у майбутньому бачити всю систему художньої взаємодії мистецтва, знаходити органічні зв'язки музики з навколишнім життям, розуміти і проявляти інтерес до мистецтва взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батицький М. Використання творів живопису на уроках музики / М. Батицький // Музика в школі. – 1989. – Вип. 5. – С. 16–21.
2. Выготский Л. Психология искусства / Л. Выготский. – СПб. : Азбука, 2000. – С. 47–48.
3. Горобець Н. Формування естетичних почуттів у молодших школярів засобами мистецтва / Н. Горобець // Рідна школа. – 1999. – № 11. – С. 46–49.
4. Дмитриева Л. Г. Методика музыкального воспитания в школе / Л. Г. Дмитриева., Н. М. Черноиваненко. – М. : Академия, 2004 – 240 с.
5. Дмитрук Н. Осінні мотиви у музиці, живопису, художньому слові / Н. Дмитрук // Позакласний час. – 2000. – № 7.
6. Лавриш І. Художнє виховання / І. Лавриш, Н. Верещагін // Освіта України. – 1999. – № 33–34. – С. 10.
7. Мартянова Г. Взаємодія мистецтв у поліхудожньому розвитку учнів / Г. Мартянова // Рідна школа. – 2001. – № 5. – С. 59–61.
8. Падалка Г. Учитель, музика, діти / Г. Падалка – К. : Музична Україна, 1982. – 76 с.
9. Резник М. Культура творческого саморазвития личности / М. Резник. – Днепропетровск : ГНОЦ «Творчество», 2002. – 104 с.

УДК 378.14+76

Катерина Склярчук, Юлія Трачук

ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ У СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається педагогічна проблема високої художньо-графічної підготовки майбутніх учителів та їх методичної майстерності в галузі методики художнього навчання основ мистецтва графіки, здатності донести широкий спектр знань галузі художньої культури в цілому і, в тому числі, й мистецтва графіки.

Ключові слова: мистецтво графіки, художня культура, художньо-графічна підготовка, художньо-педагогічна освіта.

В статье рассматривается педагогическая проблема высокой художественно-графической подготовки будущих учителей и их методического мастерства в области методики художественного обучения основам искусства графики, способности донести широкий спектр знаний области художественной культуры в целом и, в том числе, искусства графики.

Ключевые слова: искусство графики, художественная культура, художественно-графическая подготовка, художественно-педагогическое образование.

Graphical and artistic preparation of teachers in the system of pedagogical education. In this article is considered pedagogical problem of high graphical and artistic preparation for future teachers and their methodical mastery in the sphere artistically methodology of learning the bases of graphical art, ability to convey wide spector of knowledge in the sphere art and culture in general including graphic art.

Keywords: graphic art, art and culture, graphical and artistic preparation, pedagogical and artistic education.

Постановка та актуальність проблеми. Чим далі ми йдемо до автоматизації, уніфікації, використання комп'ютерів, що вносять прохолоду в людські душі та стосунки між людьми, все

більше і більше набуває актуальності проблема розвитку видів мистецтва, які можуть це компенсувати. Образотворче мистецтво найбільш придатне для цієї компенсації. Яскраво це проглядається на прикладі методичної організації не лише процесу формування в особистості графічного сприйняття, а й формування здатності до образної уяви про предметний світ, що може трансформуватися в змісті графічних аркушів, композиціях, виражених у конкретних художніх техніках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В мистецькій освіті індивідуальний підхід до навчання – є педагогічною основою підготовки майбутнього педагога-художника. Індивідуалізація навчання з особисто-орієнтованим спрямуванням є процесуальною динамічною формою пізнання-уміння студентів у процесі їхньої художньо-графічної підготовки.

Над поглибленням нових наукових розробок методологій досліджень основ мистецтва графіки та художньо-графічної підготовки вчителів працювали і працюють такі науковці як Н. Ростовцев, Л. Медведєв, Л. Диклич, М. Резниченко, М. Кириченко та ін.

Формулювання мети та завдань статті. Метою нашої статті є дослідження названої проблеми із поглибленим вивченням художньо-педагогічної підготовки майбутніх фахівців у галузі графічного мистецтва. Реалізація мети зумовлюється постановкою таких завдань, як: аналіз методики навчання основ мистецтва графіки, наочно-методичного забезпечення процесу освоєння основ зображення в художніх техніках мистецтва графіки; ознайомлення і вивчення літературних джерел у галузі мистецтвознавства з досліджуваної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Глибока науковість, досвід, традиції і сучасність субкультур є важливими складниками педагогічної освіти початку XXI сторіччя. Від них залежить успіх суспільного завдання – реформування системи професійної підготовки майбутніх учителів, котрі повинні мати максимально високий рівень освіти, що відповідає вимогам сучасності. Але реформа – не революція, не доктрина, не заперечення минулого як непотрібного і застарілого. Вона не повинна перерости у реформацію. Реформа освіти має зберегти і примножити все краще, що є в скарбниці нашої художньо-педагогічної освіти, закріпити мистецькі традиції та удосконалити основи національної художньої культури. Актуальним сьогодні є вислів Т. Г. Шевченка, котрий наголошував у своєму педагогічному заповіті: «Чужому навчайтесь і свого не цурайтесь».

Як би не змінювалися форми педагогічної освіти в різні епохи та часи її існування, незмінними залишаються три базових принципи, на яких ґрунтується система художньо-педагогічної підготовки майбутніх фахівців – пізнання культури і мистецтва, виховання особистості, компетентного професіонала в галузі образотворчого мистецтва, формування здатності донести художньо-естетичну цінність мистецтва до юного покоління в контексті сучасної культури. Незмінними в системі мистецької освіти також залишаються як художні, так і дидактичні проблеми пізнання, навчання-уміння, а саме «форма», «композиція», «колір», «простір», «художні техніки та їх способи і прийоми виразного зображення». Саме в цьому напрямку потрібно організовувати й здійснювати навчально-виховний процес на заняттях із дисципліни «Художня графіка» [1, с. 45].

Керівництво процесом освоєння основ мистецтва графіки в ході навчальної діяльності, в свою чергу, потребує від педагога високої художньо-графічної підготовки та методичної майстерності в галузі методики художнього навчання, здатності донести широкий спектр знань галузі художньої культури в цілому і, в тому числі, мистецтва графіки. Пошуки нових принципів навчання основ мистецтва графіки можуть і повинні здійснюватися за умов збереження основ навчання – оволодіння образотворчою графічною грамотою [9, с. 48].

Від сучасного вчителя вимагається високий професійний рівень найширшого спектра знань, враховуючи знання філософських теорій, мистецтва, психології мистецтва, культури в цілому. Отже, стан художньо-педагогічної освіти залежить від того, який характер і напрям отримує національна освіта в європейському освітньому просторі, яких випускників буде готувати вища школа [2, с. 10]. Цінність реформування, наукового відкриття і досягнення культурологічної, мистецтвознавчої та психолого-педагогічної науки набуває дієвого сенсу в практичній сфері її застосування.

Серед спеціальних дисциплін, що вивчаються на художньо-графічних факультетах, особлива увага приділяється академічній дисципліні «Художня графіка», так як це одна з фахових мистецьких дисциплін у системі навчальних предметів державного компонента, що входять до освітньо-професійної програми теоретичної і практичної підготовки майбутніх учителів образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва [3, с. 20].

Мистецтву графіки притаманні особливі образи й асоціації, що пов'язані з художнім мисленням митця та його мисленням «в матеріалі» й естетичним відчуттям, художнім сприйняттям реального світу. Психологічне сприйняття навколишньої дійсності відбувається у кожної людини індивідуально на чуттєвому (емоційному) і логічному (раціональному) рівнях пізнання світу [2, с. 32].

Заняття цим видом мистецтва розвивають у майбутніх спеціалістів навички й уміння використовувати виразні засоби зображення художньо-графічними матеріалами для вирішення різноманітних навчальних і творчих завдань.

Для графічного зображення потрібно мати чіткі уявлення про ознаки предметного світу, а також вміння виразити їх у графічній формі на площині паперу, тобто перетворити предметний світ і його художнє сприйняття як образу способом зображення. Отже, усвідомлення сутності мистецтва графіки як своєрідної функції образотворення людиною протікає в процесі навчання-пізнання-уміння.

Вчитель образотворчого мистецтва повинен добре володіти теорією і методикою викладання свого предмета, враховуючи нововведення Болонського процесу, навчати основам графічного мистецтва, уміти виправити роботу учня та показати прийоми роботи різними матеріалами [7, с. 74].

Програма надає особливу увагу практичним заняттям, зміст яких спрямовано на формування системи умінь зображати різними художніми матеріалами, тобто за допомогою графічних технік передавати фактуру, матеріальність, різноманітний стан природи, досконало використовувати виразні можливості графічних прийомів та способів графічного формоутворення образу [5, с. 27].

У кожній художньо-графічній техніці свої, тільки їй притаманні виразні можливості. Вибір техніки тісно пов'язаний з вибором інструментів і матеріалів, що впливає на зміст і візуальне сприйняття роботи. Практичне оволодіння основами мистецтва графіки дозволить ефективно, на професійному рівні використовувати його в педагогічній та художньо-творчій діяльності.

Отже, вивчення курсу зумовлене необхідністю формування в студентів комплексу теоретичних і практичних знань про засоби та матеріали графіки, технічні прийоми та способи графічного зображення. Комплекс цих базових знань є необхідною дидактичною умовою для практичної діяльності в галузі художньої графіки, становить основу професійної художньо-графічної майстерності студента [4, с. 56].

Аналіз професійного росту студентів у галузі мистецтва графіки доводить, що студенти недостатньо або зовсім не піклуються своєю образотворчо-технічною майстерністю, користуючись лише незначною кількістю прийомів, які були їм запропоновані на початку навчання, або тим, що відповідає їхнім природним нахилам та уподобанням. Згодом це приводить до жорсткого закріплення обмеженої кількості художніх і технічних прийомів, їхньому постійному домінуванню в роботі, невиправданій однобічності їх застосування в графічному рисунку. І як результат – формується монографічний стереотип та вузькість технічного мислення студента, зупиняється якісне зростання художньо-графічних зображень [10, с. 8]. Неуважність до техніки графічного зображення згодом стає звичкою, від якої дуже складно відмовитись. І якщо в початкових завданнях поверховість технічних знань в певній мірі є закономірною, то у наступних, більш складних роботах одноманітність та технічна недосконалість стають помилкою, а у подальшій самостійній творчій роботі призводить до неусвідомлення світло-тонової, фактурної, просторової та лінійно-пластичної образності в графічному рисунку, робить неможливим реалізацію самого творчого пошуку в художньо-графічній діяльності.

Навчання основ мистецтва художньої графіки розглядається як важлива педагогічна проблема та необхідний дидактичний засіб введення особистості в світ творчості, як умова для активної образотворчої діяльності взагалі, як процес формування графічного уміння зображати навколишній світ у будь-якій художній техніці з її прийомами та способами формоутворення. Тому проблема дидактичного та наочно-методичного забезпечення процесу освоєння основ зображення в художніх техніках мистецтва графіки потребує свого вирішення і виступає як важливе самостійне завдання художньої педагогіки. Зрозуміло, такий дидактичний підхід не є єдиною умовою формування творчої потреби та художнього виявлення особистості [8, с. 118]. На заняттях, що пов'язані з темами графічного мистецтва, здійснюються більш широкі педагогічні завдання: розкриття художньої мови графіки в практичній роботі, збагачення сенсорного досвіду, розвиток естетичного світосприйняття і уяви, образного та композиційного, графічного мислення, емоційного відгуку на прекрасне, формування

художньої культури особистості тощо [9, с. 55]. Доцільність навчання основ мистецтва графіки і результативність навчання-уміння з особистісно-діяльнісним підходом можливі, якщо включити студентів у систему організаційних форм і методів навчально-творчої, художньої роботи, яка оформлює єдиний дидактичний комплекс, що враховує їхні індивідуальні особливості. Використання різноманітних методів у їх поєднанні (для вирішення навчальних завдань з метою розвитку індивідуальних творчих якостей майбутніх учителів) повинно базуватися, перш за все, на основі закономірностей мистецтва графіки, художньої творчості, які мають повною мірою дидактично забезпечувати процес навчання-уміння-пізнання-творчості [4, с. 38].

Оволодіння графічними техніками є ґрунтовною частиною методичної системи навчання в процесі художньо-педагогічної освіти. Саме ці аспекти і роблять проблему вивчення технік художньої графіки основоположною в процесі художньо-графічної підготовки студентів.

Висновки з проведеного дослідження. Індивідуальний підхід у процесі художньо-графічної підготовки студентів необхідно розглядати як форму професійного спілкування педагога і студента, коли педагогічний вплив педагога за допомогою методики наочного навчання спрямовано на розкриття в навчально-пізнавальній творчій діяльності індивідуальних потенційних можливостей і здібностей майбутнього учителя образотворчого мистецтва. Отже, освітній процес у сфері художньо-педагогічної підготовки вчителя має бути орієнтований, перш за все, на розвиток особистості, її самовизначення, персоніфікацію як компетентного фахівця в галузі художньої культури, в тому числі й у галузі мистецтва графіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Диклич Л. Мовою графіки / Л. Диклич. – К. : Мистецтво, 2007. – 202 с.
2. Кириченко М. А. Основи образотворчої грамоти/ М. А. Кириченко – К. : Вища школа, 2002. – 190 с.
3. Ли Н. Основы учебного академического рисунка : учеб. пособие для студентов вузов / Н. Ли. – М. : ЭКСМО, 2012. – 479 с.
4. Медведев Л. Г. Формирование графического художественного образа на занятиях по рисунку [Текст] : учеб. пособие для студентов / Л. Г. Медведев – М. : Просвещение, 1986. – 159 с.
5. Микола Бідняк [Текст] : живопис, графіка / автори-упоряд. М. Бідна, Т. Майчик, О. Майчик. – К. : Мистецтво, 2008. – 608 с.
6. Никодими Г. Б. Рисунок. Школа рисунка / Г. Б. Никодими – М. : ЭКСМО, 2002. – 160 с.
7. Резниченко М. І. Художня графіка. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 272 с.
8. Рисунок. Учебное пособие для студентов худ.- граф. фак. пед. инст. [под. ред. Серова А. М.]. – М. : Просвещение, 1995. – 271 с.
9. Ростовцев Н. Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе : учебник для студентов худож.-граф. ф.– 2-е издание., доп и перераб. – М. : Просвещение, 1980. – 239 с.
10. Таранов Н. Н. Основы учебного рисунка и производственной графики : Учебное пособие / Н. Таранов, С. Иванов. – Львов : Свит, 1992. – 20 с.
11. Українська графіка XI – початку XX ст. : Альбом. – К. : Мистецтво, 1994. – 328 с.

УДК 78.072

Надія Супрун-Яремко

МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОПІЛКОВОЇ ТРАДИЦІЇ ГУЦУЛІВ

У рецензії на монографію Б. І. Яремка «Сопілкова музика гуцулів», яка є підсумковою працею в галузі музичного карпатознавства, здійснено огляд змісту та комплексного й масштабного дослідження сопілкової культури гуцулів.

Ключові слова: окарина, фуярка, середня флюєра, денцівка, сопілкарі, сопілкові п'єси.

В рецензії на монографію Б. І. Яремка «Сопілкова музика гуцулів», которая является итоговой работой в области музыкального карпатоведения, сделан обзор содержания, комплексного и масштабного исследования свирельной культуры гуцулов.

Ключевые слова: окарина, фуярка, средняя флюера, денцивка, свирельщики, свирельные пьесы.

In a review of the monograph B. I. Yaremko «Sopilkoval Hutsul music», which is the final work in the field of music of Carpathian, an overview of the content of complex and large-scale research svirelly Hutsul culture.

Keywords: ocarina, fuyarka average floyera, dentsivka, piper, pipe plays.

Постановка та актуальність проблеми. У львівському видавництві «Сполом» побачила світ наукова праця етноорганолога професора Богдана Яремка, яка самою своєю назвою може збудити інтерес не лише у працівників академічних наукових установ, але й у тих, хто знає, шанує й досліджує Гуцульщину, оволодіває грою на сопілці, флейті або гобої чи кларнеті. І ті з них, хто старанно перечитають зміст, який охоплює різні аспекти щодо традиційних гуцульських сопілок, зокрема методики оволодіння грою на них, також презентує реконструйовані творчі портрети чотирьох видатних народних сопілкарів і нотний матеріал 29 записаних від 11 гуцульських музикантів і транскрибованих сопілкових п'єс, гадається, відчують наукову і практичну нетривіальність монографії, що є наслідком багаторічної дослідницької, творчої та педагогічної роботи її автора в галузі музичного карпатознавства. Додамо, що на сьогоднішній день Б. Яремко є поки що єдиним музикантом, котрий одноосібно, систематично (від 1977 р.) й комплексно займається народними карпатськими (гуцульськими і бойківськими) сопілками, зокрема, роблячи як педагог вищої школи успішні спроби впровадження їх вивчення в навчальний процес на базі власних науково-практичних і творчих досягнень.

Виклад основного матеріалу. Музично-етнографічні матеріали для написання монографії Б. Яремко нагромаджував у численних зимово-літніх фольклористичних експедиціях на теренах Східних Карпат, зокрема у селах Уторопи, Річка, Шепіт, Брустури, Космач Косівського району Івано-Франківської області, у яких функціонує потужна гуцульська інструментальна культура так званої космацько-шепітсько-уторопської традиції Галицької Гуцульщини. На базі записаних на аудіо і транскрибованих сопілкових п'єс (за загальноприйнятою у сучасному етноінструментознавстві методикою аналітично-синтезуючої письмової фіксації зразків інструментальної музики усного функціонування) та зібраної інформації (і в польових умовах, і з наукових джерел) вчений комплексно й масштабно дослідив сопілкову культуру цієї традиції, яку докладно презентував у двох книгах (фонографічна збірка «Уторопські сопілкові імпровізації». – Рівне, 1997. – 103 с.; навчальний посібник «Етноінструментознавство». – Рівне, 2003. – 188с.) і в багатьох наукових статтях.

Монографія «Сопілкова музика гуцулів» є підсумковою працею Б. Яремка в галузі музичного карпатознавства. Вона складається зі вступного авторського слова [1, с. 8-9]; трьох розділів [1, с. 10-152]; післямови [1, с. 153-156]; бібліографії [1, с. 157-162; 82 позиції]; резюме (укр. і англ. мовами) [1, с. 163-165]; Списку гуцульських традиційних сопілкарів – професіоналів та аматорів [1, с. 166-174; 37 позицій]; покажчика вокальних, сопілкових, скрипкових транскрипцій, розміщених у книгах Ф. Колесси, Ст. Мерчинського та Р. Герасимчука, у порівнянні з сопілковими транскрипціями Б. Яремка [1, с. 175-177]; додатку (світлина 1985 р. з ідентифікацією учасників зображених на ній музикантів) [1, с. 178]. Музичний матеріал у вигляді 29 транскрипцій розміщений у другій частині [1, с. 44-125] другого, наймасштабнішого розділу.

У вступному слові («Від автора») надається інформація щодо пропонованої монографії і матеріалів, на базі яких вона написана; перераховуються сопілкові інструменти, на котрих інформанти виконували свої награвання (керамічна зозуля, окарина, фуярка, середня флюера, денцивка); детально пояснюється транскрипційна методика з відображенням у нотних текстах дворядкових партитур (в яких у другому рядку виписано мелодичний каркас, у першому – докладне розшифрування мелізматичних знаків) структури музичних творів (диференційованих на музику «до співу», «до танцю», «до слухання», «до коляди» та маршову весільно-обрядову), також знакових позначень засобів виконавської виразності та «робочої» аплікатури. Наприкінці автор складає щире подяку «... гуцульським народним музикантам – й нині сущим, і незабутнім, – звуковий матеріал яких, зафіксований в нотному письмі та комплексно досліджений, залишиться пам'яткою традиційної музичної культури їх рідних сіл,

Прикарпаття і всієї України, а також слугуватиме дидактичним і репертуарним матеріалом для всіх, бажаючих оволодіти грою на гуцульських сопілкових традиційних народних інструментах» [1, с. 9].

Перший невеликий розділ [1, с. 11-14] присвячений розгляду т. зв. глобулярних керамічних сопілок: дитячої іграшкової зозулі з чотирма грифними отворами і десятиотворної окарини. Тексту розділу передують записані зі слів шепітського сопілкаря Миколи Данищука напівфантастична «приповідка» щодо закопаної на перехресті дороги сопілки з налитим в неї молоком, здоєним від чорної корови і через дев'ять днів випитим, після чого «у людини вже проявляє си той розум до музики, який вона не мала» [1, с. 10]. У розділі надається стисла інформація щодо історії поширення цих інструментів серед гуцулів, їх будови, морфології, також аплікатури тонів робочого звукоряду двох окаринових п'єс. Нотний матеріал представлений трьома мелодіями, записаними від Григорія Матійчука (зозуля; «Перші мелодії гуцульського музиканта»), Григорія Гавки (окарина; «Буковинська полька») і Дмитра Левицького (окарина; «Гуцульські мелодії на Буковині») [1, с. 44-49]. Додамо, що підрозділи 1.1. і 1.2. ілюстровані двома світлинами із зображенням Олександра Рибалка (колишнього студента Б. І. Яремка), який грає, відповідно, на зозулі та окарині. До речі, навчаючись в класі свого вчителя в 2006–2011 роках, О. Рибалко настільки успішно оволодів грою на шестигрифній гуцульській фоярці, виконуючи на ній транскрибовані Б. Яремком п'єси, що за їх виконання отримав звання лауреата на всеукраїнському конкурсі виконавців на сопілці і цимбалах (м. Луцьк), а на міжнародному фестивалі традиційного народного мистецтва «Покуть» (м. Харків) виступив з науковою доповіддю про гуцульського сопілкаря П. Реведжука, ілюструючи її грою на фоярці.

У другому розділі [1, с. 14-125], «Сопілки з шістьма грифними отворами», розглядаються три різновиди відкритої (безсвисткової) короткої фоярки: a^1 («камертонка»), b^1 («півтонка»), h^1 («сопілка тоном вище»), також відкрита (безсвисткова) середня флоєра h та свисткова денцівка a^1 . У підрозділі 2.1. визначено конструктивні особливості кожного з трьох різновидів фоярки, звуковисотні та аплікатурні позиції гри на них у так званих «основному», «нижньому», «середньому» та двох «високих» строях («голосах»), функції головних і субквартових опорних звуків, аплікатура кожного тону мелодичного мажорного семиступеневого звукоряду. Важливим, на рівні відкриття, є такий висновок автора: завдяки тому, що опорні тони на трьох різновидах фоярки видобуваються в п'яти строях, утворюється можливість виконувати награвання аж в 22-х тональностях: D-dur, d-moll; A-dur, a-moll; E-dur, e-moll; F-dur, f-moll, G-dur, g-moll (фоярка a^1); Es-dur, es-moll; B-dur, b-moll; F-dur, f-moll; Ces-dur, ges-moll; As-dur, as-moll (фоярка b^1); E-dur, e-moll; H-dur, h-moll; Fis-dur, fis-moll; G-dur, g-moll (фоярка h^1), а також розширювати робочий звукоряд фоярки a^1 через виникнення варіантів побічних тонів з мікроальтераційною висотою. Приміром, у розширеному звукоряді з амбітусом від «а» малої октави до «соль» третьої варіативними є третій, четвертий, шостий і сьомий ступені, які музикант видобуває через послаблення або посилення подачі струмочка повітря, повернення сопілки ліворуч чи праворуч тощо. Отже, виявлені Б. Яремком технологічні прийоми, якими користувалися сопілкарі під час проведення збирацьких сеансів, включають октавне, квінтове, квартове й терцієве передудання, комбінаторику затулених і відкритих грифних отворів двох (по три) груп, кореляцію висоти звука в межах півтону, регуляцію сили подачі струмочка повітря в інструмент. Усе це, разом зі з'ясованими п'ятьма звуковисотними й аплікатурними позиціями гри, утвердженими в сопілковому музикуванні з виконавсько-практичного досвіду, дозволило автору монографії переконатися в тому, що фоярка, незважаючи на наявність лише шести грифних отворів, має значні конструкційно-акустичні, ладо-тональні і художньо-виконавські можливості. Показовими з цього погляду є 29 вміщених в монографії сопілкових награвань, записаних у виконанні видатних музикантів і письмово зафіксованих автором.

Описавши запропоновану систему аплікатурних знаків, якими слід користуватися для утворення звуків у робочих звукорядах і награваннях, Б. Яремко докладно зупиняється на виявлених ним і виписаних у межах Прикладу № 10 робочих діатонічних звукорядах (загальна кількість – 21), якими користуються гуцульські сопілкарі під час творення сольної або капельної музики на загальноновживаній фоярці a^1 [1, с. 22-29]. Корисним для початківців-виконавців є підрозділ, присвячений опису шляхів практичного опанування технологією гри на відкритій фоярці a^1 , що включає способи тримання інструмента в руках, видобування звуків, постановку губного апарату тощо [1, с. 30-43]. Увесь описаний процес початкового оволодіння грою на інструменті включає засвоєння спочатку сьомого ступеня g^2 (різними тривалостями) прямого семиступеневого діатонічного звукоряду, який утворюється шляхом

відкриття всіх грифних отворів, потім – октавного звука a^2 , далі – низхідної послідовності тонів мінорного і висхідної мажорного тетраходів (відповідно: $g^2-f^2-e^2$; $a^2-h^2-cis^2$) і, нарешті, виконання вправ у вигляді простих мелодій дитячих ігор. Вивчення висхідних і низхідних пентахордових та октахордових звукорядів мажорного і мінорного нахилів (певною зафіксованою аплікатурою) уможливорює здійснити спроби вивчення фрагментів окремих фояркових п'єс, нотні зразки яких зафіксовано в прикладах 32, 34-36.

Нотні фояркові композиції (23) розміщено у відповідності до диференціації їх на музику «до співу» (4; виконавець Микола Думитрак), «до танцю» (11, зокрема «Аркан», «Голубка», «Коромисло», «Цв'єчок», «Чабан», «Полька»; виконавці Петро Грималюк, М. Думитрак, Петро Мохначук, Петро Реведжук, Микола Павлюк), «до слухання» («Наспіви з полонини», «Довбушева пісня»; виконавці Михайло Мотрук і Михайло Гаджук), «до коляди» («Нова радість стала»; П. Мохначук) та маршову весільно-обрядову (5; М. Думитрак, П. Реведжук). Транскрипційні тексти сопілкових п'єс мають вигляд дворядкових партитур, у яких у першому рядку докладно вписано розшифрування певного мелізматичного знака (трель, трель з форшлагом, мордент, мордент з форшлагом, зокрема подвійним), в другому рядку – основний мелодичний каркас. У танцювальних і маршових п'єсах ритмічна організація звуків у відповідні угруповання підкоряється не тільки метричній періодизації, а й закономірностям композиційної будови чотирнадцятискладової коломиїкової структури, чим пояснюється використання в транскрипційних текстах цих творів неповної пунктованої тактової риски. В окремому підрозділі йдеться про свисткову денцівку a^1 [1, с. 43], ареал поширення якої обмежений кількома гірськими селами, також надаються транскрипції трьох п'єс «до співу» у виконанні на денцівці Григорія Линдюка [1, с. 120-125].

У третьому розділі окреслюються творчі портрети чотирьох гуцульських сопілкарів-корифеїв, що залишили помітний слід в історії інструментальної культури космацько-шепільсько-уторопської традиції як сопілкарі-солісти й учасники весільних капел: Миколи Думитрака [1, с. 126-133], Петра Реведжука [1, с. 134-141], Григорія Линдюка [1, с. 141-148] та Миколи Павлюка [1, с. 148-152]. У кожному «портреті», створеному на матеріалах інформації, отриманої Б. Яремком у процесі спілкування з народним музиком та його колегами, і як результат дослідження записаних від нього награвань, окреслюються біографічні віхи сопілкаря, пов'язані зі становленням його як продовжувача гуцульської інструментальної традиції і водночас носія власного виконавського стилю. Також описано репертуар сопілкаря, набутий ним упродовж багаторічної співпраці з талановитими музикантами свого і сусідніх регіонів, артикуляційні, динамічні й акцентуаційні прийоми, техніка дихання, засоби використання різноманітних виконавських штрихів, орнаментики, ритмо-мелодичних формул і комбінаторно-варіативного принципу їх розвитку. На прикладах етномузикознавчого (формотворчого, ладо-структурного, мелодико-інтонаційного, ритмічного) і виконавського аналізу окремих творів надається загальна характеристика музичної мови кожного сопілкаря, його індивідуального виконавського стилю. Так, індивідуальний стиль Миколи Думитрака (1942-2014), талановитого спадкоємного сопілкаря і скрипаля із с. Брустури, визначається перш за все мелодикою, переважно орнаментовані звуки якої майстерно артикулюються і продовженням нон легато, і стакато, і легато. Філігранності звучання сопілкар досягає через бездоганне володіння артикуляційною технікою, використанням різноманітних видів орнаментики, ритмічних і мелодичних формул в їх варіативно-комбінаторному чергуванні, також такими найхарактернішими засобами динамічного розвитку мелодії, як «репрезентативна» хвилеподібна динаміка експозиційного типу, поступова динаміка, що відображає хвилеподібний рух, та комбінована, яка поєднує цей рух з моноліїним. У регулярно-акцентній ритміці виконуваних М. Думитраком зразках танцювальної музики метричні наголоси чергуються із зовнішніми і внутрішніми акцентами, які досягаються засобами орнаментики і мелодичної вершини. На базі етномузикознавчого аналізу 9 (із 13) транскрибованих п'єс М. Думитрака (зокрема танців «Аркан», «Голубка», «Чабан», «Коромисло») розглядається їхня музична мова, формотворення, характер розгортання мелодичних поспівок. Індивідуальний стиль музиканта характеризується як світло-радісний, тремтливий, насичений безперервним рухом чітко організованої, нібито «пульсуючої» монодичної фактури.

В індивідуальному виконавському стилі талановитого професійного народного віртуоза-сопілкаря із с. Космач Реведжука Петра Васильовича (1949–2005), діяльність якого тривала майже 50 років, поєдналися космацький давній полонинсько-сольний і сучасний весільно-капельний стилі. Музиканту під силу було легко, яскраво й натхненно творити на фоярці не тільки гуцульську музику, а й в інших «етнічних» стилях, зокрема в молдавському,

румунському та угорському. Розпочавши грати у весільній капелі у семирічному віці (!), П. Реведжук залишився в пам'яті космацьких музикантів і мешканців регіону авторитетним майстром («першим сопілкарем»), знавцем величезного різножанрового репертуару, який набував упродовж багаторічної творчої роботи з обдарованими музикантами і «капельмейстерами» – скрипальями.

Індивідуальність виконавського стилю космацького сопілкаря Линдюка Григорія Семеновича (1941 р.н.) виявляється в тому, що він через трудову діяльність вівчаря (влітку) і робітника лісництва (взимку) вимушений був рано відійти від участі в гуртовій грі весільних капел і залишитися музикантом одноосібного виконання на фоярці й денцівці – для власного естетичного задоволення («для себе») або, рідше, «до слухання» чи «до співу» під час гостювання за весільним столом. Особливостями одноосібних награвань Г. Линдюка на свистковій денцівці є те, що їх мелодика базується на коломийковому структуруванні, в якому «задіяні» три варіативні ритмо-формули (дві експозиційні та одна каденційна), що забезпечують формотворчий процес. Ці ритмоформули мають гармонічну основу, тобто їх мелодика базується переважно на звуках орнаментально збагачених гармонічних фігурацій, що наповнює стабільні й мобільні ритмо-інтонаційні структури живим емоційним змістом.

Індивідуально-виконавський стиль одного із самобутніх сопілкарів с. Уторопи, музиканта найстаршої генерації Павлюка Миколи Дмитровича (1925-1996), творча робота якого тривала 60 років, визначається вмінням майстерно імпровізувати. Ознаками його стилю є яскраво виразна одноосібна гра великих, синтезовано формованих імпровізаційних композицій, мелодика яких, переважно танцювальна, перенасичена мелізматикою, винахідливим ритмічним і ладо-інтонаційним варіюванням, розмаїттям каденційних ритмо-мелодичних формул. Усе це, разом з володінням повним, з легким вібрато темброво-експресивним звуком, гострим відчуттям ритму і темпу, дає можливість вважати М. Павлюка найяскравішим гуцульським сопілкарем другої половини ХХ століття.

Висновки з проведеного дослідження. Монографія «Сопілкова музика гуцулів», написана досвідченим етноорганологом і педагогом вищої школи Богданом Івановичем Яремком на базі індивідуальної збирацько-польової, транскрипційної, дослідницької, виконавської та етнопедagogічної роботи, є водночас і пам'яткою гуцульської інструментальної етномузики, і безпрецедентним етномузикознавчим дослідженням, і дидактично-навчальним і репертуарним збірником функціонального призначення. В першу чергу вона спрямована на те, щоби протиставити загальнопоширеній серед академічних музикантів ортодоксальній думці про нібито примітивність традиційного народного музичного інструментарію і його музики іншу думку, що базується на переконливому й доказовому твердженні: гуцульська народна шестиотворна сопілка, на якій можливе використання значної кількості робочих діатонічних звукорядів, має великі фонічні, художньо-виконавські та репертуарні достоїнства і гідна того, щоби увести її в навчальний процес музичних закладів України як сольний і ансамблевий інструмент, а також як об'єкт науково-теоретичного пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яремко Б. І. Сопілкова музика гуцулів : монографія / Б. І. Яремко. – Львів : Сполом, 2014. – 180 с. : іл., ноти.

УДК 784+371.315

Аліса Шинкаренко

ВОКАЛЬНО-ХОРОВА РОБОТА З МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ: ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

У статті акцентується увага на важливість навчання хорового співу у загальноосвітній школі; аналізується науково-методична література у плані педагогічного досвіду формування вокально-хорових навичок дітей і визначаються основні напрями вокально-хорової роботи вчителя.

Ключові слова: хоровий спів, вокально-хорова робота, вокально-хорові навички, дитячий голос.

В статье акцентируется внимание на важность обучения хорового пения в общеобразовательной школе; анализируется научно-методическая литература в плане педагогического опыта формирования вокально-хоровых навыков детей и определяются основные направления вокально-хоровой работы учителя.

Ключевые слова: хоровое пение, вокально-хоровая работа, вокально-хоровые навыки, детский голос.

The article focuses on the importance of teaching choral singing in secondary school; analysis of scientific and methodical literature in terms of teaching experience forming vocal and choral skills of children and identifies the main areas of vocal and choral teachers.

Key words: choir, vocal and choral work, vocal and choral skills, a child's voice.

Постановка та актуальність проблеми. Хоровий спів – важливий засіб естетичного виховання учнів, засіб формування у них емоційної чутливості до прекрасного у житті, природі, людських стосунках. У процесі співу найбільш успішно розвиваються всі музичні здібності дітей, їхня творча активність, а також виховуються цінні моральні якості людини – почуття патріотизму, дружби, ніжності, співчуття, здатності на благородні вчинки. Всенародна доступність співу обумовлює потребу відповідально ставитися до впливу на дітей через пісню. На уроках музичного мистецтва важливо активно вчити учнів співати, формувати у них інтерес і любов до хорового співу. Виконуючи це завдання, школа, через яку проходять всі діти, сприяє піднесенню загальної культури всього народу, а в наш час – особливо формуванню героїчного духу, єднанню всіх жителів нашої країни.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – здійснити огляд розвитку науково-методичної думки стосовно проблеми навчання дітей хорового співу, аналіз недоліків і визначення основних методичних порад у напрямку ефективності вокально-хорової роботи вчителя.

Виклад основного матеріалу. Проблема розвитку вокально-хорових навичок у дітей молодшого шкільного віку досить глибоко висвітлюється в науково-методичній літературі музичної педагогіки. Вже у ХХ ст. передові музиканти-педагоги звертали увагу на важливість навчання співу всіх дітей. На той час типовою для народної школи була методика, розроблена А. М. Карасьовим, який звертав увагу, що вже одне те, що співаючий повинен в думці уявити кожен звук: його висоту, тривалість у порівнянні з попередніми і наступними звуками – позитивно впливає на мислення, пам'ять, уяву. «Музичні заняття він вважав обов'язковими для всіх і заперечував можливість звільнення від уроків співу «безголосих і без слуху». Так саме, як не звільняють від занять з математики чи рідної мови тих учнів, які не проявляють здібностей до цих предметів, так не можна звільняти від уроків співу учнів, які не проявляють музичних здібностей» [1, с. 10]. Такої точки зору дотримувались і видатні методисти другої половини ХІХ ст. С. І. Миропольський, Д. М. Зарін, О. Л. Маслов. Д. М. Зарін рекомендував проводити заняття так, щоб всім дітям було цікаво і щоб активно розвивати їхні творчі здібності, як наприклад, придумування мелодії на заданий текст, завершення незакінченої музичної фрази (за О. О. Апраксіною). О. Л. Маслов, підтримуючи погляди Д. М. Заріна з питань розвитку творчої активності дітей, проводив цікаву експериментальну роботу з дітьми, які фальшиво співали і їх вважали немюзикальними, на основі чого визначив причини фальшивого співу і методику роботи з дітьми, які фальшиво інтонують.

У ХХ ст. ці питання глибоко вивчав відомий педагог і методист І. П. Пономарьков, який провів ряд аналогічних досліджень, не знаючи про досвід О. Л. Маслова, і прийшов до подібних висновків, поглибивши питання методики навчання хорового співу на початковому етапі.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. активно займався пошуками шляхів ефективного навчання співу школярів видатний український композитор М. Д. Леонтович, який узагальнив свій педагогічний досвід у навчальних посібниках [5]. Послідовником його педагогічної діяльності став О. Г. Раввінов, який опублікував низку праць із питань масової хорової роботи у школі і писав так: «У процесі хорового співу також найкраще розвиваються музичні задатки і здібності учнів. Правильне відтворення мелодії пісні вимагає максимальної активізації музичного слуху, музичної пам'яті, музичних слухових уявлень тощо. Для того, щоб ритмічно правильно і виразно проінтонувати пісню, треба навчитися координувати свій голос з музичними слуховими уявленнями. В процесі «спроб і помилок» (Б. Теплов) під час хорового співу на

основі так званого зворотного зв'язку розвиваються, стають чутливішими ладо-ритмічне чуття і музичний слух (висотний, тембровий, гармонічний). Отже, в активності хорового співу закладені багатющі можливості музично-вокального розвитку виконавців» [8, с. 22].

На будь-якому ступені навчання дітей вчать правильного звукоутворення, ясної вимови, формують у них співацьке дихання, тобто виробляють так звані вокальні навички. Вчать також чистого злагодженого співу (строю) і злитості звучання, однакового в часі, силі й характері (ансамбль). Засвоєння цих навичок – шлях до виразного виконання, до формування слуху і голосу.

Н. Д. Орлова підкреслює, що вміти виконувати певну дію (в даному разі – співати) складається з великої кількості часткових умінь або навичок. Одні з них характерні для різних видів діяльності (зосередженість, самоконтроль, тощо), інші властиві лише окремій галузі – співу (вміння утворювати вокальний звук «тягнути» його і т.п.). Н. Добровольська, Н. Орлова, вказують, що «вокальні навички – це комплекс автоматизованих дій різних частин голосодихального апарату, котрі відбуваються у процесі співу і підпорядковані вольовим зусиллям співаючого, його виконавським бажанням» [3, с. 15]. Відповідно до цього вокальні навички поділяються на навички дихання, володіння звуком і володіння словом у тексті.

На нашу думку, корисно дотримуватись порад педагога-вокаліста О. М. Малініної, яка вважає необхідним розвивати співоче дихання у малих дітей тільки через звукове сприймання. При виконанні пісень чи вправ учитель спрямовує увагу дітей на красу звучання голосу залежно від дихання. Якщо перед початком співу учні подумали, як треба заспівати пісню (наприклад, протяжно, лагідно), взяли спокійно дихання, то мелодія прозвучить гарно (м'яко, наспівно, ніжно). Коли ж акцентується увага учнів початкових класів на дихальних функціях, то це приводить до зниження якості звуку [6, с. 17].

На початковому етапі навчання діти вчать брати дихання за диригентським жестом («за рукою» вчителя) і співати так, щоб дихання вистачило до кінця слова (звертається увага, щоб не брати вдих в середині слова, бо це порушує смисл). Виробити спокійний, глибокий вдих допомагає відчуття вдихання аромату квітки, а розвинути навик економного видиху – спів «за рукою» вчителя з затриманням дихання перед початком співу. Враховуючи невеликий об'єм дитячих легенів, вчитель заздалегідь продумує розподіл дихання в піснях та вправах, і при розучуванні звертає на це увагу учнів. Не рекомендується використовувати вправи на дихання без співу, бо співоче дихання виробляється в процесі співу і критерієм правильного співочого дихання може бути лише співочий звук (за Т. Бейдер), проте іншу думку висловлює О. Жорнова [4, с. 4-8].

Звукоутворення тісно пов'язане і безпосередньо залежить від співацької постави і дихання, які забезпечують гарну якість звуку. При вихованні дитячого голосу однаково важливими будуть і вироблення високого головного звучання, і поєднання його з грудним регістром, тобто засвоєння мішаного регістра. Виховання умінь користуватись так званим головним резонатором – одне з найскладніших питань у практиці вокального навчання.

У науково-методичній літературі зазначається, що діти швидше оволодівають грудним резонатором, хоч тут є небезпека горлового звучання, якого важко позбутися. Горлове звучання – перша ознака відсутності співацького дихання. Найважче дітям оволодіти головним резонатором; у верхньому регістрі, як правило, звучить фальцет, або крикливий відкритий звук. Учитель повинен домагатись, щоб діти призвичаїлися до користування верхніми резонаторами (горло, піднебіння, носова порожнина і надставна труба). Для цього їх треба тривалий час тренувати на спеціальних вправах і обов'язково показувати, як це робиться.

При цьому важливо враховувати віковий робочий діапазон, який розглядається як межа звучання дитячого голосу від найвищого до найнижчого звука. У визначені діапазону і тембру голосу треба орієнтуватись на примарні звуки, які найбільш природні, найбільш красиві, сильні і повні, що ллються легко, чисто і вільно. Відомо, що «звучаща зона» голосів у дітей 6-10 років розташована від М1 першої до С1 першої чи Д0 другої октави.

З процесом звукоутворення пов'язана одна з основних вокально-хорових навичок – процес точного, чистого інтонування. Термін «інтонування» у музикознавчій і музично-педагогічній літературі використовують як у широкому, так і вузькому розумінні. У вузькому смислі це поняття означає точне відтворення висоти звука. Більш широке тлумачення цього терміна, запроваджене академіком Б. Асаф'євим, виходить за межі точного відтворення висоти звуків і передбачає повноцінне художнє виконання музики – розкриття її змісту, стилю, жанру, обумовлене багатьма іншими чинниками у взаємодії всіх елементів виразності. У цьому випадку термін «інтонування» вживається у вузькому його значенні. Це питання вивчало

багато педагогів-методистів (І. Г'ейнріхс, А. Раввінов, Н. Орлова, В. Белобородова, С. Гладка, Н. Кулікова та ін.).

Відповідно вказані основні причини нечистого інтонування:

- недостатній розвиток музичного слуху дітей;
- відсутність чи недостатність координації слуху і голосу;
- дефекти у слухових і голосових органах;
- крім того, причиною фальшивого співу може бути і відсутність навичок правильного

дихання, артикуляції і навіть надмірна старанність та форсування звуку, наслідування співу дорослих.

Цікаво зазначити, що великий російський композитор М. І. Глінка, згадуючи початок своїх музичних занять писав: «Хоча у мене слух і був відмінний, перші місяці від незвички слухати себе я співав неправильно» [2, с. 108]. Це ще один доказ того, що помиляються ті педагоги, які вважають дітей, котрі фальшиво співають, музично нездібними і не проводять з ними роботи.

І. Пономарьков, О. Раввінов наголошують, що «гудіння» на низьких звуках замість співу навіть у невеликій кількості дітей у класі треба якомога скоріше виправляти, бо фальшивий спів негативно впливає на розвиток музичного і вокального слуху значної кількості учнів, які інтонують більш-менш правильно, приєднуючись до наймузикальніших, чисто інтонуючих дітей, але самі не мають ще чітких, добре сформованих музично-слухових уявлень. «Гудіння» гальмує їхній музичний розвиток, заважає координації музичного слуху і голосового апарату. Але ні в якому разі не можна звільняти неінтонуючих дітей від хорового співу на уроці музики. Якщо це зробити, їхня вокально-слухова вада буде закріплюватись, поглиблюватись і усунути її буде все складніше, що гальмуватиме розвиток цінних, універсальних здібностей у дітей. О. Раввінов писав: «Залежно від встановлених причин «гудіння» вчитель застосовує ті або інші прийоми виправлення інтонування в нормальній зоні дитячого голосу. Заздалегідь важко сказати, як саме в кожному конкретному випадку вчитель поєднуватиме ці прийоми, але він має добре їх засвоїти і творчо вживати і під час перевірки інтонування дітей, і на додаткових індивідуально-групових заняттях, і на уроках музики, працюючи з усім класом» [8, с. 32].

Учитель повинен привчити учнів слухати себе і товаришів, щоб поступово всі «вирівнювалися» в співі. Одні рекомендують, щоб за партою сиділи учень, який чисто інтонує, з учнем, котрий інтонує фальшиво (Н. Н. Добровольська, Н. Д. Орлова), інші рекомендують дітей з фальшивим «інтонуванням» посадити в першому ряді, ближче до вчителя, бо близька відстань джерела звука створює сприятливі умови сприймання музичних звуків дітьми з послабленим фізичним слухом, до того ж вони будуть позаду себе слухати правильний спів (М. Леонтович, С. Гладка, А. Менабені, Н. Кулікова).

У дослідженнях В. Багадурова, В. Белобородової, І. Пономарькова, О. Раввінова підкреслюється, що ефективним є примінення прийому «атаки» верхнього регістру дитячого голосу, тобто зразу починати зі співу високих звуків. Часто діти володіють низьким розмовним голосом і переносять характер звучання мови у свій спів. Щоб пов'язати цих два прийоми між собою, рекомендується пропонувати дітям говорити і читати на високих звуках, а на заняттях з музики співати «високим звуком», який яскраво відрізняється від тієї висоти, якою завжди користувалися ці діти. З такою ж метою використовується прийом звуконаслідування на високих тонах.

Як зазначає А. Менабені, вчитель повинен добре володіти методикою використання співацьких вправ при вокально-хоровому навчанні учнів, знати психолого-педагогічні основи використання вправ, точно знати призначення окремих видів вокальних вправ, які являють «багаторазове повторення спеціально організованих вокальних дій» [7, с. 28].

Спів не може зовсім не виражати ніяких емоцій, тому навіть при співі вправ необхідно прагнути до певного емоційного забарвлення голосу. Спів краще асоціювати з радісним настроєм, тому вправи частіше даються в мажорі. Початкові вправи на середині діапазону (примарна зона) рекомендується співати рівним за силою звуком, не дуже голосно, навіть тихо. Вважається, що від інтенсивного співу голос слабне, а при слабому співі голос міцніє.

У процесі експериментальної роботи нами визначено основні недоліки стосовно вокально-хорової роботи сучасного вчителя музики: недостатньо чи зовсім не звертається увага на співочу поставу учнів; недостатньо звертається увага на співоче дихання; відсутнє цілеспрямоване розташування учнів у класі з метою вдосконалення чистоти інтонування; не використовуються вправи на основі релятивної системи сольмізації та вправи на голосні для вокалізації звука; не звертається увага на вироблення хорової дикції, зокрема не промовляється текст пісні тихо або пошепки у відповідному ритмі; не завжди розучуються

відповідні пісні з використанням музично-ритмічних рухів, гри на елементарних музичних інструментах.

О. Апраксина зазначала, що успіх музично-педагогічної роботи значною мірою залежить від творчих якостей учителя. «Кожний урок ставить перед ним комплекс навчально-виховних завдань, створює різні, іноді зовсім несподівані ситуації. Тому вчителю недостатньо покладатися лише на знання матеріалу, конкретні методичні прийоми, які він застосовує, навіть на досвід. У нього повинна бути творча інтуїція, швидка реакція, талант дослідника» [1, с. 32].

Висновки з проведеного дослідження. Вокально-хорова робота в школі – це багатоплановий процес, який вимагає від учителя музики не лише музичних та психолого-педагогічних знань, а й вміння здійснювати індивідуальний підхід, вести спостереження за учнями. Треба добре знати й уміло створити загальні умови для успішного формування вокально-хорових навичок та дотримуватися послідовності цього процесу. Серед загальних педагогічних умов слід виділити такі основні:

- вміле поєднання пояснень і практичного показу, щоб учні усвідомили, зрозуміли, що їм треба робити, тобто усвідомили зміст завдання і спосіб виконання дії;
- систематичність занять, коли багаторазове повторення дії веде до її автоматизації;
- зацікавлене, емоційне, і разом з тим свідоме відношення до співу, коли учні розуміють свої помилки, вміють відрізнити хороший результат від слабкого; активно працюють над розкриттям змісту твору, що сприяє розвитку образного мислення.

Саме за таких умов можливе здійснення вокально-хорового виховання учнів на належному рівні, коли через інтерес до співу формується хорова культура і художній смак дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апраксина О. А. Методика музикального виховання в школі: Учебное пособие / О. А. Апраксина. – М., 1983. – 224 с.
  2. Апраксина О. А. Выявление неверно поющих детей и методы работы с ними / О. А. Апраксина, Н. Н. Орлова // Музыкальное воспитание в школе. – Выпуск 10. – М., 1975. – 108 с.
  3. Добровольская Н. Н. Что надо знать учителю о детском голосе / Н. Добровольская, Н. Орлова. – М., 1972. – 214 с.
  4. Жорнова О. Сходінки до співацької майстерності / О. Жорнова // Мистецтво та освіта. – 2002. – № 1. – С. 4–8.
  5. Леонтович М. Д. Практичний курс навчання співу у середніх школах України / М. Д. Леонтович. – К., 1989. – 134 с.
  6. Малинина Е. М. Вокальное воспитание детей / Е. М. Малинина. – Л., 1967. – 246 с.
  7. Менабени А. Вокальные упражнения в работе с детьми / А. Менабени // Музыкальное воспитание в школе. – Выпуск 13. – М., 1978. – С. 24-27.
  8. Раввінов О. Виховання інтонаційно злагодженого співу в учнів першого класу загальноосвітньої школи / О. Раввінов // Музика в школі. – Випуск 3. – К., 1976. – С. 32.
- Раввінов О. Методика хорового співу в школі / О. Раввінов. – К., 1971. – 124 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андріюк Наталія В'ячеславівна	асистент кафедри теорії та методики дошкільної освіти
Афасенко Алла Миколаївна	асистент кафедри методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін
Бабій Надія Василівна	доцент кафедри фізики, математики та інформатики, кандидат технічних наук
Бабій Наталія Богданівна	асистент кафедри психології
Банах Володимир Ігорович	доцент кафедри медико-біологічних основ фізичного виховання, кандидат наук з фізичного виховання і спорту
Безносьок Олександр Олексійович	професор кафедри загальної та соціальної педагогіки, кандидат педагогічних наук, професор
Бенера Валентина Єфремівна	завідувач кафедри педагогіки вищої школи, доктор педагогічних наук, професор
Бойчук Оксана Миколаївна	старший викладач кафедри гри на музичних інструментах та хореографії, кандидат мистецтвознавства
Бондаренко Тетяна Євгеніївна	викладач кафедри методики викладання біології та екології, кандидат педагогічних наук
Василишин Олег Васильович	професор кафедри української мови та літератури, кандидат філологічних наук, доцент
Василюк Василь Миколайович	завідувач кафедри методики викладання біології та екології, доктор медичних наук, професор
Воляннюк Наталія Миколаївна	асистент кафедри образотворчого мистецтва та методики його викладання
Галаган Оксана Костянтинівна	доцент кафедри біології та загальної екології, кандидат біологічних наук, доцент
Головатюк Людмила Михайлівна	старший викладач кафедри біології та загальної екології, кандидат біологічних наук
Гуменюк Богдана Олександрівна	асистент кафедри образотворчого мистецтва та методики його викладання
Гуральна Світлана Степанівна	викладач педагогічного коледжу
Дедю Оксана Йосипівна	асистент кафедри гри на музичних інструментах та хореографії
Довгань Олена Михайлівна	завідувач кафедри медико-біологічних основ фізичного виховання, кандидат біологічних наук, професор

Дух Ольга Ігорівна	доцент кафедри біології та загальної екології, кандидат біологічних наук, доцент
Заблоцький Андрій Русланович	асистент кафедри загальної та соціальної педагогіки
Заболотна Віра Петрівна	старший викладач кафедри методики викладання біології та екології, кандидат біологічних наук
Зайченко Христина Сергіївна	асистент кафедри методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін
Запорожець Орислава Іванівна	асистент кафедри загальної та соціальної педагогіки
Ільєнко Микола Микитович	професор кафедри методики викладання біології та екології, доктор біологічних наук, професор
Клак Інні Євгенівна	асистент кафедри англійської філології
Ковальський Андрій Вікторович	аспірант Львівської національної академії мистецтв
Комінярська Ірина Миколаївна	доцент кафедри української мови та літератури, кандидат філологічних наук, доцент
Комінярський Ілля Богданович	асистент кафедри англійської філології
Костюченко Альона Миколаївна	асистент кафедри фізики, математики та інформатики
Кравець Любов Михайлівна	доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки, кандидат педагогічних наук, доцент
Красовська Анжела Сергіївна	асистент кафедри біології та загальної екології
Кратко Ольга Вікторівна	старший викладач кафедри методики викладання біології та екології, кандидат історичних наук
Кучер Ілона Михайлівна	здобувач кафедри біології та загальної екології
Легкун Оксана Гаврилівна	доцент кафедри гри на музичних інструментах та хореографії, кандидат мистецтвознавства
Мартинюк Віталій Миколайович	старший викладач кафедри психології, кандидат педагогічних наук
Медецька Тетяна Петрівна	асистент кафедри методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін
Назарук Віта Павлівна	асистент кафедри психології
Пасічник Олена Василівна	доцент кафедри української мови та літератури, кандидат філологічних наук, доцент

Райчук Василь Михайлович	старший викладач кафедри гри на музичних інструментах та хореографії
Райчук Марія Миколаївна	викладач педагогічного коледжу
Ратинська Інна Василівна	асистент кафедри методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін
Савелюк Наталія Михайлівна	доцент кафедри психології, кандидат психологічних наук, доцент
Скакальська Ірина Богданівна	завідувач кафедри суспільних дисциплін, доктор історичних наук, доцент
Склярук Катерина Олексіївна	викладач педагогічного коледжу
Соловей Олександр Григорович	доцент кафедри суспільних дисциплін, кандидат історичних наук, доцент
Супрун-Яремко Надія Онисимівна	доктор мистецтвознавства, професор Львівської національної музичної академії ім. Миколи Лисенка
Трачук Юлія Валеріївна	асистент кафедри образотворчого мистецтва та методики його викладання
Фурман Олена Андріївна	доцент кафедри фізики, математики та інформатики, кандидат педагогічних наук, доцент
Харамбура Ірина Сергіївна	асистент кафедри методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін
Хмара Андрій Володимирович	асистент кафедри медико-біологічних основ фізичного виховання
Цицюра Неля Іванівна	доцент кафедри методики викладання біології та екології, кандидат біологічних наук, доцент
Шайковський Олександр Валерійович	асистент кафедри англійської філології
Шинкаренко Аліса Іванівна	завідувач кафедри методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін, кандидат педагогічних наук, доцент
Ярощук Маріанна Володимирівна	асистент кафедри психології
Яскевич Валерій Миколайович	асистент кафедри гри на музичних інструментах та хореографії
Яценюк Надія Іванівна	доцент кафедри німецької філології, кандидат педагогічних наук

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ФАХОВА ПІДГОТОВКА У ВИЩІЙ ШКОЛІ.....	3
<i>Олександр Безносюк.</i> ПРИНЦИПИ І ХАРАКТЕР СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	3
<i>Валентина Бенера.</i> РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ	7
<i>Тетяна Бондаренко.</i> ФОРМУВАННЯ МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ПІД ЧАС ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ	16
<i>Василь Василюк.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ – ВЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ	21
<i>Ольга Дух.</i> ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ ЗІ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ У ВИЩІЙ ШКОЛІ.....	25
<i>Христина Заїченко.</i> ОСНОВНІ ФОРМИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ «ХОРОВЕ ДИРИГУВАННЯ»	28
<i>Микола Ільєнко.</i> АДАПТАЦІЯ – РУШІЙНА СИЛА ЧИ ПРОДУКТ ЕВОЛЮЦІЇ?	32
<i>Оксана Легкун.</i> ВИВЧЕННЯ ФОРТЕПІАННИХ ТВОРІВ СЕРГІЯ БОРТКЕВИЧА В КЛАСІ ОСНОВНОГО МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ	35
<i>Василь Райчук, Марія Райчук.</i> ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА ..	39
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	43
<i>Наталія Андріюк.</i> ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ У ВИХОВАННІ ВСЕБІЧНО ТА ГАРМОНІЙНО РОЗВИНЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ	43
<i>Андрій Заблоцький.</i> СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА	47
<i>Орислава Запорожець.</i> СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ	50
<i>Любов Кравець.</i> ІНФОРМАЦІЙНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	54
<i>Інна Ратинська, Ірина Харамбура.</i> ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК БАЗОВА МОРАЛЬНА ЯКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	58
<i>Олена Фурман, Надія Бабій, Альона Костюченко.</i> ІНФОРМАТИЧНІ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ	63
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	68
<i>Наталія Бабій.</i> ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ СУЧАСНОСТІ В ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ ДОШКІЛЬНИКІВ	68
<i>Віталій Мартинюк.</i> ПРОБЛЕМА ФЕНОМЕНУ ТІЛЕСНОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ	71
<i>Віта Назарук.</i> ВИКОРИСТАННЯ ДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ	75
<i>Наталія Савелюк.</i> ВПЛИВ ЗМІ НА ПСИХІКУ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ	78
<i>Маріанна Ярошук.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ВНЗ.....	83
РОЗДІЛ IV. АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ СТУДІЙ.....	87
<i>Олег Васишин, Ігор Фарина.</i> ЖАНРОВЕ РОЗМАЇТТЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ГНАТЮКА	87
<i>Інна Клак.</i> СТВОРЕННЯ ІНШОМОВНОГО КОМУНІКАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНО ОРІЄНТОВАНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ	93
<i>Ірина Комінярська, Олена Пасічник.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПОНЯТЬ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ	97
<i>Ілля Комінярський.</i> ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДРАМАТУРГІЇ ДЖОРДА РИГІ ТА СЛАВОМІРА МРОЖЕКА	101
<i>Олександр Шайковський.</i> КОДУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ	104

Надія Яценюк. ДИДАКТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПІДРУЧНИКІВ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЯК ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ НАВЧАННЯ 108

РОЗДІЛ V. ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ..... 114

Віра Заболотна. ІНОКУЛЯЦІЯ НАСІННЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ БОБОВИХ КУЛЬТУР 114

Ольга Кратко. СУЧАСНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ..... 118

Ангела Красовська, Людмила Головатюк. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧАТКОВИХ СТАДІЙ ПІРОГЕННИХ СУКЦЕСІЙ У ХВОЙНИХ ЛІСАХ ЯК ОДНА З ФОРМ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ 123

Ілона Кучер, Оксана Галаган. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛЬОВИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЩИХ ВОДНИХ РОСЛИН У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ. 126

Неля Цицюра. ФОРМУВАННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТЕЖИНИ 130

РОЗДІЛ VI. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ 135

Володимир Банах, Олена Довгань. АНАЛІЗ НОЗООЛОГІЧНИХ ГРУП ЗАХВОРЮВАНЬ СТУДЕНТІВ І-ІІ КУРСІВ КОГПІ, ВІДНЕСЕНИХ ЗА СТАНОМ ЗДОРОВ'Я ДО СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕДИЧНОЇ ГРУПИ 135

Олена Довгань, Андрій Хмара. ВИХІДНІ РІВНІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ І КУРСУ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АКАДЕМІЇ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЗАЛЕЖНО ВІД ПЕРЕВАЖАННЯ ТИПУ АВТОНОМНОЇ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ 139

РОЗДІЛ VII. ДИСКУРС ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ 144

Ірина Скакальська. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ 144

Олександр Соловей. ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТАДЕУША ЧАЦЬКОГО: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ У ФОНДАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ 148

РОЗДІЛ VIII. РОЗВИТОК МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ 152

Оксана Бойчук. ГАСТРОЛЬНО-КОНЦЕРТНЕ ЖИТТЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У 1940–1980-х РОКАХ..... 152

Наталія Воляннюк, Богдана Гуменюк. ОРНАМЕНТАЛЬНЕ ОЗДОБЛЕННЯ ІНТЕР'ЄРІВ ЦЕРКОВ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ ХVIII – ХХ СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ..... 155

Світлана Гуральна. ПАРАЛІТУРГІЙНА ПІСНЯ ЯК СКЛАДОВА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛУЖБИ..... 162

Оксана Дедю, Валерій Яскевич. ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У СФЕРІ МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ НА ВОЛИНІ КІНЦЯ ХVII – ПОЧАТКУ ХІХ ст. 167

Андрій Ковальський. САКРАЛЬНО-МЕМОРІАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ПОДІЛЛЯ ХVII – ХVIII ст. 173

Тетяна Медецька, Алла Афанасенко. ВПЛИВ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МУЗИКИ ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ НАВИЧОК У ШКОЛЯРІВ . 177

Катерина Склярчук, Юлія Трачук. ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ У СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ..... 181

Надія Супрун-Яремко. МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОПІЛКОВОЇ ТРАДИЦІЇ ГУЦУЛІВ 184

Аліса Шинкаренко. ВОКАЛЬНО-ХОРОВА РОБОТА З МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ: ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ 188

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Збірник наукових праць

Випуск 12

Матеріали подані мовою оригіналу

Літературний редактор – Волянчук І. О.
Комп'ютерна правка – Ящук Л. В.
Макет обкладинки – Юрчук С. П.

Відповідальність за новизну і достовірність наведених результатів і коректність висловлювань несуть автори. Точка зору редколегії не завжди збігається з позицією авторів. Усі матеріали надруковані в авторській редакції. Рукописи рецензуються.

Редакційна колегія прагне до покращення змісту та якості оформлення видання і буде вдячна авторам і читачам за висловлювання зауважень та побажань.

Підписано до друку 20.01.2015 р. Зам. №.236.
Формат 60x84/8. Гарнітура ARIAL.
Папір офісний. Друк RISO.
Ум. друк. арк. 22,9 Обл. вид. арк. 19,95
Тираж 100 примірників.

Видруковано у видавничому центрі Кременецької обласної
гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка
47003, вул. Ліцейна, 1, м. Кременець

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ТР №16 від 14.04.2003 р.